

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY SeriesE

2(143)/ 2023

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2023

Astana, 2023

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**

филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндиrowa**

PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулеш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аскарров Рамиз	ф.ғ.д., проф., Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзербайжан
Әбдуәлиұлы Бекжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Аширбаев Самихан	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Бейсембаева Жанаргуль	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Биженова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Беженару Людмила	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Әзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Әзербайжан
Екижи Метин	доктор, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жарқынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ф.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Мусурманов Әркин	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Наврозова Нурида	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадияша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шашкина Гульжан	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz Журнал менеджері: **Жуматаева А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.

№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: Zhanat Aimukhambet

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: Manshuk Eskindirova

PhD, Acting associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial board

Aituganova Saulesh	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Askarov Ramiz	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Abdualiuly Bekzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Ashirbayev Samihan	Doctor of philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Can. of philology, Prof., Mirzo Ulugbek Uzbek National University, Tashkent, Uzbekistan
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kasymbekova Nurilya	Can. of philology, Acting assoc. professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
Navruzova Nurida	Doctor of philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Can. of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zharkynbekova Sholpan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunosova Zhanyldyk	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) **E-mail:** vest_phil@enu.kz **Managing Editor:** *Zhumatayeva A.*

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year **Circulation:** 10 copies. Signed in print: 30.06.2023

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Зам. главного редактора: **Маншук Ескиндинова**
PhD, и.о. доцента., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аскарар Рамиз	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Абдуалиулы Бекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., доцент м.а., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Узбекский национальный университет им. Мирзо Улутбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Беженару Людмила	к.ф.н., проф., Ясский гос.университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	доктор, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жаңылдык	ф.г.д., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского гос. университета, Самарканд, Узбекистан
Наврузова Нурида	д.ф.н., проф., Бакинский гос.университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Саркенова Карлыгаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажимаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz Менеджер журнала: **Жуматаева А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №КЗ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, №2(143)/2023**

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

Аймолдина Ә.А., Жарқынбекова Ш.Қ. Көптілділікті кәсіби контексте зерттеу: ғылыми-метриялық талдау	8
Алшынбекова М.С., Жуманбекова Н.З. Қазақ, қытай тілдеріндегі эмотивті фразеологизмдерді лингвомәдени тұрғысынан талдау	19
Анафинова М.Д., Есенгельдинова А.Т. Терминологиялық жүйелілік арнайы мақсаттарға арналған тілді зерттеудің лингводидактикалық аспектісі ретінде	27
Жанжигитов С.Ж., Әбдуәлиұлы Б. Заң құжаттарының стилистика саласында зерттелуі	39
Исина Г.И., Бейсембаева А.У., Екичи М. Әлеуметтік кеңістіктегі гендерлік сәйкестік: Twitter микроблогтарында өзін-өзі көрсетудің тілдік тәсілдері	53
Каримова Б.С., Нурланбекова Е.К., Макашева А.П., Айлауова Ж.С. Үйде интернационалдандыру негізінде білім алушылардың лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту мәселелері	61
Салқынбай А.Б., Сәрсенбай Ж.А. Қазіргі тарихи фильмдердің тілдік интерпретациясы («Кейкі батыр» киносы негізінде)	69
Талати Ш., Тоқтарбекұлы А. Қытайдағы қазақ грамматикасы мен прагматикасына үнемдеу қағидатын енгізу	79
Несіпбай А.Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі будан атаулардың тілдік ерекшеліктері	87

ӘДЕБИЕТТАНУ

Ахмет К. С. Мұқановтың эпистолярлық мұрасындағы Шоқан Уәлиханов жайлы деректер	95
Маулет А., Сабырова Ә.С. Сарыарқа қазақтары фольклорлық мұрасының тәрбиелік мәні	102
Балтымова М.Р., Пангереев А.Ш. Балалар фольклоры – халық дәстүрлерін сақтаудың бастауы	115
Қайратқызы Д., Баркибаева Р.Р., Валикова О.А. Көркем мәтіннің субъектісі ретіндегі тұлға экологиясының мәселелері (Н. Веревочкиннің «Зілдің тісі. Жансыз қаланың жылнамасы» романы негізінде)	122
Нұрғали К.Р., Шашкина Г.З. Жоғары оқу орындары «Қазақстан балалар әдебиеті» курсына көне түркілік мифология мәтіндері	132
Айтүганова С.Ш., Сарсембаева С.А. Постмодернистік әдебиеттегі симулякр: генезисі мен зерттелуі	145
Хасенова Г.А. У.Шекспирдің 104-сонетінің қазақ тіліндегі аудармасына салыстырмалы талдау	153
Демесинова А.А. Көркем әдебиеттегі фэнтези жанрының шығу төркіні мен түрлері	165
Қасқабасов С.А., Карипбаев Ж.Т., Мырзабек А.К. Бүгінгі фольклортану және Ахмет Байтұрсынұлының ауыз әдебиетін саралау ұстанымдары	172

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Рубас А.А., Агманова А.Е. Оқу дискурсындағы қабылдау ерекшеліктері: толықтыру әдістемесінің әлеуеті	181
--	-----

АУДАРМАТАНУ

Калиева А.Г., Жапарова А. Ж. Аудиовизуалды аударманың ерекшеліктері мен негізгі мәселелері	191
---	-----

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №2(143)/2023**

CONTENTS

LINGUISTICS

Aimoldina A.A., Zharkynbekova Sh.K. Exploring Multilingualism in Professional Context: Scientometric Analysis	8
Alshynbekova M. S., Zhumanbekova N. Z. Linguoculturological analysis of emotive phraseological units of the Kazakh and Chinese languages	19
Anafinova M.L., Yessengeldinova A.T. Terminological consistency as the linguodidactic aspect of the research of the Language for Special Purposes	27
Zhanzhigitov S.Zh., Abdualiuly B. Research of legal documents in the aspect of stylistics	39
Issina G.I., Beisembayeva A.U., Ekici M. Gender Identity in social space: Linguistic ways of Self-expression in Twitter microblogs	53
Karimova B.S., Nurlanbekova Ye.K., Makasheva A.P., Ailauova Zh.S. Development issues of linguistic and cultural competencies of students on the basis of internationalization at home	61
Salkynbay A.B., Sarsenbay Zh.A. Linguistic interpretation of contemporary historical films (on the film "Keiki batyr")	69
Talati Sh., Tokhtarbekuly A. An Introduction of the Principle of Economy in the Chinese Kazakh grammar and pragmatics	79
Nessipbay A.Sh. The linguistic peculiarities of hybrid nominations in modern Kazakh language	87

LITERATURE STUDIES

Akhmet K. Historical facts about Shokan Ualikhanov in the epistolary heritage of S. Mukanov	95
Maulet A., Sabirova A. S. Educational significance of the folklore heritage of the Kazakhs of Saryarka	102
Baltymova M.R., Pangereyev A.Sh. Children's folklore is the source of the preservation of folk traditions	115
Kairatkyzy D., Barkibayeva R.R., Valikova O.A. Problems of ecology of personality as a subject of a literary text (based on the material of N. Verevchkin's novel "Mammoth Tooth. Chronicle of the Dead City")	122
Nurgali K.R., Shashkina G.Z. Ancient Turkic mythological texts in the «Kazakhstan Children's Literature» university course	132
Aituganova S.Sh., Sarsembayeva S.A. The simulacrum in postmodern literature: genesis and research	145
Khasseanova G.A. Comparative analysis on translation of W. Shakespeare's 104th sonnet into Kazakh	153
Demesinova A.A. The origins and types of the fantasy genre in fiction	165
Kaskabasov C.A., Karipbaev Zh.T., Myrzabek A.K. Modern folklore and scientific methods of classification of oral folk art by Ahmet Baitursynuly	172

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Rubas A.A., Agmanova A.Ye. Peculiarities of perception within academic discourse: the potential of the additions technique	181
---	-----

TRANSLATION STUDIES

Zhaparova Zh. A., Kalieva A. G. Features and main problems of Audiovisual translation	191
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Аймолдина А.А., Жаркынбекова Ш.К. Исследование многоязычия в профессиональном контексте: наукометрический анализ	8
Алшынбекова М.С., Жуманбекова Н.З. Лингвокультурологический анализ эмотивных фразеологизмов казахского и китайского языков	19
Анафинова М.Л., Есенгельдинова А.Т. Терминологическая системность как лингводидактический аспект исследования языка для специальных целей	27
Жанжигитов С.Ж., Абдуалиулы Б. Исследование юридических документов в аспекте стилистики	39
Исина Г.И., Бейсембаева А.У., Екичи М. Гендерная идентичность в социальном пространстве: языковые способы самовыражения в микроблогах Твиттера	53
Каримова Б.С., Нурланбекова Е.К., Макашева А.П., Айлауова Ж.С. Проблемы развития лингвокультурных компетенций обучающихся на основе интернационализации дома	61
Салкынбай А.Б., Сарсенбай Ж.А. Языковая интерпретация современных исторических фильмов (о кино «Кейкі батыр»)	69
Талати Ш., Токтарбекулы А. Введение принципа экономии в казахскую грамматику и прагматику в Китае	79
Несипбай А.Ш. Лингвистические особенности гибридных наименований в современном казахском языке	87

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ахмет К. Исторические факты о Шокане Уалиханове в эпистолярном наследии С. Муканова	95
Маулет А., Сабирова А. С. Воспитательное значение фольклорного наследия казахов Сарыарки	102
Балтымова М.Р., Пангереев А.Ш. Детский фольклор – исток сохранения народных традиций	115
Кайраткызы Д., Баркибаева Р.Р., Валикова О.А. Проблемы экологии личности как субъекта художественного текста (на материале романа Н. Веревочкина «Зуб мамонта. Летопись Мертвого города»)	122
Нурғали К.Р., Шашкина Г.З. Древнетюркские мифологические тексты в вузовском курсе «Детская литература Казахстана»	132
Айтуганова С.Ш., Сарсембаева С.А. Симулякр в постмодернистской литературе: генезис и исследование	145
Хасенова Г.А. Сравнительный анализ перевода сонета 104 У. Шекспира на казахский язык	153
Демесинова А.А. Истоки и виды жанра фэнтези в художественной литературе	165
Каскабасов С.А., Карипбаев Ж.Т., Мырзабек А.К. Современная фольклористика и научные установки классификации устного народного творчества Ахметом Байтурсынулы	172

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Рубас А.А., Агманова А.Е. Особенности восприятия в рамках учебного дискурса: потенциал методики дополнения	181
---	-----

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Калиева А.Г., Жапарова А. Ж. Особенности и основные проблемы аудиовизуального перевода	191
---	-----

IRSTI 16.01.29

**A.A. Aimoldina¹,
Sh.K. Zharkynbekova²**

¹Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: aimoldina_aa@mail.ru, sh.k@gmail.com

Exploring Multilingualism in Professional Context: Scientometric Analysis

Abstract. Professional multilingualism has been the subject of multiple interdisciplinary research including sociolinguistics and business communication as well as studies about the neuropsychological aspects of the multilingual brain and multilinguals' language practices in the workplace settings. In recent years, there has been a noteworthy growth in the scholarly interests and contribution in professional multilingualism. In this research study, a bibliometric analytical technique is used to examine the concept of professional multilingualism. The purpose of this study is to analyse the bibliographical data to find the recent scenario of Scopus as well as Web of Science (WoS) core collections pertaining to professional multilingualism literature. Based on the scientometric methodology conducted in October 2022, the authors retrieved publications using the key terms like "Professional multilingualism" or "Multilingualism at work" or "Business communication", etc. that in general extracted 3,875 scientific contributions. Therefore, the time frame considered for this study is between 1970 and 2022. The study analyses the growth of author productivity, the publication models, the distribution of the thematic category, the distribution of the author's keywords, the country of publications, as well as the most frequently cited articles related to professional multilingualism publications and other aspects. In addition, the result identified the significant areas related to professional multilingualism focuses on Corporate Language, Multilingualism, Language Policy, Language Management, Intercultural Communication. Future research could extend a similar study in other related areas in professional language teaching-learning to explore the publication trends globally.

Keywords: multilingualism, scientometric analysis, professional multilingualism, business communication, professional context, corporate language policy, bibliometric analysis.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-8-18>

Introduction. Nowadays there is a sustainable demand for investigating multilingualism in professional contexts and business communication. The obvious reason for this is that good communication skills are very important for employment and running a business in general. In particular, professional multilingualism has been the subject of numerous interdisciplinary studies, including sociolinguistics [1, 2, 3] and business communication [4, 5], as well as research on the neuropsychological aspects of the multilingual brain [6, 7] and the language practices of multilingual people in the workplace [8, 9] and others. In recent years, there has been a marked increase in research interests and contributions to professional multilingualism [1, 10, 11].

Moreover, in accordance with the European Commission recommendations [12], European Quality Assurance in Vocational Education and Training [13] professional multilingualism is currently regarded in the list of key economic competences for lifelong learning. Based on these strategical programs and other related documents multilingual competence is considered essential for understanding economics since many economic terms come from foreign languages and defined as considered as “the ability to use different languages appropriately and effectively for communication” [14, p. 90]

In order to identify the global trend of professional multilingualism, it is important to analyse the existing research work being done in the field of multilingualism in professional context, as well as in teaching languages for occupational and professional purposes. In addition, such a comprehensive bibliometric analysis of the research publications would be useful for understanding the prospects for research in this area. The present research analyses the research publications on Scopus and Web of Science databases related to professional multilingualism based on Scientometric approach. This study analyses the growth of author productivity, the publication models, the distribution of the thematic category, the distribution of the author’s keywords, the country of publications, as well as the most frequently cited articles related to professional multilingualism publications and other aspects.

Therefore, the main research objectives of the study are 1) to find out the global research trend in professional multilingualism literature; 2) to obtain the most productive authors related to the publications on professional multilingualism;

3) to determine the most productive sources of publication; 4) to examine the leading countries and their contributions related to professional multilingualism literature.

Problem statement. This paper highlights the issues related to the concept of professional multilingualism on the workplace based on that need to be considered in developing and implementing corporate language policies. As noted by researchers [15, 16], the Scientometric overview provides scholars and practitioners with reliable information to identify the knowledge base, evolutionary process, and new trends in a particular area using visualized maps, as well as gives the basis and impetus for future research in a particular field. Bibliometric methods use bibliographic data from online databases [17], which can provide a systematic report that complements existing descriptive reviews and contributes to metadisciplinary knowledge in a certain area, identifying the main areas of research, main research and development trends over the years [18].

Regarding the phenomenon of professional multilingualism, it was investigated that particularly organisations with offices in more than one country are more likely to face problems in managing access to foreign-language information [19]. In general, research on these issues and potential solutions only emerged in the mid-1980s, but since then the pace has accelerated rapidly and the topic is now seen as an important aspect of international business management. Ultimately, managing corporate language diversity or multilingualism at work is a classic ‘wicked problem’, and there are very few ‘good practices’ that are universally accepted. [19: 58].

Moreover, some scholars [10, 11, 20] stress the need to reconsider the aims of education, and to emphasise a “multilingual turn” in the context of contemporary business schools, moving away from the framework previously articulated in terms of individual national languages and cultures. Their research shows how the cultural and linguistic diversity of the student population contributes to a “multilingual approach” in the educational context, reinforcing the reality of interpersonal exchanges that are increasingly taking place in different languages. Preparing students to recognise, understand and acquire competences to negotiate at multiple levels of linguistic and cultural diversity should be a major aim of management and professional communication education. Researchers in the

field of international business education and business communication emphasise the need for educational and pedagogical strategies to harness the potential of professional multilingualism, which improves learning outcomes and expands the cognitive range of individuals [20].

The importance of language management in multinational companies is becoming increasingly relevant today. Multinational companies are increasingly aware of the importance of global coordination as a source of competitive advantage, and language remains a major obstacle to international harmonisation. Current research examines the solutions open to multinational companies in the area of language management and discusses the trend towards globalisation, describing aspects of the language barrier and illustrating its consequences [21].

Thus, bibliometric analysis will identify the most frequent topics (i.e. authors, keywords) as well as the most productive authors, sources, countries and organisations [22, 18]. Moreover, the scientometric analysis will provide a systematic report that complements existing descriptive surveys regarding professional multilingualism.

Methodology. In this study the development of research in the field of professional multilingualism was assessed by means of a scientometric analysis. Therefore, based on scientometric analysis conducted in October, 2022 we retrieved publications using the key terms like (“professional multilingualism” OR “multilingualism at work” “language diversity in the workplace” OR “language for professional purposes” OR “language for business purposes” OR “business communication” OR “corporate language policy” OR “corporate language” OR “business discourse” OR “workplace discourse” OR “multilingualism in the workplace” OR “multilingual professionals” OR “multilingualism and professional development”) that in general extracted 4,329 scientific contributions in all fields of Scopus (2,763) and Web of Science (1,112) scientific contributions were found respectively. Therefore, the time frame considered for this study is

between 1970 and 2022. In general, 13 common terms and their variants were used. It was noted that one of these terms was present in the title of the retrieved document or in related keywords (provided by authors or automatically indexed).

After the duplication was removed, the number of main contributions was reduced to 3,875. Inclusion criteria were used to select the results. Therefore, for the purposes of the analysis we restrict the dataset to the period 1970-2022.

The scientometric analysis presented in this study was carried out in the following phases: 1) study design; 2) data collection; 3) initial data analysis; 4) descriptive bibliometric analysis; 5) network analysis; 6) conclusions and directions for future research.

Two tools were used to analyse the results of search queries from Scopus and WoS.

Bibliometrix is an R package for comprehensive quantitative research in the field of Scientometric and bibliometrics. It allows importing bibliographic data from several sources, including Scopus and WoS. In addition, it evaluates citations as well as other types of measures such as linking, scientific collaboration and co-word analysis [23].

VOSviewer is a software tool to build and visualise bibliometric networks. These networks can include journals, researchers or individual publications and can be built on the basis of citations, bibliographic relationships, joint citations or co-authorship relationships [24].

Results and Discussions. The total loaded documents of “Professional multilingualism” for analysis were observed as in Figure 1, revealing an exponential growth in the literature on Professional Multilingualism from both databases includes Scopus (2,763) and WoS (1,112). Some duplicates were found in the publications found, which were subsequently cleaned for further analysis. The figure below shows the number of documents uploaded to remove duplicates from both databases, namely the number of duplicates removed, and the final number of documents (3,875) considered for further analysis. A total of 456 documents were identified as duplicates.

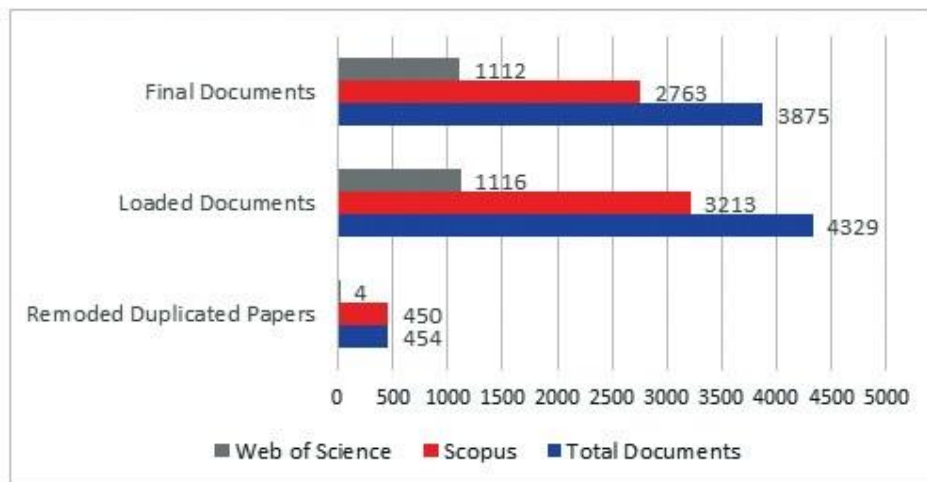

Figure 1. Records after Duplications Removed

The scientometric analysis also enables to represent the profile of Professional Multilingualism research trends, the use of keywords, and authors' appearance in a table form from the time span 1970 to 2022. Thus, the highest contributed documents in Professional

Multilingualism research are in journal articles (2,593) followed by 668 conference papers. Multi-authored documents contribution is highest with 5,539 followed by single-authored documents 1,395 (see Table 1).

Table 1

Summary of Publications on Professional Multilingualism from Scopus and WoS

DESCRIPTION	RESULT	DOCUMENT CONTENTS	RESULT
Timespan coverage	1970-2022	Keywords Plus (ID)	1,228
Sources (Journals, Books, etc)	856	Author's Keywords (DE)	8,944
Documents	3,875	AUTHORS	RESULT
Average citations per documents	11.96	Authors	6,934
DOCUMENT TYPES	RESULT	Author Appearances	11,575
Article	2,518	Authors of single-authored documents	1,395
Conference Paper	698	Authors of multi-authored documents	5,539
Review	193	Documents by type	
AUTHORS COLLABORATION	RESULT		
Single-authored documents	1,640		
Documents per Author	0.705		
Authors per Document	1.42		
Co-Authors per Documents	2.37		
Collaboration Index	1.71		

Figure 2 shows the number of Professional Multilingualism publications over the period of time, the time interval started in 1970 (9 publications) and ends with the 137 publications already available online in 2022. It can be

observed that from 2005 to the year 2022 there is an increasing growth in publications. Moreover, in 2019, there was a significant increase in publications noted as highest with 178 publications.

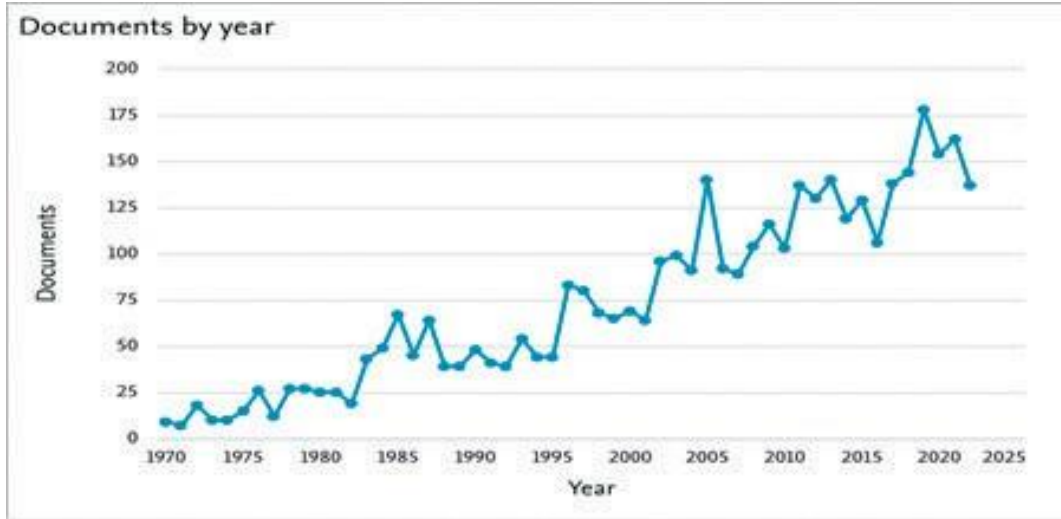

Figure 2. Year wise Publication Growth

With a help of scientometric analysis it was also possible to identify the subject-wise publication coverage of professional multilingualism, which showed that the subject “Social Sciences” covers the highest number of publications (2443 publications) followed by the subject “Art and Humanities” (1637 publications),

“Business, Management and Accounting” (1232 publications), “Economics, Econometrics and Finance” (604 publications), “Psychology” (219 publications), “Decision Sciences” (59 publications), and multidisciplinary subjects with the least publications (11 publications) (See Figure 3).

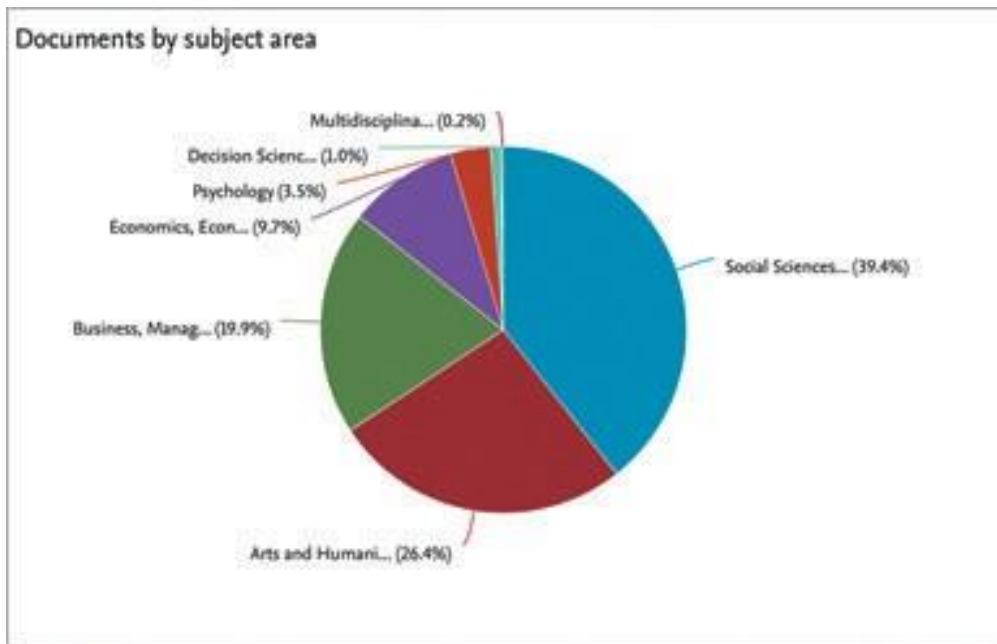

Figure 3. Productive Subject from Professional Multilingualism Publication

The use of several journals allows for a better understanding of the importance and scientific depth of the topic under investigation (Secinaro et al., 2020). Figure 4 shows the top 15 relevant sources in which publications on professional multilingualism were taken along with the total number of publications over the years. The figure shows that Business

Communication Quarterly (554) has the highest publication on Professional Multilingualism followed by Journal of Business Communication (483), Business and Professional Communication Quarterly (81), Journal of Business and Technical Communication (43), and International Journal of Business Communication (32), and others.

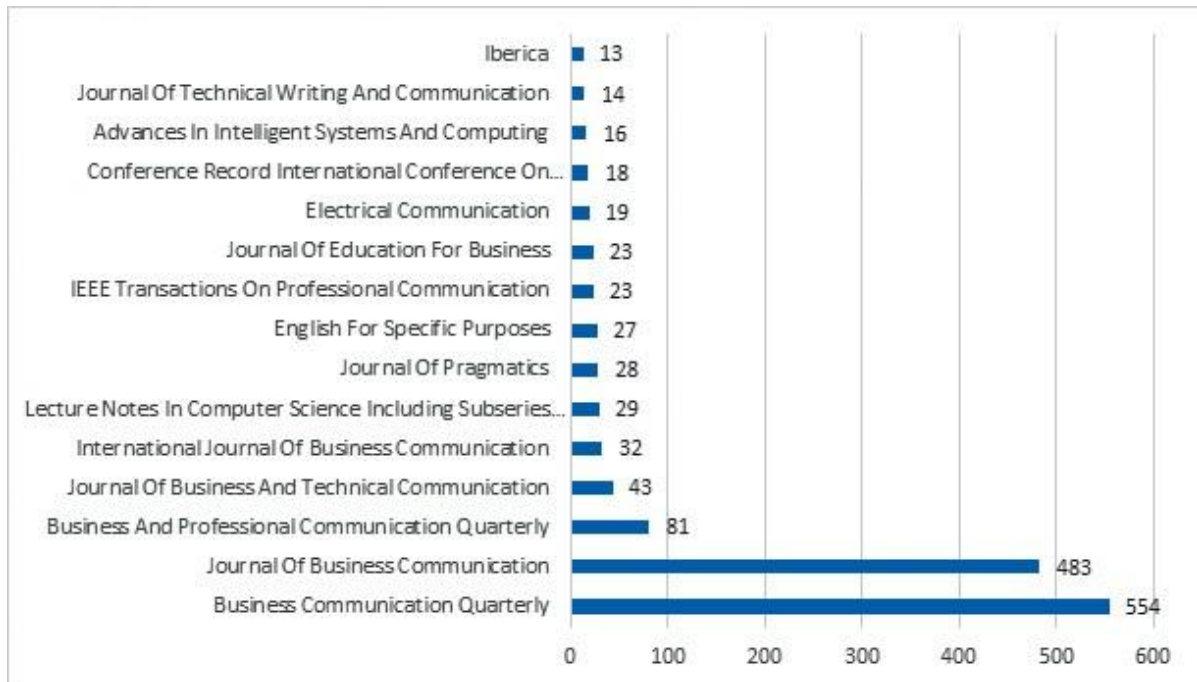

Figure 4. Productive Journals which Published more articles on professional multilingualism

Figure 5 below represents the distribution of articles published over a period of time, presented the journals dealing with the topic of professional multilingualism and its related themes. Significant growth in the number of publications on professional multilingualism identified between the period 2010 and 2022. The major professional multilingualism-related contributed journals are like the Business Communication Quarterly, followed by Journal of Business Communication,

Business and Professional Communication Quarterly, Journal of Business and Technical Communication, International Journal of Business Communication, Lecture Notes in Computer Science Including Subseries Lecture Notes in Artificial, Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics, Journal of Pragmatics, English for Specific Purposes and figure listed remaining journals are published least score compared to the above-mentioned journals.

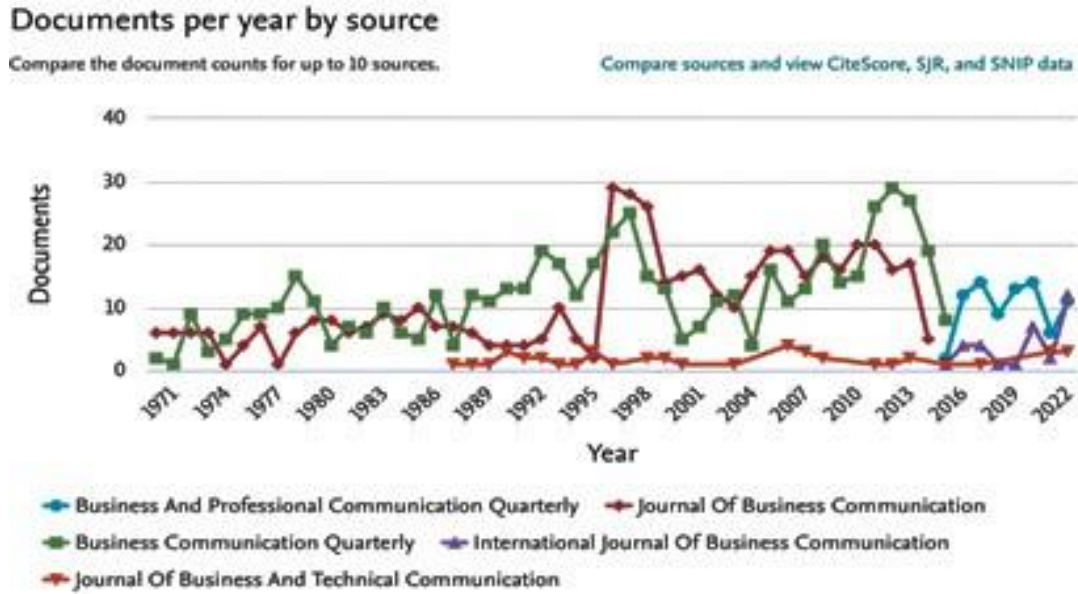

Figure 5. Evolution of Professional Multilingualism related Journals

In addition, within this analysis the most productive authors with h-index who conduct their research related to professional multilingualism were identified. For example, the first top 15 authors who produced a significant number of publications on the given subject refer to Holms J. (28 papers) followed by Marra M., Pikhart M., Whalen D.J., Louhiala-Salminen L., Bargiela-Chiappini F., Reinsch N.L., Du-Babcock B., Jameson D.A., Angouri J., Kaznkaanranta

A., Kimbrough S.O., Nickerson C., Hilebrandt H.W. and others. Alongside, from the data about the top institution affiliation working on the considered subject, it was identified that the Iowa State University (the United States) leads the top position followed by Victoria University of Wellington, aalto University School of Business, City University Hong Kong (China), etc. (See Figure 6).

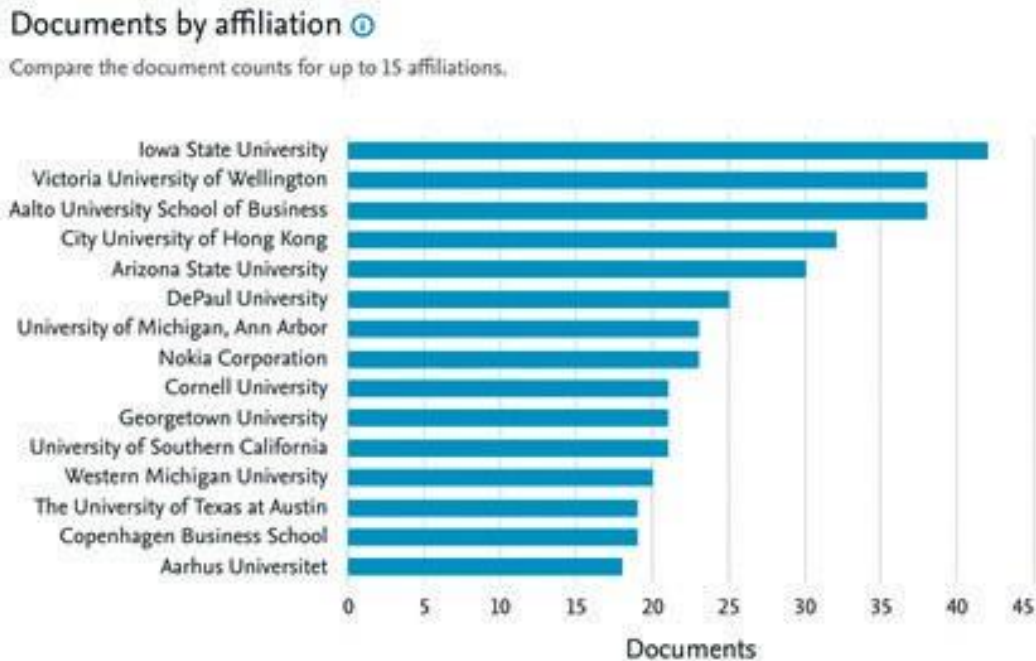
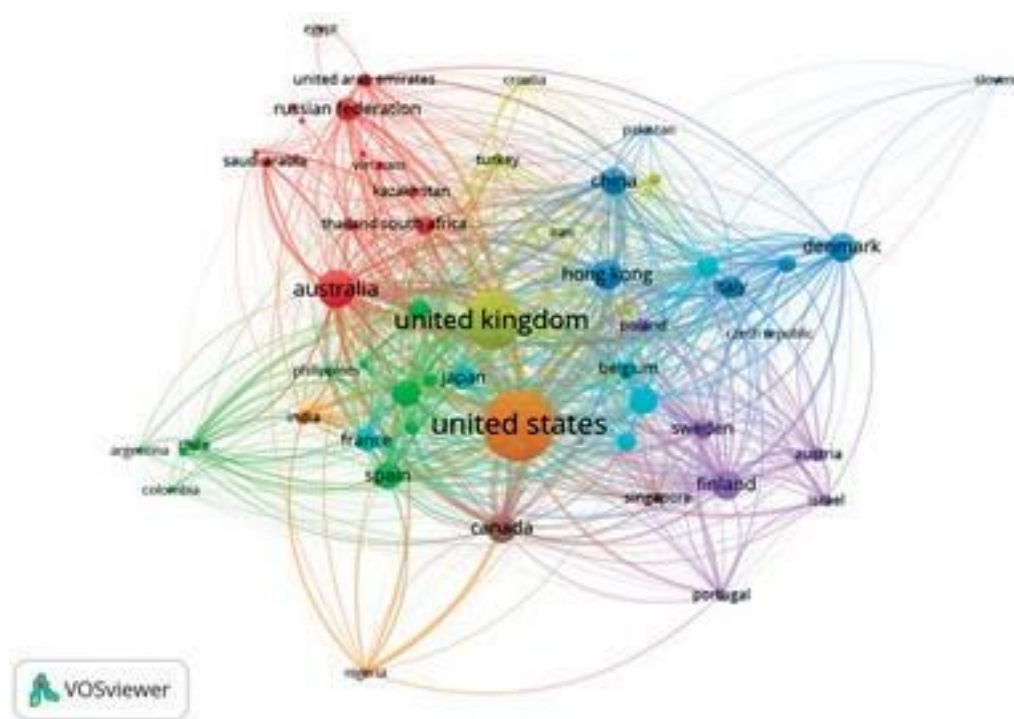

Figure 6. Top Institution Affiliations

With a means of VOSviewer software most productive countries and their coupling with one other and related publications were generated in a pictorial presentation. Figure 7 shows the countries with higher productivity

of professional multilingualism publications globally. Thus, for example, from the figure the top five contributors are seen, i.e., the United States, the United Kingdom, China, Australia, and Spain.

Figure 7. Most productive countries with related publications on Professional Multilingualism

In addition, the analysis of the top countries, keywords, and sources indicated that there were three most productive sources (i.e., Business Communication Quarterly, Journal of Business Communication, Business and Professional Communication Quarterly) and five most frequent keywords (i.e., Corporate Language, Multilingualism, Language Policy, Language Management, Intercultural Communication) having strong relations with seven dominating countries (i.e., United Kingdom, Australia, the United States of America, Canada, China, Spain, Finland). Moreover, from the data, the key words countries like the USA, United Kingdom, China, Australia, New Zealand, Canada, Germany, and Japan were identified as the main collaborative country's networks in the world and consequently were at the forefront of very high production and had a strong collaboration. Similarly listed countries works together in terms of publication and research on professional multilingualism.

Conclusion. This scientometric analysis shows that the global literature on professional multilingualism focuses on Corporate Language, Multilingualism, Language Policy, Language Management, Intercultural Communication. This scientometric study is an in-depth analysis of global research on professional multilingualism, highlighting the interdisciplinary themes of professional multilingualism. Over the last four decades, research on professional multilingualism has made tremendous progress, leading to a better understanding of the process of teaching and learning of professional multilingualism. Collaborative research on professional multilingualism by authors and countries has led to significant progress over the years. Such a study might be useful for researchers, teachers and other stakeholders in the field of professional multilingualism to understand the strengths and potential gaps in research on professional multilingualism and to make plans accordingly.

Acknowledgement. The authors are grateful to the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for funding (Grant funding for research of young scientists under the project “Zhas Galym” for 2022-2024, No AP14970702)

References

1. Gunnarsson B. L. Multilingualism in the workplace // *Annual Review of Applied Linguistics*. – 2013. – Vol. 33. – P. 162-189.
2. Lønsmann D., Kraft K. Language policy and practice in multilingual production workplaces // *Multilingua*. – 2018. – Vol. 37. – No. 4. – P. 403-427.
3. Barakos E. Language policy in business: Discourse, ideology and practice. – John Benjamins Publishing Company, 2020. – Vol. 89.
4. Louhiala-Salminen L., Kankaanranta A. Professional communication in a global business context: The notion of global communicative competence // *IEEE Transactions on professional communication*. – 2011. – Vol. 54. – No. 3. – P. 244-262.
5. Hussain S. Managing communication challenges in multicultural organizations // *International Journal of Media, Journalism and Mass Communications (IJMJMC)*. – 2018. – Vol. 4. – No. 2. – P. 44-49.
6. Pavlenko, A. (ed) (2006). *Bilingual Minds: Emotional experience, expression and representation*. Clevedon: Multilingual Matters.
7. Blackledge A. & A. Pavlenko (eds) (2004). *Negotiation of identities in multilingual contexts*. Clevedon: Multilingual Matters.
8. Kingsley L. Language choice in multilingual encounters in transnational workplaces // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. – 2013. – Vol. 34. – No. 6. – P. 533-548.
9. Tange H., Lauring J. Language management and social interaction within the multilingual workplace // *Journal of Communication Management*. – 2009.
10. Gunnarsson B. L. Multilingualism in European workplaces // *Multilingua*. – 2014. – Vol. 33. – No. 1-2. – P. 11-33.
11. Kroll J. F., Dussias P. E. The benefits of multilingualism to the personal and professional development of residents of the US // *Foreign language annals*. – 2017. – Vol. 50. – No. 2. – P. 248-259.
12. European Commission (2018). *Recommendations on key competencies for lifelong learning*. Brussels: European Commission. 13 p.
13. European Quality Assurance in Vocational Education and Training. Key competences [online]. Retrieved 2021-02-09 from <https://www.eqavet.eu/eu-quality-assurance/glossary/key-competences> (Accessed: 12.03.2022).
14. Czarnecki P. Defining key economic competences for lifelong learning // *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*. – 2021. – No. 1 (40). – P. 89-92.
15. Wu M. et al. Digital Literacy from 2018-2021: A scientometric study of the literature. – 2022.
16. Luo M., DeWitt D., Alias N. Mapping the Evolutionary Characteristics of Global Research Related to Technical Communication: A Scientometric Review // *Technical Communication*. – 2022. – Vol. 69. – No. 3. – P. 73-87.
17. Secinaro S. et al. Employing bibliometric analysis to identify suitable business models for electric cars // *Journal of cleaner production*. – 2020. – Vol. 264. – P. 121503.
18. Liu Y., Hu G. Mapping the field of English for specific purposes (1980–2018): A co-citation analysis // *English for Specific Purposes*. – 2021. – Vol. 61. – P. 97-116.
19. White M. Managing corporate language diversity // *Business Information Review*. – 2022. – Vol. 39. – No. 2. – P. 56-61.
20. Cohen L., Kassis-Henderson J., Lecomte P. Language diversity in management education: towards a multilingual turn // *The Routledge companion to cross-cultural management*. – Routledge, 2015. – P. 151-160.
21. Feely A. J., Harzing A. W. Language management in multinational companies // *Cross Cultural Management: an international journal*. – 2003. – Vol. 10. – No. 2. – P. 37-52.
22. Sheikhejad Y., Yigitcanlar T. Scientific landscape of sustainable urban and rural areas research: A systematic scientometric analysis // *Sustainability*. – 2020. – Vol. 12. – No. 4. – P. 1293.
23. Ruiz-Rosero J. et al. Internet of things: A scientometric review // *Symmetry*. – 2017. – Vol. 9. – No. 12. – P. 301.

24. Alonso J. M., Castiello C., Mencar C. A bibliometric analysis of the explainable artificial intelligence research field // Information Processing and Management of Uncertainty in Knowledge-Based Systems. Theory and Foundations: 17th International Conference, IPMU 2018, Cádiz, Spain, June 11-15, 2018, Proceedings, Part I 17. – Springer International Publishing, 2018. – P. 3-15.

Ә.А. Аймолдина¹, Ш.Қ.Жарқынбекова²

¹М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Көптілділікті кәсіби контексте зерттеу: ғылыми-метриялық талдау

Аңдатпа. Кәсіби көптілділік әлеуметтік лингвистика мен іскерлік коммуникацияны қоса алғанда, көптеген пәнаралық зерттеулердің, сондай-ақ көптілді мидың нейropsихологиялық аспектілері мен жұмыс орнындағы көптілді адамдардың тілдік тәжірибесін зерттеудің пәні болып табылады. Соңғы жылдары кәсіби көптілділікке ғылыми қызығушылықтар мен үлестердің айтарлықтай артуы байқалады. Бұл зерттеуде кәсіби көптілділік ұғымын зерттеу үшін талдаудың библиометриялық әдісі қолданылады. Бұл зерттеудің мақсаты кәсіби көптілділік бойынша жарияланымдарға қатысты халықаралық Scopus және Web of Science (WoS) дерекқорларындағы соңғы тенденцияларды анықтау үшін библиографиялық деректерді талдау болып табылады. 2022 жылдың қазан айында жүргізілген ғылыми-метриялық әдістеме негізінде авторлар «Кәсіби көптілділік» немесе «Жұмыстағы көптілділік» немесе «Іскерлік коммуникация» және т.б. негізгі терминдерді пайдалана отырып жарияланымдарды шығарды, бұл барлығы 3 875 ғылыми материалды шығаруға мүмкіндік берді. Осылайша, бұл зерттеуде қарастырылған уақыт шеңбері 1970 және 2022 жылдар аралығын құрайды. Зерттеуде автордың өнімділігінің өсуі, жарияланым үлгілері, тақырып санаттарының таралуы, авторлық кілт сөздердің таралуы, жарияланған елі, сондай-ақ кәсіби көптілділік туралы жарияланымдарға қатысты жиі сілтеме жасалған мақалалар және басқа аспектілер талданады. Сонымен қатар, нәтижесінде кәсіби көптілділікке қатысты маңызды салалар анықталды: корпоративтік тіл, көптілділік, тіл саясаты, тілді басқару, мәдениетаралық коммуникация. Болашақ зерттеулер жаһандық ауқымдағы жарияланым тенденцияларын зерттеу үшін кәсіби тілді оқытудың басқа салаларындағы ұқсас зерттеулерді кеңейтуі мүмкін.

Түйін сөздер: көптілділік, ғылыми-метриялық талдау, кәсіби көптілділік, іскерлік коммуникация, кәсіби контекст, корпоративтік тіл саясаты, библиометриялық талдау.

А.А. Аймолдина¹, Ш.К. Жарқынбекова²

¹Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Исследование многоязычия в профессиональном контексте: наукометрический анализ

Аннотация. Профессиональное многоязычие является предметом многочисленных междисциплинарных исследований, включая социолингвистику и деловую коммуникацию, а также исследования нейropsихологических аспектов многоязычного мозга и языковой практики многоязычных людей на рабочем месте. В последние годы наблюдается заметный рост научных интересов и вклада в профессиональное многоязычие. В данном исследовании для изучения концепции профессионального многоязычия используется библиометрический метод анализа. Целью данного исследования является анализ библиографических данных для выявления последних трендов в международных базах данных Scopus и Web of Science (WoS), относящихся к публикациям по профессиональному многоязычию. На основе наукометрической методологии, проведенной в октябре 2022 года, авторы извлекли публикации, используя ключевые термины «Профессиональный мультилингвизм», «Мультилингвизм на работе», «Деловая коммуникация» и др., что в целом позволило извлечь 3 875 научных материалов. Таким образом, временные рамки, рассматриваемые в данном исследовании, находятся между 1970 и 2022 годами. В исследовании

анализируются рост продуктивности авторов, модели публикаций, распределение тематической категории, распределение ключевых слов автора, страна публикаций, а также наиболее часто цитируемые статьи, связанные с публикациями по профессиональному многоязычию и другие аспекты. Кроме того, в результате были определены значимые области, связанные с профессиональным многоязычием: корпоративный язык, многоязычие, языковая политика, языковой менеджмент, межкультурная коммуникация. Будущее исследование может расширить аналогичное исследование в других смежных областях профессионального обучения иностранным языкам, чтобы изучить тенденции публикаций в глобальном масштабе.

Ключевые слова: многоязычие, наукометрический анализ, профессиональное многоязычие, деловое общение, профессиональный контекст, корпоративная языковая политика, библиометрический анализ.

Information about authors:

Aimoldina A.A. – PhD, Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Foreign Languages, Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zharkynbekova Sh. – Doctor of Philology, Professor, Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Аймолдина Ә. А. – Ph.D, шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасының доценті, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жарқынбекова Ш. Қ. – филология ғылымдарының докторы, филология факультетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

**М.С. Алшынбекова,
Н.З. Жуманбекова**

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
E-mail: madok.17@mail.ru*

Қазақ, қытай тілдеріндегі эмотивті фразеологизмдерді лингвомәдени тұрғысынан талдау

Аңдатпа. Әр халықтың тілінде ұлттық колоритті білдіретін сөз тіркестері болады. Фразеологизмдерде ұлттық мәдениеттің, тарихтың ақпараты сақталады. Қазақ, қытай фразеологизмдері өзіндік мәдени айырмашылықтарымен ерекшеленеді. Бұл өз кезегінде қазақ, қытай тілдерінің фразеологизмдерін түсінуде кедергі тудырады.

Бұл мақалада қазақ және қытай халықтарының тілі мен мәдениеті ескеріле отырып, лингвомәдениеттану ғылымының тұрғысынан адамның эмоциясын білдіретін фразеологизмдердің қолдану ерекшелігі қарастырылады. Сондай-ақ, қазақ, қытай фразеологизмдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланып, екі халықтың мәдени ерекшеліктері талқыланды.

Мақалада жүргізілген зерттеудің талдау нәтижелері ұсынылып, фразеологизмдердің қалыптасуына тарихи, әлеуметтік және мәдени оқиғалар мен құбылыстардың әсері ету нәтижесі көрсетілген.

Бүгінгі таңда салыстырмалы фразеология жан-жақты қарастырылып, теориялық және практикалық қолданбалы жақтары терең зерттеліп келеді. Сондай-ақ, фразеологизмдерді лингвомәдени тұрғысынан қарастыру әр халықтың ұлттық ерекшелігін тануда маңызды орынға ие.

Фразеологизмдерді түсіну халықтың мәдени коннотациясымен тығыз байланысты. Аталмыш мақала қытай тілін үйренушілерге қазақ, қытай фразеологизмдерінің мәдени коннотациясын түсінуге, сондай-ақ, олардың коммуникациялық машығын жетілдіруге көмектеседі. Екі тілдегі фразеологизмдерді лингвомәдени тұрғысынан зерттеу тіл үйренушілеріне фразеологизмдерді орынды пайдалануға, мәдениетаралық коммуникация барысындағы түсініспеушілікті жоюға көмектеседі, тіл үйрену барысында көптеген кедергілердің алдын алуға септігін тигізеді. Мақала материалдары лингвистика мен тілдерді зерттейтін оқытушылар мен студенттер үшін практикалық құндылығы бар. Бұл мақалада жалпы саны 100 эмотивті фразеологизмдер іріктелді, оның ішінде қазақ тілінде -60, қытай тілінде-40.

Түйін сөздер: эмоция, фразеология, фразеологизмдер, лингвомәдениеттану, мәдениет, мәдени коннотация, әлем бейнесі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-19-26>

Кіріспе. Эмоция адамның қай ұлтқа жататынына қарамастан, кез келген адамға тән. Алайда, әр ұлттың эмоциялық күйі әр тілде әр түрлі көрініс табады. Фразеологизмдер адамның эмоциясын көрсетуде маңызыдылығы айрықша, олар әр халық тілінің ұлттық ерекшелігін, мәдениет пен ділін көрсетеді.

Қазақ, қытай фразеологизмдерін лингвомәдени тұрғыдан зерттеу қазіргі таңда өзекті болып табылады. Сонымен қатар тіл білімінде қазақ, қытай тілдерінде адамның теріс эмоциясын білдіретін фразеологизмдерді салғастыра зерттеу аз.

Адамның теріс эмоциясын білдіретін фразеологизмдер семантикасы бойынша

ауқымды және алуан түрлі. Олар: ашу, қорқу, қайғы, мазасыздық, уайым, қобалжу, ұялу, т.б.

Тілдің ерекшелігін оны басқа тілдермен салғастыру арқылы түсінуге болады. Қытай тілінің ерекшелігін түсіну үшін оны туыс емес тілдермен салғастыра зерттеу маңызды.

Фразеологизмдер халық өмірінің барлық аспектілерін көрсетеді. Әр тілдің фразеологиялық қоры өзінің құрамы бойынша бірегей болып табылады. Фразеологиялық қорды дәстүрлі мәдениеттің тасымалдаушысына жатқызуға болады.

Көптеген лингвистер фразеологиялық бірліктердің негізгі қызметтерінің бірі – оның тілге эмоционалдық бояу беретіндігі деген ортақ пікірге келеді. З е р т т е у д і ң негізгі мақсаты – туыс емес екі тілде фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшелігіне салғастырмалы талдау жасау. Соңдай-ақ, фразеологизмдердің тілдегі эмоционалды экспрессивті функциясын қарастыру, қазақ, қытай тілдеріндегі адамның теріс эмоциясын білдіретін фразеологизмдерге семантикалық талдау жүргізу.

Бұл мақалада жалпы саны 100 эмотивті фразеологизмдер іріктелді, оның ішінде қазақ тілінде -60, қытай тілінде-40.

Зерттеу әдістері. Аталмыш зерттеуде салғастырмалы әдіс, лингвомәдени талдау әдісі, сандық әдіс қолданылды. Зерттеу 3 кезең бойынша жүзеге асырылды:

1. Бірінші кезеңде зерттеу тақырыбының теориялық мәні, зерттеудің мақсатына сәйкес аталмыш тақырып бойынша шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынып, зерттеудің мақсаттары мен міндеттері айқындалды.

2. Зерттеудің екінші кезеңінде қазақ және қытай тілдеріндегі фразеологияның қалыптасуы мен қызметінің ерекшеліктері қарастырылып, адамның теріс психоэмоционалдық күйін білдіретін фразеологизмдердің ортақ және айырмашылық тұстары айқындалды.

3. Үшінші кезең – зерттеу жұмысының қорытынды бөлігі. Қазақ және қытай тілдеріндегі фразеологизмдердің лингвомәдени тұрғысынан зерттеудің негізгі нәтижелері көрсетілді.

Мәселенің зерттелу тарихы. 1950 жылы қытай тілі білімінде, соның ішінде фразеологияда ілгерілеушілік байқалды. 1970 жылдардың аяғы, әсіресе 1980 жылдарда лексикология, фразеологияға қатысты көптеген

монографиялар пайда болды. Қазіргі таңда қытай лингвистикасында фразеологияның орны қарапайым. Фразеология тіл білімінің жеке саласы емес, фразеология лексикология мен стилистиканың бөлімдерінде қарастырылады. 1980-1990 жылдары қытай фразеологиясы бойынша көптеген зерттеу жұмыстары жарияланды, фразеология тек лингвистикалық ғылымның ішінде ғана емес, сонымен қатар басқа ғылымдармен тоғысқан жерінде қарастырылып, қытай фразеологизмдерін басқа тілдермен салыстыра зерттеу пайда болды. Қытай елінде қазіргі таңда қос тілді фразеологиялық сөздіктердің құрастырылуы – қытай лексикографиясының жетістігін, сондай-ақ, қоғамның фразеологизмдерді зерттеуге деген қызығушылығын, тілдік практикада дұрыс қолдануға деген сұраныстың артқанын көрсетеді. Қытай тілінде фразеологияны зерттеуші лингвистердің ішінде ең көрнектілері ретінде Мо Гофань, Ни Баоюань, Чжан Чжигун, т.б. саналады [1,31-34].

Қазақстандық қытайтануда қытай тілінің фразеологиясы көптеген зерттеушілердің зерттеу нысанына айналды. Бұл салада Даулетова Ф.Н. «Қытай және қазақ тілдері фразеологизмдеріне лексикографиялық салыстырмалы талдау» атты диссертациясын айтуға болады [2].

Талқылау. Фразеологизмдер – ұлттық мәдениеттің, тұрмыс-тіршіліктің, тарих қойнауының қайнар көзі. Фразеологизмдер – халық даналығы.

Қытай елінде фразеологизмдерді дұрыс, орынды пайдалану әрқашан бағаланып, адамның білімділік деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Чэньюй – бұл тұрақты фразеологиялық сөз тіркесі (әдетте төрт иероглифтен тұрады), ежелгі қытай тілінің нормасы бойынша құралған, ауыспалы мағынаға ие, экспрессивті қызметі бар, сөйлем мүшесін атқарады [3, 75].

Қорқыныш – теріс эмоция. Қорқыныштың қорқу, шошу, қатты қорқу (аффект) деген қарқындылық деңгейі болады. Белгісіз қауіп төнген кезде адамның бойын мазасыздық күй билейді. Жоғары деңгейдегі мазасыздық психикалық қызметті бұзады [4, 436-437].

Адамның бетіндегі мимикалық бұлшықеттер (200-ге жуық) эмоционалдық күйді білдіреді [5, 527].

Қытай тілінің эмотивті фразеологиясы ұлт мінезінің ерекшелігін көрсетеді. Қытай халқы ұялшақ, ұяң болып келеді.

Қытай мәдениетінде сезімді ашып жеткізу құпталмайды. Сондықтан қытай халқы фразеологиялық оралымдарды жиі қолданады.

Қытай ұлты конфуциандық идеяның ықпалынан қалыптасты. Ұлы ойшыл Конфуцийдің айтуы бойынша, мінсіздікке ұмтылатын адам тағдырды құрметтеп, одан қорқуы тиіс. Сондықтан қытай тілінде қорқыныш мағынасы бар фразеологизмдер көп [6,39-40].

Қытай тіліндегі «қорқыныш» ұғымы 畏惧 (сөзбе-сөз қорқу) және бөлек 畏 [wèi] (қорқу), 惧 [jù] (қауіптену) сияқты синонимдермен беріледі. Қорқыныштың өсу дәрежесіне байланысты мынадай бірізділік бар: қорқыныш (害怕 [hài pà]), шошу (惊吓 [jīng xià]) қатты үрейлену (恐惧 [kǒng jù]) [7, 604].

Қазақ, қытай тілдеріндегі қорқыныш мағынасын білдіретін фразеологизмдердің қорқу қарқындылығы мен тізімі 1,2-кестелерде көрсетілген.

1-кесте

Қазақ, қытай тілдеріндегі қорқыныш мағынасын білдіретін фразеологизмдердің қорқу қарқындылығы

Қорқу	Жаны қарабақайына кету; Аза бойы қаза болу; Жаны түршігу
Шошу	Селк ету /шошу /; Үрейі ұшу; Зәресі //ұшу// кету //қалмау
Қатты қорқу	Шыбын жаны шыға жаздау; Өлердей қорқу
害怕	前怕狼后怕虎; 初生牛犊不怕虎; 真金不怕火炼
惊吓	心惊肉跳; 胆战心惊; 大惊失色
恐惧	惊恐失色; 惶恐不安; 恐慌万状

Кесте [8],[9] дерек көздері бойынша жасалды.

Қазақ, қытай тілдеріндегі қорқыныш мағынасын білдіретін фразеологизмдердің тізімі

Фразеологизмдердің мағынасы	Қазақ тіліндегі фразеологизмдер	Қытай тіліндегі фразеологизмдер
Қорқу	<p>Әбігер болу Жүрегі қобалжу(қорқу) Зәресін алып, құтын қашыру Зәресі зәр түбіне кету Жүрегі тас төбесіне шығу Жүрегі бүлк/солқ ету Төбе шашы тік тұру Аза бойықазға болу Жаны қарабақайына кету Жаны тырнағының (мұрнының) ұшына келу Екі көзі атыздай болу Жаны көзіне көріну Есі кету Жаны түршігу Арқасы мұздап қоя берді Зәре жоқ Иманы ұшу Көзі шарасынан шығу Су жүрек Үрейі ұшу Зәрезап болу Өлердей қорқу Шыбын жаны шыға жаздау Көзіне қос көріну Қойнына жылан салып жібергендей Иманы ғасыл /қасым болу Қол-аяғы дірілдеу Жүрегі зырк ете қалу Тілі байлану Селкету/шошу</p>	<p>人言可畏 畏首畏尾 芒刺在背 掩面失色 毛骨悚然 惊慌失措 危言耸听 谈虎色变 提心掉胆 胆战心惊 闻风丧胆 亡魂丧胆 惊心掉胆 人心惶惶 初生牛犊不怕虎 心惊肉跳 前怕狼，后怕虎 大惊失色 惊恐失色 心有余悸</p>

Кесте [8],[9] дерек көздері бойынша жасалды.

Нәтижелер. Екі тілде фразеологизмдерді лексика-семантикалық талдау кезінде екі халықтың дүниетанымындағы «қорқыныш» туралы түсінігінде тілдік ұқсастықтар бары анықталды. Қорқыныш эмоциясы екі тілде де фразеологизмдерде «жүрек», «жан» деген соматизмдерді қолдану арқылы көрсетілген. Тілдің әлем бейнесінде бұл органдар эмоцияның, адам сезімінің қайнар көзі. Екі елдің лингвомәдениеті бойынша адамның жаны ең баға жетпес құнды қазынасы, сондықтан ол болып жатқан оқиғаларға қатысты өте сезімтал. Мысалы: Жаны қара бақайына кету; 亡魂丧胆.

Алайда, қытай тілінде «қорқы-ныш» эмоциясын білдіруде «胆» (өт қабы) иероглифі «жүрек», «жан» соматизмдерімен бірдей деңгейде қолданылады. 胆 иероглифі батылдықтың жетіспеушілігін білдіреді.

Мысалы: 提心吊胆. Қытай халқының дүниетанымында қорқыныш батылдықтың жетіспеушілігінен көрініс табады.

Қорқыныш эмоциясы адамның бойында физиологиялық өзгерістердің пайда болуына әкеледі. Қорқыныш адам ағзасын белгілі бір қозғалысқа ұшыратады. Мысалы: адам қорыққанда жүрегі дүрсілдейді, тер бөлінеді, аяқ-қолдары дірілдейді. Беттегі мимикалық бұлшықеттер эмоционалдық күйді білдіреді. Беттегі мимика мен дене қозғалысын білдіретін қазақ және қытай фразеологизмдері адамның қорқынышын көрсетеді. Мысалы: төбе шашы тік тұру; қол-аяғы дірілдеу; тұла бойы түршігу/ шымырлау/тітіркену; жүрегі бүлк //солқ// ету; көзі шарасынан шығу; көзі алақандай/ атыздай болу; екі көзі атыздай болу; 提心掉胆 (ауыспалы мағ. қорқыныштан дірілдеу) (тура мағ. өт қабын құлатып алудан қорқу); 毛骨悚

然 (ауыспалы мағ. шашы тік тұру), (тура мағ. түктері тікireйіп сүйекке қадалу); 掩面失色 (ауыспалы мағ. қорқу) (тура мағ. бетін жауып өңі өзгерді); 目瞪口呆 (ауыспалы мағ. қорқу) (тура мағ. көзің бақырайтып қарап ауызын ашу).

Көптеген қазақ, қытай фразеологизмдерінде қорқыныш сезімі қозғалыстың жоғалуы, сөйлеу мүмкіндігінен айырылу, ойлауды тоқтату симптомдарын тудырып, қатты қорқу деңгейін білдіреді. Мысалы: тілі таңдайына жабысып қалу; тілі байлану; есі кету. 呆若木鸡 (ауыспалы мағ. қорқыныштан қатып қалу), (тура мағ. ағаш тауықтай қатып қалу); 噤若寒蝉 (ауыспалы мағ. қорқыныштан сөйлей алмау), (тура мағ. цикада сияқты үндемеу).

Фразеологизмдерді өткен тарихтың, аңыздар мен мифтердің, салт-сананың көрінісі деп қарауға болады.

Әр ұлт мәдениетінде әлем бейнесі әр түрлі бейнелермен беріліп, әр түрлі бояулармен көрсетіледі. Жануарлардың бейнесі арқылы адам әлемді, өзін-өзі таниды, адамның мінез-құлқы мен іс-әрекеттері туралы түсінігі қалыптасады. Қазақ, қытай фразеологизмдерінде қазақ, қытай халқының ұлттық дүниетанымын танытатын фразеологизмдерде жануарлардың бейнесі жиі қолданылады. Мысалы: 胆小如鼠 (тура мағ. тышқанның өт қабы сияқты кішкентай), (ауыспалы мағ. барлық нәрседен қорқу); 麋骇雉伏 (ауыспалы мағ. біреу қорыққаннан тығылу, (тура мағ. түйеқұс басын құмға тықты).

Жолбарыс – қытай халқы үшін аңдардың патшасы, қазақ мәдениеті үшін арыстан. Жолбарыс – батылдықты, күштілікті білдіреді. Ол қатігез, аяушылықты білмейтін аң. Одан барлығы қорқады. Қытай мәдениетінде жолбарысты 老虎 «құрметті жолбарыс» деп атайды. Жолбарыс бейнесі көптеген фразеологизмдердің негізінде жатыр. Қытай мәдениетінде жолбарыс өте қауіпті жағдаймен байланыстырылады, бұл аң туралы айтудың өзі қорқынышты [3, 320-323].

Жолбарысқа байланысты қытай тілінде көптеген фразеологизмдер бар. 春冰虎尾 (ауыспалы мағ. өте қауіпті жағдай), (тура мағ. көктемгі мұздың үстімен жүру, жолбарыстың құйрығын басу). 谈虎色变 (ауыспалы мағ. бір нәрсені еске алғанда қорқыныш билейді), (тура мағ. жолбарыс туралы айтқанда, өңі өзгеріп кетеді). 前怕狼后怕虎 (ауыспалы мағ. әр нәрсені қорқақтап жасау, шешім қабылдай алмайтын адамды суреттейді), (тура мағ.

алдыда қасқырдан қорқу, артта жолбарыстан қорқу). 初生牛犊不怕虎 (ауыспалы мағ. жас бала қатерден қорықпайды), (тура мағ. жаңа туған бұзау жолбарыстан да қорықпайды) [6, 81].

Қытай мәдениетінде иттің бейнесі теріс мағынаны білдіреді. 鸡飞狗跳 (ауыспалы мағ. не істерін білмеу, өте қатты қорқу), тура мағ. тауық ұшып кетті және ит секіріп жүр) [6, 82].

Қытай тілінде көптеген фразеологизмдер аңыздар мен тарихи оқиғалардан бастау алады. 风声鹤唳. Желдің гуілін және тырнаның дауысын қуып келе жатқан жаудың дыбысы деп есептеп қалу. Шығыс Цинь династиясы кезінде Фу Цзянь императоры соғыстан жеңіліп, солдаттарымен қашып кетеді. Солдаттар қорыққаннан желдің дыбысы мен тырналардың дауысын жаудың дауысы деп есептеп қалды. Сондықтан бұл фразеологизм біреудің қатты қорқынышын білдіреді және қауіпті асыра сілтеп жіберу мағынасында қолданылады. 惊弓之鸟 (тура мағ. жебеден қорыққан құс). Жебенің дыбысын естіп, жарақат алған құс қорқыныштан құлап қалды. Сондықтан бұл фразеологизмнің мағынасы 风声鹤唳 фразеологизмнің мағынасына ұқсас [6, 85].

杯弓蛇影. Өз қиялынан қорқу. Аңыз бойынша бір адам өзінің бакалынан қабырғада ілініп тұрған жебенің көлеңкесін көріп, бакалда жылан бар деп ойлап қалып, шошып кеткен және қорқыныштан ауырып қалған. Үйдің иесі бұл жағдайды естіп, досына бакалдың ішінде жылан болмағанын, қабырғада ілініп тұрған жебенің көлеңкесі бакалға түскенін түсіндірді. Осы аңыздың негізінде 杯弓蛇影 фразеологизмі пайда болды. Өз қиялынан пайда болған қауіптен қорқу мағынасында қолданылады [6, 83].

Қорытынды. Бұл зерттеуде қорқыныш эмоциясын білдіретін қазақ, қытай тілдерінің фразеологизмдері жинақталды. Зерттеуде ұсынылған кестелерге сүйене отырып, ұлттық ерекшеліктер фразеологиялық құрылымдарда өз іздерін қалай қалдырғанын байқауға болады. Зерттеу барысында қорқыныш эмоциясын білдіретін фразеологизмдердің санында айырмашылық бары анықталды. Қазақ тілінде -60, қытай тілінде -40. Қорқыныш мағынасы бар фразеологизмдерге ең бай тіл қазақ тілі болып табылатынын атап өтуге болады. Бұл фактор фразеологиялық бірліктердің қалыптасуына ұлттық мәдениет, дін, тарихи оқиғалар мен құбылыстар әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді.

Қазақ, қытай, тілдерінің фразеологизмдері ұлттық колоритті және тілдің тарихи дамуының ерекшелігін көрсетеді. Өйткені көптеген фразеологизмдер ертеден қазіргі таңға дейін қолданылып келеді. Әр тілде қорқыныш эмоциясы әр халықтың ұлттық мәдениетімен байланысты әр түрлі беріледі. Екі тілде фразеологизмдерді лингвомәдени

тұрғысынан талдау кезінде екі тілдің фразеологиясында ортақ белгілері мен ұлттық-мәдени ерекшеліктері барын анықтадық. Эмотивті фразеологизмдерді білу қазақ, қытай тілі өкілдерінің өзара түсіну деңгейін жоғарылатуға, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ма Лин. Фразеологизмы, характеризующие психоэмоциональное состояние человека, как репрезентанты русской и китайской языковых картин мира: дис. кандидата филол. наук: 10.02.20 – Уфа, 2017. – 306 с.
2. Дәулетова П.Н. Қытай және қазақ тілдері фразеологизмдеріне лексикографиялық салыстырмалы талдау: филол. ғылымд. канд. дис. – Алматы, 1999.
3. Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 509 с.
4. Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь. – М.: ТК Велби Проспект, 2008. – 512 с.
5. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. – М.: ТК Велби Проспект, 2007. – 560 с.
6. Чэн Юйсяо. Сопоставительный анализ русских и китайских фразеологизмов со значением «эмоциональное состояние человека»: маг. дис. – Екатеринбург, 2016. – 111 с.
7. Ма Лин, А.М. Ямалетдинова. Семантический анализ фразеологизмов, характеризующих отрицательные психоэмоциональные состояния человека, в русском и китайском языках // Российский гуманитарный журнал. – 2016. – Т.5. – № 6. – С. 601-610.
8. Смағұлова Г. Н. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: Елтаным баспасы, 2010. – 252 б.
9. Абдурақын Н. Қытай-қазақ фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 178 б.

References

1. Ma Lin. Frazеologizmy, harakterizuyushchie psihoemocional'nye sostoyanie cheloveka, kak reprezentanty russkoj kitajskoj yazykovyh kartin mira. dis. kand. filol. nauk [Phraseological units characterizing the psycho-emotional state of a person as representatives of Russian and Chinese language pictures of the world: dissertation of the Candidate of Philological Sciences] (Ufa, 2017, 306 p.). [in Russian]
2. Dauletova P.N. Kytaj zhane kazak tilderi frazeologizmderine leksikografialyk salystymaly taldaу: filol.gylymd.kand.dis. [Lexicographic comparative analysis of phraseology of Chinese and Kazakh languages: dissertation of the Candidate of Philological Sciences] (Almaty, 1999). [in Kazakh]
3. Voitsekhovich I.V. Prakticheskaya frazeologiya sovremennogo kitajskogo yazyka [Practical phraseology of the modern Chinese language] (AST: Vostok-Zapad, Moscow, 2007, 509 p.). [in Russian]
4. Svetsitsky A.L. Kratkij psihologicheskij slovar' [A brief psychological dictionary] (Velbi Prospekt, Moscow, 2008, 512 p.). [in Russian]
5. Enikeev M.I. Psihologicheskij encephedicheskij slovar' [Psychological Encyclopedic Dictionary] (Velbi Prospekt, Moscow, 2007, 560 p.). [in Russian]
6. Chen Yujsyao. Sopotavitel'nyj analiz russkih i kitajskih frazeologizmov so znacheniem «emocional'noe sostoyanie cheloveka» mag.dis. [Comparative analysis of Russian and Chinese phraseological units with the meaning «emotional state of a person»: master dissertation] (Ekaterinburg, 2016, 111 p.). [in Russian]
7. Ma Lin, A.M. Yamaletdinova. Semanticheskij analiz frazeologizmov, harakterizuyushchih otritel'nye psihoemocional'nye sostoyaniya cheloveka, v russkom i kitajskom yazykah [Semantic analysis of phraseological units characterizing negative psycho-emotional states of a person in Russian and Chinese], Rossijskij gumanitarnyj zhurnal [Russian Humanitarian Journal], 5(6), 601-610 (2016). [in Russian]
8. Smagulova G. N. Magynalas frazeologizmder sozdigi [Dictionary of semantic phraseology] (Eltanym publishing house, Almaty, 2010, 252 p.). [in Kazakh]

9. Abdurakyn N. Kytai-Kazakh frazeologiyalyk sozdigi [Chinese-Kazakh phraseological dictionary] (Almaty, Kazakh University, 2012. 178 p.). [in Kazakh]

М.С. Алшынбекова, Н.З. Жуманбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Лингвокультурологический анализ эмотивных фразеологизмов казахского и китайского языков

Аннотация. В языке каждого народа есть словосочетания, обозначающие национальный колорит. В фразеологизмах информация о национальной культуре и истории народа сохраняется. Казахские и китайские фразеологизмы характеризуются своими независимыми культурными различиями. Это, в свою очередь, препятствует пониманию фразеологизмов казахского и китайского языков.

В данной статье рассматривается специфика использования фразеологизмов, выражающих эмоции человека с точки зрения лингвокультурологии казахского и китайского народов. Кроме того, проанализированы сходства и различия между казахским и китайскими фразеологизмами, рассмотрены культурные особенности двух народов.

В статье представлены результаты проведенного анализа, описано влияние языка на формирование фразеологизмов, раскрыт результат воздействия исторических, социальных и культурных событий и явлений на развитие языка.

Сегодня сопоставительная фразеология рассматривается всесторонне, глубоко изучаются теоретические и практические прикладные аспекты. Кроме того, изучение фразеологизмов в лингвокультурологическом аспекте в национальном языке каждого народа играет огромную роль.

Понимание фразеологизмов тесно связано с культурной коннотацией народа. Эта статья поможет изучающим китайский язык понять культурную коннотацию двух народов, улучшить свои коммуникативные навыки. Сравнительное исследование фразеологизмов на двух языках даст возможность использовать фразеологизмы для соответствующего использования в речи, чтобы избежать недоразумения в межкультурном общении, предотвратит большие трудности в обучении. Материалы статьи представляют практическую ценность для преподавателей и студентов, изучающих лингвистику и языки.

В данной статье было рассмотрено 100 эмотивных фразеологизмов, в том числе на казахском языке 60, на китайском языке 40.

Ключевые слова: эмоция, фразеология, фразеологизмы, лингвокультурология, культура, культурная коннотация, картина мира.

M. S. Alshynbekova, N. Z. Zhumanbekova

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Linguoculturological analysis of emotive phraseological units in the Kazakh and Chinese languages

Abstract. The language of every nation has phrases denoting national identity. In phraseology, information about the national culture and history of the people is preserved. Kazakh and Chinese phraseological units are characterized by their independent cultural differences. This, in turn, hinders the understanding of phraseological units of the Kazakh and Chinese languages.

This article contains the specifics of the use of phraseological units that express emotions. The linguoculturology of the Kazakh and Chinese peoples are taken into account. In addition, the similarities and differences between the Kazakh and Chinese phraseological units are analyzed; the cultural characteristics of the two peoples are considered.

The article presents the results of the analysis, describes the influence of language on the formation of phraseological units, reveals the result of the impact of historical, social, and cultural events and phenomena on the development of the language.

Today, comparative phraseology is considered comprehensively; theoretical and practical applied aspects are deeply studied. In addition, the study of phraseological units in the linguoculturological aspect in the national speech of each nation plays an enormous role.

The understanding of phraseological units is closely connected with the cultural connotation of the people. This article will help Chinese learners to understand the cultural connotation of the two peoples and improve their communication skills. A comparative study of phraseologists in two languages will provide an opportunity to use phraseological units for appropriate use in speech, in order to avoid misunderstandings in intercultural communication, and prevent great learning difficulties. The materials of the article are of practical value for teachers and students studying linguistics and languages.

In this article, 100 emotive phraseological units were considered, including 60 units in Kazakh and 40 units in Chinese.

Keywords: emotion, phraseology, phraseological units, linguoculturology, culture, cultural connotation, picture of the world.

Авторлар туралы мәлімет:

Алшынбекова М.С. – филология факультетінің докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Жуманбекова Н.З. - ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Alshynbekova M. S. - PhD student of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Zhumanbekova N. Z. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

М.Л. Анафинова,
А.Т. Есенгельдинова*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: mad-anafinova@mail.ru, eat.0785@mail.ru

Терминологическая системность как лингводидактический аспект исследования языка для специальных целей

Аннотация. Развитие технологий и инноваций в современном мире, а также коммуникативной профессиональной сферы вызвало большое внимание к обучению языку для специальных (профессиональных) целей на предпрофильном и профильном уровнях. Лингводидактический подход к ЯСЦ как к системе понятий конкретной области знания и их классификация определяются процессами взаимодействия, взаимопроникновения и взаимовлияния разноязычной лексики из различных профессиональных сфер. Проведенный анализ позволяет рассматривать ЯСЦ как сложное системное образование, которое способно обеспечивать основные языковые функции: систематизацию знаний в определенной области профессиональной деятельности и обозначение понятий соответствующей области знаний и их связность для использования в практическом ракурсе. В статье представлено теоретическое и практическое обоснование терминологической системности ЯСЦ, показаны примеры возможностей и достижений интегративного исследования посредством анализа трехязычных, межпредметных терминов в контексте современного полиязычного направления.

Ключевые слова: терминология, терминологическая системность, язык для специальных целей, лингводидактика, предпрофильный уровень.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-27-38>

Введение. Глобализация и стремительное развитие всех отраслей науки и техники, процесс развития и интеграции Казахстана в мировое сообщество согласно Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы, а также вложение инвестиций в развитие страны крупнейшими компаниями мира оказывают влияние на значительное расширение многообразных международных профессиональных контактов, для осуществления которых необходим выбор определенного средства общения. Данным средством общения является язык для специальных целей – ЯСЦ. Язык для специальных целей определяется как подсистема общенационального языка в основе которого находится отраслевая терминология, ее системность и функциональная

разновидность, определяемая спецификой определенной профессиональной отрасли. Обучение профессиональной полиязычной коммуникации и ее значимость для междисциплинарного общения специалистов разных областей знаний является неотъемлемой частью учебно-образовательного процесса.

Под языком для специальных целей (терминологические эквиваленты: специальный / профессиональный подъязык, подъязык) мы понимаем один из множества вариантов реализации языка этноса, особую функционально-семиотическую подсистему, которая используется для фиксации, интерпретации и передачи специальных знаний, профессионального общения, а также оценки реалий профессиональной сферы

[1, с. 508]. Будучи языковой системой, ЯСЦ обладает целостностью, структурностью и связностью внутриязыковых и межъязыковых связей. В связи с вышеизложенным возникает необходимость в рассмотрении ЯСЦ и его терминологической системности в аспекте лингводидактики. Целью исследования является рассмотрение терминологической семиологической системности ЯСЦ как одного из основополагающих характеристик ЯСЦ, содействующего эффективной разработке лингводидактических подходов формирования терминологического словаря профессионально-предметных областей знаний у обучающихся. В основу исследования положены межотраслевые термины как основные составляющие терминосистемы ЯСЦ.

Основная часть. ЯСЦ, как подсистема естественного языка, тесно связан с «языком для профессиональных целей» (ЯСП). Признание ЯСЦ как отдельной функциональной подсистемы языка в международной науке и как языка глобального профессионального общения получено основателями данного языкового направления, такими учеными как Том Хатчинсон и Алан Уотерс (T. Hutchinson, A. Waters), Питер Стревенс (Peter Strevens), Джек Ивер (Jack Iver), Джон Уэллс (John Wells), М.А.К. Холлидея (M.A.K. Halliday).

В свою очередь, в отечественной научной литературе дано множество определений ЯСЦ как отраслевой терминологии. Под отраслевой терминологией “knowledge specific terminology” мы понимаем термины и их сочетания, которые требуют предметных знаний в определенной области деятельности, а также знания практики осуществления какой-либо деятельности – “field knowledge”, как считает М.Л. Анафинова [2, с. 29]. А.Е. Бижкенова рассматривает отраслевую терминологию как терминологическую систему в ракурсе полиязычия: «параллельно сформировались и продолжают совершенствоваться и взаимно влиять друг на друга две терминологические системы – на казахском и русском языках. Этот факт определил во многом этимологическую природу актуальных терминов и тенденции их развития. Источники формирования специальной лексики, как показывают наблюдения, разные, но достаточно прогнозируемы, что характерно для создания терминологических систем вообще» [3, с. 24]. Актуализация полиязычного образования во

время перехода Республики Казахстан на этап постиндустриального информационного общества очевидна, поскольку современная экономическая и политическая ситуация в мире обязывает образованную часть населения освоить несколько языков на одинаково высоком уровне с целью интеграции в мировую систему информационных, социально-политических, экономических и других связей [4].

Терминология, являющаяся междисциплинарным явлением, определяется термином, используемым для обозначения понятий той или иной профессиональной области знаний. Основой ЯСЦ является отраслевой термин, значение которого определяется Н.И. Гайнуллиной как:

«специальные слова или подчинительные словосочетания различных областей науки и техники, функционирующие в сфере профессионального общения, имеющие специальные знания, выражающие и формирующие профессиональные понятия, и применяющиеся в процессе познания и освоения научных и научно-технических объектов и отношений между ними» [5, с.36]. По мнению Бейсеновой Ж.С.: «Термин полифункциональная специальная языковая единица, используемая для обозначения научного понятия определенной отрасли науки и техники. Термин – член определённой терминологии. Термин – международен [6, с.33].

Следовательно, для разработки методической концепции необходимо точное дефинирование ЯСЦ и отраслевой терминологии с точки зрения не чисто лингвистических, а, в первую очередь, лингводидактических подходов. С этой целью в статье предлагаются определения данные Hutchinson T., Waters A.: «ESP – это такой подход к преподаванию иностранного языка, в котором все решения, касающиеся содержания и методов обучения, принимаются на основании причин, заставивших обучающегося изучать иностранный язык» («ESP is an approach to language teaching in which all decisions as to content and method are based on the learner’s reason for learning») [7, с. 19]. По мнению Trim J. L. M: «LSP необходимо рассматривать как язык, «присоединяющий специальный (профессионально ориентированный) словарь к тому слою языка, который составляет его общее ядро и остается

неизменным независимо от социальной (или профессиональной) роли, выполняемой говорящим» [8]. Хомутова Т. Н. в свою очередь утверждает, что LSP - это функциональная разновидность языка, целью которой является обеспечить адекватное и эффективное общение (коммуникацию) специалистов в данной предметной области [9, с. 3]. Таким образом, отраслевая терминология как основа ЯСЦ, «наиболее интенсивно развивающаяся часть лексического состава любого языка, вызывает разноплановый интерес к его изучению. Поэтому исследования терминосистем различных наук имеют непреходящее значение в широком диапазоне: от теоретических вопросов общих закономерностей развития отдельных терминосистем до решения практических проблем упорядочения, унификации и стандартизации отраслевой лексики и ее репрезентации в словарях» [6, с.40].

Методы исследования. Настоящее исследование наряду с общенаучными методами анализа, обобщения и систематизации выполнено в рамках интегративного метода в условиях полиязычия. Интегративный метод как «средство, которое обеспечивает целостность картины мира; способствует развитию способностей человека к системному мышлению при решении теоретических и практических задач» [10, с. 162]. Интегративный метод исследования к терминологической системности ЯСЦ обусловлен тенденцией к обобщению как в сфере теории, так и в сфере практического анализа, чему во многом способствует включение в современную антропоцентрическую парадигму исследования в ее когнитивной и функционально-коммуникативной полиязычной ориентации.

На первом этапе изучения понятия ЯСЦ проведен его дефиниционный анализ, рассмотрена его функциональная значимость в современной лингвистике и лингводидактике. ЯСЦ представляет собой сложный интегративный объект, включающий разнородные отраслевые составляющие, имеющий свои особенности освоения, разнообразные аспекты и факторы эффективного функционирования. Анализ ЯСЦ требует использования интегративной методики и методов исследования специфических особенностей межотраслевых терминов с точек зрения структурно-

семантических, лингвистических и лингводидактических в условиях полиязычия.

Далее анализу подвергаются термины как составляющие ЯСЦ по отраслям их использования и их системные связи, а также изучение словообразовательного моделирования образования терминологической системности ЯСЦ с применением лексико-семантического разбора отраслевых терминов на трех языках. Особую значимость в анализе имеет терминологическая системность, направленная на систематизацию и классификацию имеющихся знаний и терминологических единиц как средство для упорядочения имеющихся знаний определенной профессиональной деятельности.

Следовательно, путем изучения и теоретического анализа научных работ по лингвистике, лингводидактике, терминоведению и методике обучения иностранным языкам и обобщению существующих педагогических идей через синтез эмпирических данных выявлены и отражены лингвистические особенности и характерные признаки терминологической системности и терминообразования ЯСЦ в условиях полиязычия.

Обсуждение. Развитие и освоение отраслевого ЯСЦ зависит от развития науки, образования, техники и нововведений в данных профессиональных сферах в жизни общества. В условиях научно-технического и профессионального развития Казахстана и при сохраняющемся трехязычии в рамках коммуникативно мощных языков (казахского, русского и английского), изучение становления и освоения отраслевого ЯСЦ и его терминологической междисциплинарной системности представляют важную значимость в контексте полиязычия.

О. Вюстер, Х. Фельберг, Д. С. Лотте, В.Н. Комиссаров, С. Г. Бархударов, А.А. Реформатский, В. А. Татаринев и др., среди казахстанских ученых – А. Байтурсынов, К. Жубанов, У. Айтбаев, С. Кенесбаев и др. способствовали становлению и развитию ЯСЦ как системы специального знания. ЯСЦ как функциональная подсистема языка имеет свой объект исследования – термин. Термин как объект ЯСЦ также имеет особый интерес у отечественных казахстанских ученых-лингвистов, таких как Ш.Курманбайұлы, Р.Т. Мусабаев, К. Жубанов, А. Айтбаев,

А.К. Кайдаров, Б. Калиева, Е. Абдрасилов, Н.И.Гайнуллина, Ж.С. Бейсенова, М.Л.Анафинова и др., по определениям которых суть понятия ЯСЦ сводится к его специальному профессиональному использованию. Так, К. Жубанов определяет термин как «специфический вид определенных словесных обозначений, передающих определенные понятия» [11, с.273]. С. Кенесбаев и Т. Жанузаков, в свою очередь, отмечают, что термин – это слова и словосочетания, которые обозначают постоянные понятия, употребляемые в различных областях науки и техники, культурной и общественной жизни [12, с.12]. Ж. С. Бейсенова также по-своему определяет еще одно понятие термин:

«Термин – это номинативная единица языка, репрезентирующая специальное (научное) понятие, обладающая строгой дефиницией, включенная в соответствующую терминосистему, характеризующаяся конвенциональностью и стандартностью функционирования в рамках сферы какой-либо специальной области знания и деятельности человека» [6, с.43].

При обучении ЯСЦ важным является принцип соотношения с актуальным пониманием научной картины мира. В современной лингводидактике прослеживается отход от традиционного понимания термина как однозначной языковой единицы. Так, Т.Г.Лешкевич считает, что научная картина мира как мир точной науки «представляет собой не просто сумму или набор отдельных знаний, а результат их взаимосогласования и организации в новую целостность, то есть в систему» [13]. Следовательно, системность научной картины мира соотносится с категорией системности в терминологии, где требованиями к термину являются его точность и наличие четкой дефиниции научной междисциплинарной мысли в классификациях терминологиях конкретных наук. Формирование новых научных понятий объективно вызывает дальнейшее развитие терминологического значения, его обогащение в связи с отображением новых признаков внеязыковой действительности. Вследствие известной взаимосвязи формы и содержания измененное терминологическое значение имеет определенную новую форму выражения [14]. Таким образом, принцип соотношения с актуальным пониманием

научной картины мира является одним из основополагающих аспектов при обучении терминологии как совокупность отраслевых терминов ЯСЦ.

ЯСЦ однако рассматривается не просто как совокупность терминов определенной области знания, а как особый пласт лексики, имеющий терминологическую семиологическую системность определенных понятий. Системность ЯСЦ имеет двойственную основу: это системность логическая и понятийная, образованная из системности научных понятий, и системность языковая, то есть лингвистическая, системность языковых единиц. Подход к ЯСЦ как к системе понятий и средств их обозначения представляется совершенно обоснованным, так как подчёркивает тот факт, что системность понятий конкретной области знания, их классифицирующий и определяющий характер влияют на ЯСЦ, определяя её системность как науки и единообразия. Прежде всего следует убедиться в системном характере данной области знания. Существуют несколько показателей того, что ЯСЦ является системой. Интегративный метод исследования ЯСЦ как системы межъязыковых терминов в условиях полиязычия определил, что ЯСЦ имеет чёткую понятийную структуру, иерархически организованную на основании общих и более сложных узких понятий данной области знания, отражённую в соответствующей системе языковых единиц-терминов, группирующихся по тематическим рубрикам и выстраивающих родовидовую иерархию: *substance* (зат – вещество) – *active substance* (белсенді зат – активное вещество) – *flammable substance* (жанғыш зат – горючее вещество); *block programming* (топтамалық бағдарламалау – блочное программирование) – *convex programming* (дөңес бағдарламалау – выпуклое программирование) – *dynamic programming* (серпінді бағдарламалау – динамическое программирование).

Одним из лингводидактических подходов к обучению отраслевого ЯСЦ как терминологической системы является исследование семантико-функциональных отношений, в которые могут вступать отраслевые термины. При обучении терминам необходимо усвоение примеров явлений полисемии, синонимии, омонимии и антонимии межъязыковых терминологических единиц. Большую

часть отраслевых терминов образуют лексические антонимы (*maximums and minimums* – максимумдар мен минимумдар – максимумы и минимумы). Однако, помимо лексических, существует термины, имеющие морфологические антонимы (*metal* – металл металл, *nonmetal* – бейметалл – неметалл); *linear equations* – сызықтық теңдеулер – линейные уравнения, *non-linear equations* – сызықтық емес теңдеулер – нелинейные уравнения). Явление многозначности, отражающееся в явлениях полисемии и омонимии, регулируется самой терминологической системой ЯСЦ и не придает данному подязыку асистемный характер. По мнению А.А. Реформатского, если «один и тот же термин может входить в разные терминологии данного языка» следует интерпретировать это как «межнаучную терминологическую омонимию» [15, с. 115]. Также «омонимия по отношению к терминологии может быть охарактеризована только как межсистемное явление: либо эти термины разных терминосистем, либо эти термины лексико-семантического способа образования, ставшие омонимами по отношению к породившим их словам общелитературного языка» [16, с. 53]. В функциональном терминоведении одна лексическая единица может использоваться для обозначения понятий, принадлежащих одной и той же терминологии в качестве межнаучной омонимии либо функционировать в нескольких областях науки и техники с разным дефинированием, тем самым относясь к межнаучной (межсистемной) полисемии (О. Jespersen [17], R. H. Robins [18], В.И. Абаев [19], Р.З. Гинзбург [20], С.З. Нога [21], С. В. Гринев [22], О. Г. Борисова [23], М. Н. Пономарева [24]). Следовательно, говоря о лингводидактическом аспекте усвоения терминологического словаря в рамках терминологической системности ЯСЦ не менее важно и уместно выделять междисциплинарную или межотраслевую омонимию, когда один и тот же термин относится к терминосистемам разных сфер науки и техники: *cracker* крекинг-установка/крекинг-аппарат как технический термин или специалист по раскрытию шифров и кодов как термин сферы информационной безопасности. В том числе и аббревиатурных сокращений, например *HDS* – *hydrodesulfurization* (Гидрообессеривание – удаление из нефтепродукта серы в

присутствии катализатора под давлением водорода), *Historical Data Server* (система сбора и обработки информации), *hard-point defense system* (система обороны объекта), где *HDS* не только имеет разные значения и определения, но и функционирование в совершенно различных сферах профессиональной деятельности. Семантическая структура термина имеет закрепленную характеристику понятий, которые могут пересекаться в близких областях специальных знаний, как, например, физика, химия, биология, но функциональная значимость и словарное употребление останутся уникальными для каждой отдельной области знаний. Это обуславливает необходимость в подготовке обучающихся предпрофильного уровня по направлениям конкретных предметных областей в рамках ЯСЦ по различным специальностям профессиональных сфер. Терминологический аппарат определенной области знаний заимствуется из формирующих ее, к примеру, естественнонаучных дисциплин, таких как агрохимия, геофизика, имеющих в свою очередь уже устоявшиеся общие терминологические единицы. Итак, терминологическая межнаучная омонимия и полисемия является семантико-функциональной системой терминов ввиду интеграции наук и междисциплинарных областей знания, что необходимо также учитывать при формировании терминологического словаря у обучающихся предпрофильного уровня в лингводидактическом аспекте.

Системность ЯСЦ также зависит от того, какими частями речи выражены термины ЯСЦ. Большинство отраслевых терминов в английском языке, также и при переводе на казахский язык являются существительными. Преимущество терминов-существительных объясняется тем, что существительные могут выражать не только объекты, но и процессы или понятия, а также явления. В рамках отраслевых ЯСЦ есть наличие определённых префиксов и суффиксов, которые являются наиболее распространёнными при анализе языковых единиц, а также служат для создания новых единиц в рассматриваемом ЯСЦ, что указывает на его системный характер, например: префиксы: **de** – *deregulation* – қайта реттеу/дерегулирование; *debugger* – дебаггер (компьютерная программа, предназначенная для поиска внутрисистемных ошибок); *decomposition* (graphical decompositions)/

(графикалық бөлімдер)/разбиения (графические разбиения); *in* – *inequality* – теңсіздік/неравенство; *ineligible* – жарамсыз/непригодный, несоответствующий (требованиям химического раствора) и другие; суффиксы, например: *-ing*; *-(t)ion* – *computing* – есептеу техникасы/вычислительная техника, *tracking system* – бақылау жүйелері/системы слежения, *depreciation* – амортизация (дүмпу, қағысуқаттылығын кеміту үшін қолданылатын тетік)/ амортизация (смягчение силы удара, толчка, тряски во время движения, действия при помощи специальных устройств), *acceleration* – үдеу/ускорение, *absorption* – сіңіру/поглощение.

Ш. Курманбайулы отмечает также, что отраслевая терминологическая системность имеет некоторые недостатки, отсутствие профессиональной отраслевой специфики из-за незнания некоторых принципов терминообразования, а также он показывает некоторые языковые недостатки в ходе терминообразования. Основными недостатками например являются:

1) Словообразовательные суффиксы в ходе терминообразования не смягчаются;

2) Слова, принадлежащие различным лексическим системам, не используются всецело в терминообразовании;

3) Недостатки, возникающие из-за незнания правильности переводческого процесса, при котором нужно передавать смысл по содержанию и объему контекста;

4) Использование разных наименований и значений одного термина в различных научных сферах;

5) Напротив, один из недостатков, встречающихся в терминообразовании, это использование общего наименования для различных понятий, составляющих одну специальную отраслевую терминосистему ЯСЦ;

6) Соподчиненность обозначения одного научного понятия различными вариантами интерпретации;

7) Перевод без сохранения терминологической системности ЯСЦ, связанных между собой наименований, понятий;

8) Отсутствие общего опыта терминообразования родственных тюркских языков;

9) Недостаточность выборочного использования слов из языка казахов Монголии и Китая;

10) Привлечение последующих ошибок при переводе ненужных терминов на казахский лад [25, с.32].

Следовательно, принимая во внимание исследование ученого-языковеда Ш.Курманбайулы о развитии и наличии недостатков отраслевой терминологии с лингвистической, словообразовательной и переводческой точек зрения, мы также анализируем межпредметную терминосистему сквозь призму лингвистического терминообразования и семантико-семиологического перевода и согласны, что незнание основных языковых принципов образования и формирования отраслевой терминосистемности приводит к отсутствию профессиональной отраслевой специфики.

Однако наше интегративное исследование, посвященное терминологической системности в рамках лингводидактики, рассматривается именно в условиях полиязычия. Ученый-языковед рассуждает о развитии и специфике казахской терминосистемы, в то время как мы в нашем исследовании уделяем внимание анализу разноязычной и межсистемной терминологии на материале трех языков (английский, русский, казахский). Также необходимо отметить, что в отличие от исследовательской точки зрения ученого-языковеда, отмечающего лингвистические и переводческие аспекты терминологии, наше исследование акцентировано больше на анализе экстралингвистических факторов разноструктурных межязыковых терминов. Вместе с тем мы берем во внимание лингводидактический аспект формирования терминологической лексики, говоря о преподавании и обучении междисциплинарной терминологии английского языка в условиях полиязычия.

Итак, основываясь и исходя из терминологических и лингводидактических исследований всех вышеупомянутых ученых-лингвистов и языковедов, необходимо резюмировать, что отраслевая терминология является сложным семиологическим и комплексно развивающимся организмом языкового состава научного изложения ЯСЦ, системность и функциональность которой необходимо учитывать при преподавании разноязычных и межпредметных терминов. Данный лингводидактический подход содействует эффективному формированию

терминологического профессионального словаря у обучающихся предпрофильного и профильного уровней.

Методология интегративного исследования ЯСЦ по различным отраслям сфер профессиональной деятельности в условиях полиязычия является исследуемой проблематикой для многих специалистов-исследователей.

Результаты. Междисциплинарная связь знаний об изучаемой определенной профессиональной сфере и специфика их использования требуют в лингводидактике акцентирования на систематизацию терминологического словаря обучающегося, что позволит сгруппировать термины с точки зрения способа выражения по определенному содержанию с учетом лексических и словообразовательных взаимоотношений между ними, что в свою очередь приведет к усвоению эффективной специализированной лексики профессионального общения. Следовательно, необходимо уточнить, что при обучении ЯСЦ необходимо воспринимать его как терминологическую систему, имеющую следующие особенности:

- межпредметная и межъязыковая интегративность, то есть свойство ЯСЦ включать в себя разноотраслевые термины, например, термины естественно-математических, технических и гуманитарных наук, универсальные термины: *substance* – зат/вещество, субстанция; *analysis* саралау/анализ; *coefficient* – еселік (коэффициент)/коэффициент;

- структурное многообразие терминов ЯСЦ, заключающихся в наличии однословных, многословных терминов, слов-символов, терминов-аббревиатур и их тесная связь на грамматическом, лексическом, семантическом уровнях: *blockchain* – блокчейн (выстроенная непрерывная последовательная цепочка блоков, содержащих информацию; *clipboard* – деректер қоймасы/буфер обмена (хранилище данных); *bookmarks* – бетбелгілер/закладки, *descriptive theory of functions* – дескриптивная теория функций, *HTML* (Hyper Text Markup Language) – язык разметки гипертекста.

ЯСЦ в своей специфике употребления и системности, в отличие от других подсистем общенационального языка, имеет следующие лингвистические особенности:

- тенденция к образованию аналитических форм однословных терминов, за счет

образования сложных и сложносоставных терминологических единиц. Например: *equipment* – устройство (прибор)/жабдық; *automatic control equipment* – автоматтық құрылғы/автоматическое устройство; *automatic switching control equipment* – автоматическое устройство управления/автоматты басқару құрылғысы; *automatic reclosing control equipment* – автоматты қайта қосу құрылғысы /автоматическое устройство повторного включения.

- увеличение аббревиатурных наименований терминов как альтернатив многокомпонентным терминам: *DNA* – Deoxyribonucleic acid (ДНК-Дезоксирибонуклеин қышқылы/ДНК-деоксирибонуклеиновая кислота), *GPU* – graphics processing unit (графикалық процессор/графический процессор), *WWW* – world wide web (ғаламтор/всемирная сеть).

- ядро ЯСЦ составляют однословные термины, выраженные именем существительным и являющиеся основой образования производных терминов: *algorithm*/алгоритм/бағдаржол, *formula*/формула/формула;

- наряду с именем существительным в словообразовании принимают участие прилагательные, глаголы, наречия, выступающие в качестве терминологических элементов в многокомпонентных терминологических словосочетаниях и способствующие определению сложных и емких понятий в отраслевого ЯСЦ; *linear equations* – сызықтық теңдеулер – линейные уравнения; *virtual reality* (VR) – виртуалды ақиқат/виртуальная реальность, *home page* – веб-сайттың бастапқы беті/начальная страница веб-сайта.

- к семантическим характеристикам терминообразования ЯСЦ относятся лексические и семантические особенности, отражающиеся в межсистемной омонимии или полисемии, которые несут значение в обозначении предметов, понятий и процессов отраслевого ЯСЦ.

Появление, развитие и практическое использование ЯСЦ в первую очередь связано с уровнем развития естественных и технических наук. Характерными признаками формирования нового терминологического словаря ЯСЦ являются:

- подвижность лексического состава терминосистемы ЯСЦ;

- проникновение иноязычной лексики с интернационализацией отраслевых

терминов и стремлением на более позднем этапе к управляемости и упорядочению ЯСЦ на современном этапе за счет образования терминов-словосочетаний и сложных многословных терминов, а также сокращение лексических аббревиатурных терминов по отраслям профессионального использования.

Любая научно-техническая отрасль формируется и развивается благодаря определенной системе понятий-терминов как основа ЯСЦ. Каждая отрасль знания и специальная сфера деятельности нуждаются в собственном системном корпусе терминов ЯСЦ.

Заключение. В современной лингводидактике развитие языков для специальных целей характеризуется процессами взаимодействия, взаимопроникновения и взаимовлияния разноязычной лексики из различных профессиональных сфер. Проведенный в данной статье анализ позволяет рассматривать ЯСЦ как сложное системное образование, которое способно обеспечивать основные языковые функции: систематизация знаний в определенной области профессиональной деятельности и обозначение понятий соответствующей области знаний и их связность для использования в практическом ракурсе. Также описана система отраслевых терминов, основные способы терминообразования и

проведен анализ трехязычных словарей отраслевых терминов.

Аналитический обзор и теоретический анализ лингвистических и педагогических трудов отечественных и зарубежных ученых показал, что в лингводидактическом аспекте не предмет обучения, а его содержание, включающее термины, и их систематизация стали основой курса обучения ЯСЦ.

Данный лингводидактический аспект, приоритетом для которого является систематизация терминов в процессе обучения, учитывающая систему потребностей обучающегося и их индивидуальные навыки и умения, становится достаточно используемым и широко распространенным в настоящее время.

Стремительное развитие технологий и инноваций в современном мире, а также коммуникативной профессиональной сферы вызвало большой интерес к обучению на предпрофильном и профильном уровнях специального языка – ЯСЦ.

Таким образом, терминологическая системность является одной из основополагающих аспектов ЯСЦ, которая содействует эффективной разработке лингводидактических подходов для формирования терминологического словаря профессионально-предметных областей знаний у обучающихся предпрофильного уровня.

Список литературы

1. Фельде О.В. Подъязык // Эффективное речевое общение (базовые компетенции): словарь-справочник / под ред. А.П. Сковородникова. – Красноярск: Изд-во СФУ, 2012. – 881с.
2. Анафинова М.Л. Коммуникативно-прагматические закономерности функционирования юридических терминов в текстах международных англоязычных контрактов и договоров. Республика Казахстан. - Астана, 2018. – 206 с.
3. Бижкенова А.Е. Актуальные вопросы современной лингвистики и лингводидактики. Избранные труды. – Алматы: Эпиграф, 2017. – 308 с.
4. Азимбаева Ж. А. К вопросу о формировании языковой личности в полиязычной образовательной среде Казахстана. [Электрон. ресурс]. - 2016. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-formirovanii-yazykovoy-lichnosti-v-poliyazychnoy-obrazovatelnoy-srede-kazahstana/viewer> (дата обращения: 8.02.2023).
5. Гайнуллина Н.И. Лексикология русского языка (социолингвистический аспект). – Алма-Ата, 1989.
6. Бейсенова Ж.С. Отраслевая терминология: системность, типология, функционирование. - М., Астана: ТОО «ЦБО и МИ» II изд., 2011. – 42 с.
7. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learner-centred approach. - Cambridge: CUP, 1987. – 183 с.
8. Trim J. L. M. Linguistic Considerations in Planning Courses and in the Preparation of Teaching Materials // Languages for Special Purposes / CILT. – 1969. – 27 с.

9. Хомутова Т. Н. Язык для специальных целей (LSP): лингвистический аспект // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена [Электрон.ресурс] - 2008. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-dlya-spetsialnyh-tseley-lsp-lingvisticheskiy-aspekt/viewer> (дата обращения: 8.02.2023).
10. Лопаткин В.М. Интеграционные процессы в региональной системе педагогического образования: монография /В.М. Лопаткин. – Барнаул: Изд-во БГПУ, 2000. – 162 с.
11. Жубанов К.С. К исследованию по казахскому языку. – Алма-Ата. 1966.
12. Кенесбаев С., Жанузаков Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы, 1966.
13. Лешкевич Т.Г. Научная картина мира и ее эволюция [Электронный ресурс]. – URL: http://society.polbu.ru/leshkevich_sciencephilo/ (дата обращения: 8.02.2023).
14. Емельянова Е. С.. Научные принципы обучения специальной терминологии в высшей школе // ЭБ БГУ: Общественные науки: Народное образование. Педагогика. [Электронный ресурс]. - 2015. – URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38546156.pdf> (дата обращения: 8.02.2023).
15. Реформатский А. А. Введение в языкознание. М.: Аспект-пресс, 1996, 536 с.
16. Шурыгин Н. А. Лексикологическая терминология как система. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. пед. ин-та, 1997. – 167 с.
17. Jespersen O. Monosyllabism in English // Proc. of Brit. Acad. – London, 1928. – Vol. 14. – P. 344–368.
18. Robins R. H. Polysemy and Lexicographer // Studies in Lexicography / ed. by Robert Burchfi eld. – Oxford, 1987. – P. 52–73.
19. Абаев В. И. Выступление на дискуссии по вопросам омонимии // Лексикографический сборник. – М., 1960. – Вып. IV. – С. 76.
20. Гинзбург Р. З. Лексикология английского языка. – М.: Высшая школа, 1979. – 269 с.
21. Нога С. З. К вопросу о терминологических омонимах // Лингводидактические исследования. – М., 1987. – 56 с.
22. Гринев С. В. Введение в терминоведение /С. В. Гринев. – М.: Московский лицей, 1993. – 309 с.
23. Борисова О. Г. Омонимия терминов медицинских наук: дис.канд. филол. наук. – Краснодар, 2000. [Электрон. ресурс].– URL: <https://www.dissercat.com/content/omonimiya-terminov-meditsinskikh-nauk> (дата обращения: 8.02.2023).
24. Пономарева М. Н. К вопросу о разграничении омонимии и полисемии // Разноуровневые черты языковых и речевых явлений : межвуз. сб. науч. трудов. Вып. XII. – Пятигорск, 2006. – С. 167.
25. Құрманбайұлы Ш. Салалық терминологияны қалыптастыруда орын алып жүрген кемшіліктер // Салалық терминология: бүгінгі мен болашағы. Астана, 2003.
26. Физика. Большой энциклопедический словарь/гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 944 с.
27. Химия. Большой энциклопедический словарь. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 79 с.
28. Мультязычный словарь технических терминов и сокращений: Словарь. – Астана: ТОО «Мастер ПО», 2016. – 126 с. (соавт. Нуртазина М.Б.)
29. Русско-казахский словарь. Отв. ред. Г.Г. Мусабаев. - Алматы, 1978.
30. Longman English Dictionary. – URL: <http://www.ldoceonline.com/> (Accessed: 8.02.2023).
31. Cambridge Free English Dictionary and Thesaurus. – URL: [http:// dictionary.cambridge.org](http://dictionary.cambridge.org) (Accessed: 8.02.2023).

References

1. Felde O.V. Pod'yazyk [Sublanguage], Effektivnoe rechevoe obshchenie (bazovye kompetencii): slovar'-spravochnik [Effective speech communication (basic competencies): dictionary-reference]. Ed. A.P. Skovorodnikova (SFU, Krasnoyarsk, 2012, 881 p.). [in Russian]
2. Anafinova M.L. Kommunikativno-pragmaticheskie zakonomernosti funkcionirovani yuridicheskikh terminov v tekstah mezhdunarodnykh angloyazychnykh kontraktov i dogovorov [Communicative and pragmatic regularities of the functioning of legal terms in the texts of international English-language contracts and agreements]. (Republic of Kazakhstan, Astana, 2018, 206 p.). [in Russian]
3. Bizhkenova A.Ye. Aktual'nye voprosy sovremennoj lingvistiki i lingvodidaktiki [Topical issues of modern linguistics and linguodidactics], Izbrannye trudy [Selected works] (Epigraph, Almaty, 2017, 308 p.). [in Russian]

4. Azimbayeva Zh. A. K voprosu o formirovanii yazykovoy lichnosti v poliyazychnoj obrazovatel'noj srede Kazakhstana [On the formation of a linguistic personality in the multilingual educational environment of Kazakhstan]. - 2016. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-formirovanii-yazykovoy-lichnosti-v-poliyazychnoy-obrazovatelnoy-srede-kazakhstana/viewer> (Accessed: 8.02.2023). [in Russian]
5. Gainullina N.I. Leksikologiya russkogo yazyka (sociolingvisticheskij aspekt). [Lexicology of the Russian language (sociolinguistic aspect)] (Alma-Ata, 1989. [in Russian].
6. Beisenova Z. Otraselevaya terminologiya: sistemnost, tipologiya, funkcionirovanie [Industry-specific terminology: consistency, typology, functioning. 2nd ed.). (TsBO & MI LLP, Astana, 2011, 42 p.). [in Russian]
7. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A learner-centred approach (CUP, Cambridge, 1987, 183 p.).
8. Trim J. L. M. Linguistic Considerations in Planning Courses and in the Preparation of Teaching Materials, Languages for Special Purposes / CILT. – 1969. – 27 p.
9. Khomutova T.K. Yazyk dlya special'nyh celej (LSP): lingvisticheskij aspekt [Language for Special Purposes (LSP): Linguistic Aspect], Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Herzen [Proceedings of A.I. Herzen Russian State Pedagogical University]. - 2008. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-dlya-spetsialnyh-tselej-lsp-lingvisticheskij-aspekt/viewer> (Accessed: 8.02.2023). [in Russian]
10. Lopatkin V.M. Integracionnye processy v regional'noj sisteme pedagogicheskogo obrazovaniya: monografiya [Integration processes in the regional system of pedagogical education: monograph] (BSPU, Barnaul, 2000, 162 p.). [in Russian]
11. Zhubanov K.S. K issledovaniju po kazahskomu jazyku [On the study of the Kazakh language] (Alma-Ata, 1966). [in Russian].
12. Kenesbaev S., Zhanuzakov T. Til bilimi teriminderinin orysha-kazaksha sozdigi [Russian-Kazakh Dictionary of Linguistics Terms] (Almaty, 1966). [in Kazakh]
13. Leshkevich T.G. Nauchnaya kartina mira i ee evolyuciya [Scientific View of the World and Its Evolution]. Available at: http://society.polbu.ru/leshkevich_sciencephilo/ [in Russian] (Accessed: 08.02.2023).
14. Yemelyanova Ye. S. Nauchnye principy obucheniya special'noj terminologii v vysshej shkole [Scientific principles of teaching special terminology in higher school], EL BSU: Obshchestvennye nauki: Narodnoe obrazovanie [Pedagogy. Social sciences. Public education]. - 2015. Available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/38546156.pdf> (Accessed: 8.02.2023). [in Russian].
15. Reformatsky A. A. Vvedenie v yazykoznanie [Introduction to Linguistics] (Aspect-press, Moscow, 1996, 536 p.). [in Russian]
16. Shurygin N.A. Leksikologicheskaya terminologiya kak sistema. [Lexicological terminology as a system] (Publishing house of the Nizhnevartovsk Pedagogical Institute, Nizhnevartovsk, 1997, 167 p.). [in Russian].
17. Jespersen O. Monosyllabism in English // Proc. of Brit. Acad. – London, 1928. – Vol. 14. – 368 p.
18. Robins R.H. Polysemy and Lexicographer / R.H. Robins, Studies in Lexicography / Ed. by Robert Burchfi eld. (Oxford, 1987, 73 p.).
19. Abayev V. I. Vystuplenie na diskussii po voprosam omonimii [Speech at the discussion on homonymy], Leksikograficheskij sbornik [Lexicographic collection]. Is. IV (Moscow, 1960, 76 p.). [in Russian]
20. Ginzburg R. Z. [et al.]. Leksikologiya anglijskogo yazyka [Lexicology of the English language] (Vysshaya shkola, Moscow, 1979, 269 p.). [in Russian]
21. Noga S. Z. K voprosu o terminologicheskikh omonimah [On the issue of terminological homonyms], Lingvodidakticheskie issledovaniya [Linguodidactic research] (Moscow, 1987, 56 p.). [in Russian]
22. Grinev C. B. Vvedenie v terminovedenie [Introduction to terminology] (Moscow Lyceum, Moscow, 1993, 309 p.). [in Russian]
23. Borisova O. G. Omonimiya terminov medicinskih nauk: dis.kand. filol. nauk [Homonymy of terms of medical sciences: dissertation for the Candidate of Philological Sciences. (Krasnodar, 2000). Available at: <https://www.dissercat.com/content/omonimiya-terminov-meditsinskikh-nauk> (Accessed: 8.02.2023). [in Russian]
24. Ponomareva M. N. K voprosu o razgranichenii omonimii i polisemii [On the question of the differentiation of homonymy and polysemy], Raznourovnevyje cherty yazykovyh i rechevyh yavlenij: mezhvuz. sb. nauch. trudov [Multilevel features of linguistic and speech phenomena: interuniversity collection of scientific papers]: Is. XII (Pyatigorsk, 2006, 167 p.). [in Russian]
25. Kurmanbayuly Sh. Salalyk terminologiyany kalypastruda oryn alyp zhurgen kemshilikter [The existing shortcomings in the formation of industry terminology], Salalyk terminologiya: bugini men

bolashagi [Shortcomings in the formation of industry terminology// industry terminology: present and future] (Astana, 2003). [in Kazakh]

26. Physics. Bol'shoj enciklopedicheskij slovar' [The Great Encyclopedic Dictionary]. Ed. A.M. Prokhorov. – 2nd ed. [The Great Russian Encyclopedia, Moscow, 1998, 944 p.]. [in Russian]

27. Chemistry. Bol'shoj enciklopedicheskij slovar' [The Great Encyclopedic Dictionary]. Chief Editor I. L. Knunyants. – 2nd ed. (The Great Russian Encyclopedia, Moscow, 1998, 79 p.). [in Russian]

28. Mul'tiyazychnyj slovar' tekhnicheskikh terminov i sokrashchenij: slovar'. [Multilingual Dictionary of technical terms and abbreviations: dictionary] (Master PO, Astana, 2016, 126 p.). (co-author. Nurtazina M.B.). [in Russian]

29. Russko-kazahskij slovar' [Russian-Kazakh dictionary]. Responsible red. G.G. Musabaev (Almaty, 1978).

30. Longman English Dictionary. Available at: <http://www.ldoceonline.com/> (Accessed: 8.02.2023).

31. Cambridge Free English Dictionary and Thesaurus. Available at: <http://dictionary.cambridge.org/> (Accessed: 8.02.2023).

М.Л. Анафинова, А.Т. Есенгельдинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Терминологиялық жүйелілік арнайы мақсаттарға арналған тілді зерттеудің лингводидактикалық аспектісі ретінде

Аңдатпа. Қазіргі әлемдегі технологиялар мен инновациялардың, сондай-ақ коммуникативтік кәсіби саланың дамуы бейін алдындағы және бейіндік деңгейлерде арнайы (кәсіби) мақсаттарға арналған тілді оқытуға көбірек көңіл бөлуді талап етіп отыр. Белгілі бір білім саласы ұғымдарының жүйесі ретіндегі арнайы мақсаттағы тілге лингводидактикалық көзқарас және олардың жіктелуі әр алуан кәсіби саладағы әртүрлі тілдік лексиканың өзара әрекеттесу, өзара ену және өзара әсер ету процестерімен анықталады. Жүргізілген талдау арнайы мақсаттарға арналған тілді кәсіби қызметтің белгілі бір саласындағы білімді жүйелеу және тиісті білім саласының ұғымдарын белгілеу және олардың практикалық тұрғыдан қолдану үшін байланысы түріндегі негізгі тілдік функцияларды қамтамасыз ете алатын күрделі жүйелік білім ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мақалада арнайы мақсаттарға арналған тілдің терминологиялық жүйелілігінің теориялық және практикалық негіздемесі келтірілген, қазіргі көптілді бағыт аясында үштілді, пәнаралық терминдерді талдау арқылы біріктіріп зерттеудің мүмкіндіктері мен жетістіктерінің мысалдары көрсетілген.

Түйін сөздер: терминология, терминологиялық жүйелілік, арнайы мақсаттағы тіл, лингводидактика, бейіндік деңгей.

M.L.Anafinova, A.T.Yessengeldinova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Terminological consistency as the linguodidactic aspect of the research of the Language for Special Purposes

Abstract. The development of technologies and innovations in the modern world, as well as the communicative professional sphere, has led to greater attention to teaching at the pre-professional and professional levels of a special language. The linguo-didactic approach to the LSP as a system of concepts of a specific field of knowledge and their classification are determined by the processes of interaction, interpenetration and mutual influence of multilingual vocabulary from various professional fields. The conducted analysis allows us to consider the LSP as a complex system that is able to provide the main language functions: systematization of knowledge in a certain field of professional domain and the designation of concepts of the relevant field of knowledge, and their coherence for use in a practical perspective. The article presents the theoretical and practical justification of the terminological consistency of the LSP and shows by examples the possibilities and achievements of integrative research through the analysis of trilingual and intersubject terms in the context of the modern multilingual dimension.

Keywords: terminology, terminological consistency, language for special purposes, linguodidactics, pre-professional level.

Сведения об авторах:

Анафинова М.Л. – кандидат филологических наук, и.о. профессора кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Есенгельдинова А.Т. – докторант факультета филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Anafinova M.L. – Candidate of Philological Sciences, Acting Professor, Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Yessengeldinova A.T. – Ph.D. student of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

С.Ж. Жанжигитов*,
Б. Әбдуәлиұлы

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
E-mail: syrym.g_96@mail.ru, Bekzhan_a7@mail.ru

Заң құжаттарының стилистика саласында зерттелуі

Аңдатпа. Заң мәтіндерінің қазақ тіл білімінде арнайы сөз болып, жеке өз алдына қарастырылып жатқан уақыты қазақ мемлекетінің өз алдына тәуелсіздік алып, қалыптасу уақытымен тұспа-тұс келіп отыр. Сондықтан заң құжаттарының тілін зерттеу, олардың ерекшеліктерін танытудың, ең алдымен, заң шығару үшін де маңызы өте зор. Заң шығарушы мемлекеттік органның заң құжаттарының тілдік құрылымын сақтап, олардың ішінде басы артық сөз кетіп қалмауын қатаң қадағалау басты назарда болу тиіс.

Мақаланың мақсаты мен міндеті – заң мәтіндерінің қазақ тіл білімі тұрғысынан зерттелуін қарастыру, заң мәтіндерінің жалпы құрылымының теориялық және әдістемелік негіздерін анықтау, аудармадағы баламалық мәселелерді талқылау болып табылады. Мақала жазу барысында ресми іс-қағаздар стилінің барлық талаптары заң мәтінінен толықтай табылып, заң құрылымындағы ақпараттық, прагматикалық, танымдық қызмет талданып көрсетілді. Бұл мақаланың негізгі ғылыми жаңалығы. Бұл мақаланың теориялық және практикалық маңызы бар, себебі ұсынылған тұжырымдама заң бағытында оқитын білім алушылар үшін құнды ақпарат. Мамандықты толық меңгеру үшін арнайы ұғымдар, яғни терминдер деп аталатын лексикалық бірліктерді білу және дұрыс қолдану қажет екенін тағы бір рет атап өту қажет.

Құқық терминологиясы мысалында қарастырылған салалық терминологияны зерттеудің жүйелі тәсілі оқыту процесін оңтайландыруға алып келеді. Терминдердің лексикалық және ұғымдық сәйкестігі, олардың өзара байланысуы мен бір-біріне тәуелділігі терминологияны арнайы ұғымдар жүйесінің өзіндік тілдік негізі ретінде қызмет ететін тұтас терминологиялық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде ғылыми білімнің жүйелілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: құқық, лексика, стиль, термин, терминология, заңнама, сөздік, нұсқа, аударма.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-39-52>

Кіріспе. Қазақ тіл біліміндегі іргелі зерттеулер жүргізуді талап ететін саланың бірі – стилистика. Зерттеу жұмыстары ертеректен басталса да, тіліміздің алдына қойылып отырған жаңа талаптар мен міндеттер аясында жаңа бағыттағы ізденістерге деген қажеттіліктің туындап отырғаны белгілі. Стилистика саласының жан-жақтылығы оны тіл білімінің басқа салаларымен ұштастыра зерттеуге әкеледі.

Мақаланың мақсаты мен міндеті – заң әтіндерінің қазақ тіл білімі тұрғысынан зерттелуін қарастыру, заң мәтіндерінің жалпы құрылымының теориялық және әдістемелік негіздерін анықтау, аудармадағы баламалық мәселелерді талқылау болып табылады.

Стилистика саласының теориялық негіздері қазіргі кездері нақтыланып, бұл салада ғалымдар жақсы жетістіктерге жетуде. Ең алдымен Мәулен Балақаев, Ербол

Жанпейісов, Мархабат Томанов сияқты ғалымдардың авторлығымен «Қазақ тілінің стилистикасы» деп аталатын еңбек жарық көрген болатын. Одан кейін бұл оқулық жетілдіріліп, тағы бірнеше рет басылып шықты. Стилистика туралы мәліметтер жинақтала келе, басқадай еңбектердің тууына себеп болды. Ғалым, профессор Мырзатай Серғалиевтің «Стилистика негіздері» деген еңбегі жарық көрді. Филология ғылымдарының докторы Дина Әлкебаева «Прагмастилистика» оқу құралын жарыққа шығарды.

Алайда осы аралықта стилистика саласы толық зерттелді, оның қарастыруға тиісті барлық нысандары қарастырылды деп айта аламыз ба?! Бұл мәселенің мәнін ашып алуда ғалым Дүйсембаев Аян былай дейді: «Тіл білімінің бір саласы ретінде стилистиканың қалыптаса бастағанына да біршама уақыт өтіп кетті. Дегенмен, стилистиканың қазақ тіл біліміндегі әлі де жас салалардың қатарына жататындығын мойындауымыз қажет. Оған тіліміздегі кейбір маңызды болып есептелетін мәтіндердің өзінің әлі күнге дейін тілдік, стилистикалық тұрғыдан арнайы зерттеу нысанына айналмай отырғандығы дәлел. Шындығына келсек, қазіргі кезде қазақ тіл біліміндегі стилистикалық зерттеулер негізінен әдеби шығармалардың тілі мен баспасөз тілін зерттеу шеңберінен шыға алмай жүргендігі де шындық екенін жасырмауымыз керек. Дегенмен стилистикалық еңбектерге қатысты пікірлер А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алды десек те болады» [1, 19].

Заң кодекстеріміздің күнделікті тұрмысымызда қолданылып жүрген, әртүрлі тұлғалар мен мекемелердің түрлі жағдайдағы құқықтарын қорғап, қылмыстық іс әрекеттерін айыптайтын маңызды мәтін екендігін түсіндірудің қажеті жоқ. Сондай мәтіндердің ішіндегі маңыздыларының бірі – заң мәтіндері. Оның үстіне, соңғы жылдары заң жүйесі заң шығару ісіне, сол арқылы заңдық қоғам құруға түбегейлі бетбұрыс жасағандығын аңғаруға болады.

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарынан қазақ әдеби тілінің әр стильдік жүйесінің: публицистикалық стильдің, көркем әдебиет стилінің, ресми стильдің, ғылыми стильдің сараланып, жеке-жеке қалыптасып, дами бастағаны әдеби тіл тарихынан белгілі. Сонау XVIII ғ. II жартысында негізі қаланған ресми-іскери стиль бүгінде тілі байып, стильдік дәрежесі жетіле түсті, зерттеу

нысанына алынып, ғылыми тұрғыдан біршама игерілуде. Ресми-іскери стиль, оның қалыптасу тарихына қатысты ойтұжырымдар І. Кеңесбаев, М. Балақаев, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Б. Әбілқасымов, Н. Ерғазиева, А. Алдашева, З. Ахметжанова, Қ. Қадашева, Э. Сүлейменова, С. Ережепова, Л. Дүйсембекова, Б. Әбілмәжінова, А. Дуанбекова, т.б. ғалымдар еңбектерінде негізделіп қарастырылды.

Ресми-іскерлік стиль өзге жазба стильдерге қарағанда, ертерек қалыптасты. Оның басты себебі – ол мемлекет өмірінің негізгі санаттарында (сыртқы қарым-қатынас, жеке меншікті бекіту, сауда т. б.) қызмет етті. Келісім-шарт, заңдар, қарыз, мұрагерлік және тағы басқа жазбалар жаңа, ерекше «тілді» қалыптастырды. Ол даму, қалыптасу барысында бірқатар өзгерістерге ұшырағанымен, өзінің негізгі белгілерін сақтап қалды. Академик Рәбиға Сыздық қазақ жазба әдеби тілінің ұлттық кезеңіне дейін ресми іс-қағаздар стилі және эпистолярлық (хат-хабарлар) стилі болғанын айта келіп:

«Хан жарлықтары, өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары, тарихи шежірелер сияқты жазба дүниелердің қажетін ортаазиялық түркі әдеби дәстүрлеріне негізделген қазақтың ескі әдеби тілі өтеп отырды. Қазақ хандарының канцеляриясы ресми хат-хабарларын, іс-қағаздарын, үкім-жарлықтарын осы тілде жүргізді» – деп жазады [2, 147].

Материалдар мен зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеу барысында ресми-іскери стиль төңірегіндегі ғылыми пікірлерді зерделеу мен қорыту, тілдік фактілерді іріктеу, салыстырмалы талдау, лексикалық түсіндірмелі талдау әдістері қолданылды.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік маңызға ие заңдық құжаттарды зерттеу – бүгінгі күн талабынан туып отырған мәселе. Заңдық құжаттардың қолданылмайтын жері жоқ. Елдегі саяси-әлеуметтік жағдайларды реттеп, бекітіп отыру үшін оның қажеттігі шексіз. Заң шығарушы орган – аса әлеуетті құрылым болып есептеледі. Тілдік тұрғыда қарастырылғанына қарай заңдық құжаттар функционалдық стильдік топтарға кіреді. Біз енді функционалдық стильдерге біршама үңіліп, зерттелу дәрежесіне мән бермекпіз.

Функционалдық стиль – ең көлемді жалпы категория. Ол көптеген салаларға бөлініп кетеді. Мәселен, соттағы ақталушының,

яғни адвокаттың сөзі, ғылыми мәжіліс, өлең жолдары, мәлімдеме т.б. – барлығының мазмұны әртүрлі, стильдік міндеттері әр бөлек. Сондықтан тілдің формасы, берілу мүмкіндіктері бір-бірінен ажыратылады. Тілдік жанрлардың барлық түрінің басын біріктіретін ортақ міндеті (функциясы) бар. Тілдің өмір сүру стадиясы әдетте қарым-қатынас құралынан көрінеді. Тілдің өмір сүру аумағы түрлі қоғамдық қажеттіліктерді өтеу барысында айқындала түседі. Яғни тілдік функциялары – сөйлеу, өзара түсінісуден бастап, қажеттілік түрлері, басқа адамдармен тіпті мемлекетаралық шарт жасасудан – ресми тіл, айналаны танып-білуден – ғылым тілі, үгіт-насихат істері нәтижесінде коммуникативті газет – публицистика тілі, эстетикалық өнер түрлерінен – көркем әдебиет тілі қалыптасқан. Осыларға қызмет ететін тілден ерекше қасиеттерді, мәселен, дәлдік, қысқалылық, бейнелілік тәрізді функцияларды талап етеді. Уақыт өте келе қоғамдық қажеттіліктерге тіл өз тарапынан сараланған, қалыптасқан функционалдық стиль түрлерін жұмсайды» [3, 28].

Тақырыптың зерттелу дәрежесі.

Лингвистикалық әлеуметтануға қатысты функционалдық стиль ұғымы қоғамдық тұрғыдан танылған, мойындалған тілдік құралдардың шоғырлануына негізделеді.

Әдеби тілдің функционалдық стильдерін бір-бірінен ажыратып көрсететін нақты белгілердің болатындығы анық. Әрбір функционалдық стильдің өзіне ғана тән дифференциалдық белгілері бар, олардың бірқатары жетекші, екіншілері қосалқы немесе ауыспалы белгі болуы мүмкін.

«Кітаби – жазба стильдердің бір-бірінен ажыратылып бөліне бастауы қоғамдық ой сананың жоғарылығынан болады. Неғұрлым қоғамдық ой жоғары болса, соғұрлым ұлт тілінің маңызы артады...» [4, 21].

Функционалдық стильдің құрамындағы ресми – іс, публицистикалық, көркем әдебиет стилі қызметтік жағынан ерекшеленетін тілдік стильдер. Функционалдық стильдің салаларының ғылыми стиль түрлері деп те бөлінетіні бар. Ғылыми тілдің өзінің саласы бар: термин таңдаудағы қаталдығы ойдың екі жақты болып кетпеуінен қатты сақтанады. Қазақ тілінде функционалдық стиль қалыптасқан кезден бастап, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі функционалдық стиль құрамы туралы мәселе теориялық және практикалық түрде жетілдірілді.

Функционалдық стильдердің ғылыми бағытта қалыптасуы ХХ ғасырдан басталады. Қазіргі тіл біліміндегі функционалдық стильдің негізі 20-50 жылдары қаланған. ХХ ғасырдың әр кезеңдерінде бұл салада В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларина, А.М. Пешковский, Л.П. Якубинский, Л.В. Щерба, Д.Н. Шмелева еңбек етті.

Жеке функционалдық стильдерді сипаттауға арналған қазақ тілінде көптеген зерттеулердің болғанына қарамастан, бүгінгі күнге дейін функционалдық стильдердің түрлері жайындағы таласты пікірлер басы ашық күйінде қалып келеді. Сондықтан функционалдық стильдердің құрамы туралы мәселе әлі нақтыланбай келеді [2, 192]. Дегенмен қазақ тілінде мынадай функционалдық стильдердің бар екені күмәнсіз шындық, олар:

- 1) ресми іс-қағаздар немесе кеңсе тілі стилі;
- 2) публицистикалық стиль (газет-журнал тілінің стилі);
- 3) ғылыми-техникалық әдебиет стилі;
- 4) оқу-педагогикалық әдебиет стилі;
- 5) көркем әдебиет тілі стилі [5, 255].

Функционалдық стиль жайлы В.В. Виноградовтың және басқа да зерттеушілердің анықтамаларына сүйене отырып, жалпыхалықтық қазақ тілінде саяси функционалдық стиль және заңдық-құжаттық функционалдық стиль деп жаңа стильдерді бөліп шығаруға болады деп есептейміз. Себебі, қазіргі кездегі экстралингвистикалық факторларға сәйкес әр салаларға қатысты функционалдық стильдердің жаңа түрлері сараланып шығып, олар өзіндік жеке атауларға ие болуда. Жоғарыда аталған академик В.В. Виноградов маркетингтік функционалдық стиль деген категорияны бөліп алып қарастырған болатын.

В.В. Виноградов функционалды стилді «санада жалпыланған, функционалдық жағынан негізделген, қолданылу жолдарының тұтастығы іштей біріктірілген, жалпыхалықтық, жалпыұлттық тілдің өзіндік немесе басқа формалар аясындағы сөйлеу қарым-қатынасына байланысты таңдап алынуы және тіркесуі» деп анықтайды [6, 73]. Сонымен бірге ғалымның осы тұрғыдағы, функционалдық стилдерде көп ұшырасатын клишелер мәселесіне берген анықтамасы да назар аударуға тұрарлық: «Қазіргі әдеби тілдің жүйесінде сөздер көбіне еркін кездейсоқ іліккен жеке компоненттерден

емес, дәстүрлі формулаларда шартты орын алады, адамдардың көпшілігі дайын формулалардың, клишелердің көмегімен сөйлейді және жазады» [7,162].

Біздің көзқарасымыз бойынша, тілдің функционалдық әр түрлілігінің лингвистикалық сипаттамасының мазмұны экстралингвистикалық, яғни тілдің қоғамдық көрінісі маңызды орын алатын жағдайлардан алшақтап кете алмайды. Функционалдық қалыптасу мен функционалдық аяқталу тілдің өмір сүру формасының айрылуы үшін қызмет етеді, В.Д. Боңдалетов тілдік стилистикалық жіктелу шартына, бірінші кезекте, әлеуметтік факторды, стильдердің міндеті мен олардың қызмет ету жағдайын қатыстырады. Олар тілдің мынадай функционалдық өзгешеліктерге бөлінуінің негізі болып табылады, мысалы: жеке лингвистикалық белгілерге қатысты:

1) ортақ ұжым тарапынан таңдалып, топтастырылып алынған арнаулы лексикалық, семантикалық, грамматикалық құралдар;

2) функционалдық стилдер шегіндегі стилистикалық нормалардың болуы;

3) қандай да бір мөлшерде жалпы сөйлеу іс-тәжірибесінде анықталған функцияларды жүзеге асыру;

4) функционалдық құралдардың болуы (лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік) [8, 89].

Тілдік стильдер өзінше ерекшеленетін және сонымен қатар олардың кейбірінің басқа стильдерде де қолданылатын белгілердің жиынтығымен сипатталады. Қазіргі әдеби тіліміздегі өзіндік дербес стилистикалық-функциональдық ерекшеліктерімен қатар басқа стильдермен ортақ белгілері де бар стильдің бір түрі – ресми-іскери стиль. Ол қоғамдық әрекеттегі әкімшілік-құқықтық қатынастарды қамтамасыз етіп, заң, бұйрық, жарлық, өкім, жарғылар, келісімдер, кесімдер мәтіндерінде, түрлі құжаттарда (анықтамалар, куәліктер, сенімхаттар және басқалар), мекемелердің іскерлік хат алмасуларында қолданылады. Орыс тілінде «официально-деловой стиль» деген терминге ие бұл стиль қазіргі қазақ тіл білімінде түрліше атаулармен беріліп жүр: іс-қағаздары стилі мен ресми стиль, кітаби-жазбаша стиль (іс-қағаздары мен ресми құжаттар), ресми стиль, ресми-іскерлік стиль.

Мемлекеттік мекемелердің қаулылары, шешімдері, өкімдері, кәсіпорындар мен түрлі қоғамдық ұйымдардың кез келген құжаттары ресми стильдің талаптарына сәйкес жасалады.

Бұл стиль, сондай-ақ қаржылық және материалдық құндылықтардың есебін, еңбек, өндіріс пен сауда саласындағы қатынастардағы өзара міндеттемелерді де қамтиды. Ресми-іскери стиль басқару саласына қызмет етеді. Бұл – мемлекеттің өз азаматтарымен қатынасы немесе өздері белгілеген ресми құқықтар мен міндеттемелерге негізделген

«лауазымдардың қатынастары» [9, 58]. Ол тілден біркелкі атаулар мен сөйлеудің дәлдігін, мағыналардың абстракциялануын, сөйлеудің бұлтартпау мен хабарлау міндеттемелерін, толық объективтілікті, эмоциясыздықты, жанама императивтілікті талап етеді.

Бұл сөйлеудің тек жазбаша формасының басымдығы мен оның салдарынан туындайтын ерекше іскерлік терминдерді кең қолданудан, сөйлеу құрылысындағы талдаудың үстемдегінен, логикалық синтаксисінің күрделілігінен, сөйлеудің стандарттылығының белсенділігінен және т.б. белгілерінен көрінеді.

Қазіргі кезде мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелерде мемлекеттік тілдің қолданылу аясының кеңейіп, іс жүргізу үлгілері қалыптасып, мемлекеттік тілдегі құжат айналымының біршама өсіп келе жатқаны байқалады. Дегенмен, бұл үрдіс бір күнде пайда бола қойған жоқ, ол бірнеше ғасырдан астам уақыт даму, қалыптасу тарихын бастан кешірді. Қазақ тіліндегі ресми-іскери стильдің жетілу процесін бірнеше кезеңге бөлуге болады.

I кезең. Тіліміздегі ресми-іскери стильдер өз бастауын XVII ғасырдағы қазақтың хан, сұлтан, билердің орыс империясы мен басқа да көрші мемлекеттердің әкімшілік орындарына және бір-біріне жазысқан әрқилы сипаттағы қағаздары мен хаттарынан алады.

Бұлар көбіне өтіну, ескерту, мәлімет беру сияқты құжаттар мен хаттар болып табылады. Тіл жағынан алғанда, бұл құжаттар арнаулы кеңсе тілінің үлгілеріне жатады. Мұнда татар тілінің элементтері басым болып, Орта Азия тілдеріне тән архаизмдер мен арабизмдер кең қолданылады. Аталмыш құжаттардағы сөздердің басым бөлігі қазақ тілінікі емес, онда ортаазиялық әдеби тіл мен татар тілінің элементтері қамтылады. Грамматикалық формалар да ортағасырлық түркі жазба тілдерінің нормаларына тән. Сондай-ақ бұл құжаттардағы тағы бір стильдік белгі – әрбір сатыдағы әкімдерді дәріптеп атайтын тұрақты эпитеттердің қолданылуы шарт болды.

II кезең. XIX ғасырдың II-жартысында қазақша ресми-іскери стиль тілдік, стильдік

жағынан біршама тұрақталып, өз алдына жеке дербес стиль болып қалыптасты. Ол бұрынғы ресми құжаттар мен ресми хат-хабарлар тілінің негізінде дамыды. Біраз өзгерістерге ұшырап стильдік жағынан жетіді. Ең алдымен, бұл стильді көрсететін үлгілердің түрлері мен адресаттары өзгерді. Бұрын сөз болып отырған жанр материалдары, негізінен, ресми хаттар, арыздар, шағымдар және патша өкіметі тарапынан жергілікті билеушілерге жіберілген бұйрықтар түрінде болса, енді бұл аталғандармен қатар, патша өкіметі тарапынан жазылған бұйрық-жарлық, нұсқау, ереже, үндеу сияқты іс-қағаздар үлгілері көбейе түсті және олардың барлығы дерлік аударма болып келеді. Бұл ресми қағаздардың бірқатары хан, аға сұлтан сияқты жеке адамдарға емес, көпшілікке арналған мазмұнда болып келгендіктен, олар мерзімді баспасөз бетінде немесе жеке басылым болып жарияланатын болды. Осы бағытта сол кезде шығып тұрған «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» сияқты бұқаралық ақпарат құралдары ерекше рөл атқарады.

Академик Р.Ф.Сыздықова осы кездегі ресми және іс-қағаздар стиліндегі материалдарды мазмұны мен адресаттарына қарай бірнеше топқа жіктейді. Ең алдымен, патша үкіметі (ең жоғарғы органнан бастап жергілікті әкімшіліктерге дейін) тарапынан жазылған бұйрық-жарлықтар (указы, распоряжения, приказы), ережелер (положения), екінші топты заң, сот істеріне байланысты ереже, бұйрық, анықтама т.б. құрайды. Үшінші топта ресми орындарға жеке адамдар жазған арыз, хабарлау сияқты материалдар қаралуға тиіс [2, 245].

III кезең. ХХ ғасырдың басында қазақ мерзімді баспасөз құралдарының дамуына байланысты ресми-іскери стиль лексикасы, орфографиясы, морфологиялық құрылымы жағынан нормаланып, жетіле түсті. Дегенмен ортағасырлық түркілік элементтер әлі де болса негізгі қызмет атқарып келді. Тек Қазан төңкерісінен кейін ғана қазақ тілінде іс-жүргізу ісі қолға алынып, тіл тазалығы үшін үлкен күрес басталды.

1923 ж. 22 қарашасындағы Орынборда жарияланған «Тіл туралы» декретте қазақ, орыс тілдеріне бірдей мемлекеттік тіл мәртебесі берілді. Қоғам қайраткері С. Оразалинов: «Осы бір баптың кейіннен қазақ тілінің өрісін тарылтып, маңдайына сор болып жабысқанын», – ашына жазады [10, 17].

IV кезең. 1957 ж. ҚазССР Министрлер Кеңесі қазақ тілінде іс жүргізу жөнінде тағы да Қаулы қабылдайды. Бұл іс те әуелде қызу қолға алынады да, кейіннен бәсең тартып, жетпісінші-сексенінші жылдары мүлдем тоқталып қалады. Оған қатаал жүйе жүргізген, бұра тартқан солақай саясаттың ықпалы тимей қалмағаны анық.

V кезең. Міне, осындай ұзақ жылдарғы қара түнектен кейін қазақ тіліне деген жарық сәуле алғаш рет 1989 ж. түсті. Осы жылы 22 қыркүйекте «ҚазССР-індегі Тілдер туралы Заң» қабылданды. Көптеген айтыстардан, ұлтжанды азаматтарымыздың табанды талабынан кейін осы Заңда «Қазақ тілі – ҚазССР-нің мемлекеттік тілі» болып жарияланды. Бұл – ұлт жанашырлары мен халықтың сол кезеңдегі саяси-әкімшілік, психологиялық-моральдік жағынан үлкен жетістігі мен жеңісі және ірі қуанышы еді.

Алайда бұл Заңда қазақ тіліне ресми мемлекеттік тіл мәртебесі берілгенмен, оны қолдануды жақсарту мен дамытудың нақты тетіктері көрсетілмеді. Билік тарапынан ана тіліміздеген көзқараспен қамқорлық өзгеріп, тұтасқан сең бұзылғанмен, мемлекеттік тілдің қолданылу аясы әлі де көп шектеулі еді. Жазушы С. Оразалиновтің сөзімен айтсақ, бұл заң «тілдердің сіңісуі жөніндегі солақай саясатқа біржола нүкте қойған және Қазақстанда тұратын барша халықтар тілінің тең дамуына бағдар түзеген заң болды. Бірақ ол тілдерді дамыту шараларының қалай жүзеге асырылу керектігінің келешек жолдарын толық айқындай алмады» [10, 21].

VI кезең. Осылайша шеттетіліп, қолданылуы жағынан шектеліп қалған тілімізге 1989 жылы мемлекеттік тіл мәртебесі берілгенмен, ана тіліміздің еңсесінің көтеріліп, мемлекетіміздің төріне шыққаны тек еліміздің тәуелсіздік алғанынан кейін болды. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретінде дамуы мен нығаюына бағытталған көптеген ресми құжаттар қабылданды. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тілдер туралы» Заңның 4-бабында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс-қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы», – деп, ана тіліміздің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесі құқықтық тұрғыдан толық негізделген [11, 27 б.].

Ресми-іскери стиль жанрлық жағынан да сан қырлы. Орыс тіл білімінде кейбір авторлар оны атқаратын қызметі мен мазмұнына қарай үш топқа жіктейді: заңнамалық (заңдар, жарлықтар, қылмыстық және азаматтық актілер, жарғылар, т.б.), дипломатиялық (нота, меморандум, коммюнике, конвенция, халықаралық келісімдер), әкімшілік-кеңселік (кесімдер, өкімдер, бұйрықтар, өтініштер, өмірбаяндар, т.б.) [6, 169-б.], екінші бір ғалымдар тақырыбы мен жанрларының әркелкілігін ескере отырып, оны екі түрге жіктейді: ресми-құжаттық стиль, күнделікті-іскерлік. Біріншісіне мемлекеттік органдардың қызметімен байланысты заң құжаттары мен халықаралық қатынаспен байланысты дипломатиялық актілердің тілі жатады. Күнделікті-іскерлік стильге мазмұны мен жанры және тілдік құралдардың қолданылуына қарай, бір жағынан, мекемелер мен ұйымдардың арасындағы хат алмасуларды, екінші жағынан жеке іскерлік құжаттарды жатқызады [12, 33]. Қазақ тіл білімінде Д. Әлкебаева ресми-іскери стильді төрт жанрға жіктейді: заңнамалық (заң, қаулы, нормативті акт, ереже, т.б.), құқықтық (сот ережелері, айыптау хаттамалары, тінту, т.б.), әкімшілік (ереже, бұйрық, нұсқау, қызметтік хаттар, т.б.), дипломатиялық (келісім шарт, нота, конвенция, коммюнике, т.б.) [13, 86].

Ғалым Л. Дүйсембекова ресми-іскери стилінің жанрларының төмендегідей ерекшеліктерін көрсетеді:

- 1) ресми сипаты;
- 2) құжатты шығарушы немесе жазушы сипатының көрінуі;
- 3) құжат жанрының ресми қатынас жағдайына сәйкес болуы;
- 4) істің нақты жағдайының көрініс беруі немесе бейнеленуі;
- 5) мәліметтің сипатына, мазмұнына форманың тәуелді болуы
- 6) құжаттың аты;
- 7) мәтіннің құрылымдық-композициялық бөліктері;
- 8) құжаттың авторы мен адресаты;
- 9) мәтіндегі мағыналық бірліктердің қолданылуы мен орналасуының құжат мазмұнына тікелей тәуелді болуы;

10) шешілетін мәселе ауқымының шектеуділігі;

11) стандарт тілдік бірліктердің қолданылуы;

12) құрылым тұрақтылығы;

13) ойды жеткізу үшін белгілі бір тілдік бірліктер жиынтығының ғана қолданылуы;

14) прагматикасы;

15) әр құжат типінің жанр ерекшелігін көрсетуі [14, 101].

Талдау. XX ғасырдың соңғы жылдарында қоғамымыз заң тілінің қалыптасуына әртүрлі себептермен әсер етіп, көптеген заң жобаларының өмірге келуіне түрткі болды. Дербес мемлекет болғаннан бері соңғы уақыттарда Қазақстан да осы жағдайды басынан кешіріп отыр. Қазір Қазақстанда жаңа заң жобалары бойынша жұмыс істеліп отырғандығы белгілі. Дегенмен, мемлекетте пайда болған әр заң жобасының өзгеруінің белгілі бір объективті себептері де жоқ емес. Реті келгенде, аталған бұл себептерге де тоқталып өтуге болады.

Соңғы кезеңдердегі Одақтан бөлініп шыққан мемлекеттердің өз Ата заңдарын қалыптастыру бағытындағы ізденістері Қазақстанды да айналып өтпеді. Тәуелсіздік алғаннан бергі соңғы он жыл ішінде басқа ТМД мемлекеттері немесе басқа да шет мемлекеттері сияқты Қазақстан да өз ата заңын жасап, оны мемлекеттің ішкі ерекшеліктеріне, қоғамның құрылым мен құрылысына сәйкестендіруге ұмтылады. Неғұрлым қоғамымыздың игілігіне қызмет ете алтындай өміршең заң жасауды көздеді. Бұл жағдай заң жүйесіндегі істердің қарқынды жүргізілуіне итермелегені күмәнсіз.

Кеңестік Одақтан бөлініп шыққан жас мемлекеттердің ішкі қатынастары мен сыртқы қатынастарын заң арқылы реттеп, басқарып отыру қажеттілігі туындады. Ал жаңа мемлекетті ескі жүйесі бойынша басқару мүмкін емес болатын. Уақыт ағымы өз даму үрдісінде жаңа заңдарды, басқа формадағы қоғамдық қатынастарды талап етті.

Бұған дейінгі басқа империяның қол астында болған кездегі, басқа уақыттағы жұмыс істеген заңдар жарамсыз болып қалды. Жетпіс жыл бойы өмір сүрген басқа елдердің қоғамдық орталарымен салыстырғанда дүние жүзілік даму үрдісінен өзіндік бөлектеніп тұратын ерекшеліктері бар, партиялық билікке бейімделген кеңес заңдары дамудың басқа кезеңінде пайда болғандықтан жас мемлекетке қызмет ете алмауы заңдылық

еді. Осы тұрғыдан мемлекеттегі заңдарды өзгерту күн тәртібіндегі бірінші кезекте тұрған мәселе болды. «Қазақстан-2030» даму бағдарламасында көрсетілгендей, еліміздің тілдік мүмкіндігін де дәлелдеу басты міндеттердің бірі. Бұл үшін ұлт тілінде дұрыс заң тілін қалыптастыру қажет екендігі сөзсіз.

Соңғы кезеңдегі тарихи әдеби шығармалардың тілі болмаса, басқа мәтіндер тілін зерттеген тілдік еңбекті кездестіре қою қиын. Стилистикалық тұрғыдан зерттеп, арнайы қарастыруды қажет ететін тілдік мәтіндердің түрлері жоқ емес, баршылық. Олардың әрқайсысының тілдік, мәтіндік ерекшеліктері бар екендігі шындық. Десек те, солардың өзі осы уақытқа дейін қазақ тіл білімінде тілдік тұрғыдан стилистиканың нысанына ілінбей, қарастырылмай келді.

Заң тілін зерттеу көршілес орыс тіл білімінде әлдеқашан қолға алынғандығына Н.А. Власенко, С.С. Алексеев, И. Грязин, А.С. Пиголкин, С.А. Боголюбов сияқты басқа да орыс ғалымдарының зерттеулері дәлел бола алады.

Қазақ терминологиясының термин жасауда жақсы тәжірибесі бар. Бұның бір дәлелі ретінде біздің алғашқы тілші-ғалымдарымыздың терминологиялық мұрасы алынады. Олардың еңбектері шынайы терминжасамның үлгісі болып табылады. Сондықтан да заң терминдерін жасауда заңгерлер, ең алдымен, қазіргі қазақ терминолог-ғалымдардың тәжірибелеріне және қазақ терминологиясы саласындағы алғашқы зерттеушілер еңбектеріне сүйенуі керек. Тек осындай әрекет арқылы ғана, өткен жылдар тәжірибесін ескере отырып, терминолог-ғалымдардың ұсыныстары мен кеңестерін назарға ала отырып, ортақ терминологиялық жүйенің, соның ішінде заңға қатысты терминдердің қалыптасуына жағдай жасай алады.

Қазіргі уақытта салалық терминологияны ұлттық сөздермен анықтаудың тенденциясы жүріп жатыр. Заң саласындағы заң терминдерін сапалы түрде аударумен тілшілер, заңгерлер, аудармашылар айналысып жүр. Дегенмен, бұл салада да кездесетін қателіктер мен кемшіліктер аз емес. Халықаралық заң терминдерінің қазақ тілінде баламалары болмағандықтан, олардың орнына басқа да мағынада қолданылатын мағыналас сөздерді алады. Бұған Е.Сафуанидің сөзі нақты дәлел болмақ: «Заң мәтінінде «функция» деген сөз жиі

кездеседі. Заңымыз барынша қазақша болсын деген оймен сөйлемнің мағынасына қарай бірде «қызмет», бірде «міндет» деп аударып жүрміз. Ал кейде сөйлемде «деятельность», «задача», «функция» деген сөздер қатар келіп қалғанда бұрын «қызмет», «міндет» деп жазып келген сөзімізді амалсыздан «функция» деп жазуға мәжбүр боламыз» [15, 160]. Аудармадағы мұндай жағдайларды басқа да кәсіби іс-әрекет саласындағы сияқты заң құжаттарын аударуда да мүлдем жіберуге болмайды. Бұл ұғымдардың түсініксіздігі мен құжат мазмұнының бұзылуына әкеп соғады. Осының нәтижесінде азаматтар арнайы заң білімдері болмағандықтан, қате ақпараттарды қабылдайды.

М.Айымбетов мақаласында кодекстерді қазақ тіліне аударудағы жіберілген көптеген қателіктерді атап көрсетеді. Заңгер Әкімшілік құқық бұзушылықтар кодексі жобасы мәтінінің аудармасын редакциялаған кезде, ешқандай сын көтермейтін заң терминдері аудармасын кездестіргенін айтады. Мысалы, кодексте «показания» термині «жауап» сөзімен (дұрысы – «айғақ»), «срок давности» тіркесі «ескілік мерзімі» (дұрысы – «ескіру мерзімі») деп аударылған. Мұндай мысалдарды М.Айымбетов көптеп келтіреді. «Осы жобаның тағы бір тұстарында «подозреваемый» термині біресе «күдікті», біресе «сезікті» деп ала-құла аударылады». Аудармашы «сезікті» деген дұрыс баламасына тоқтағысы келмей, «күдіктіні» қоса қолданады», – дейді М.Айымбетов [16, 48]. Мақала авторы бұл тәріздес ала-құлалық басқа да заң құжаттарында кездесетіндігін айтады. Мысалы, азаматтық кодексте (1999 ж.) «недвижимое имущество» тіркесі «қозғалмайтын мүлік» деп аударылса, басқа заңдарда, соның ішінде «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» заңында «жылжымайтын» терминімен көрсетілген. Автор қай терминді негізге алу қажеттігін сұрайды. Бұл тәріздес сұрақтар әлі де көптеген заңгерлер арасында көп талас тудырады [16, 89].

Аудармашы М.Ізімұлы заң терминдерін аударудың стильдік жағына назар аударады: «... біздің сөздік жасаушыларымыздың ең үлкен кемшілігі – терминдердің әдеби-публицистикалық, ауызекі бейнелі баламаларын ғылыми атау ретінде ұсынушылығы, олардың экспрессивті (сезімге әсер етушілік) мәнін ажырата алмаушылығы. Оның салдарынан адамзат баласының ортақ итілігі – ғылым мен техниканың үлгісі ретінде

тіршілігімізге табиғи жолмен келіп, санамызға сіңіскен территория, статус, Конституция, паспорт, амнистия, архив, музей т.б. терминдерді аумақ, мәртебе, Ата заң, төлқұжат, рақымшылдық, мұрағат, мұражай бейнелі сөздермен ауыстырмақ болады», – дейді М.Ізімұлы [17]. Ол терминологиялық сөздіктерде стильдердің қолданылуында қателіктерді жіберуге болмайтындығын айтады, әрбір терминнің өз қолданылу шеңбері бар. Ал стильдік қолданыста қателік жіберу заң терминінің сапалы аударылуына кедергі келтіреді. «Өзгелерден мәні ажыратылып, сипаттамасы дараланған ұғымның, заттың өзіне телінген, өзіндік этимологиясы бар бір ғана атауы болуға тиіс. Тілдің ішкі мүмкіндіктерін пайдаланып, кірме сөздерді төл баламалармен ауыстырған кезде осы қағиданы басшылыққа алу, «сыбайлас» сөздерді топтастыра қарау, терминдердің синонимдік қатарының жарыспалы, тұрақсыз атаулардың пайда болуына жол бермес еді. Мысалы, постановление – қаулы, резолюция – қарар, решение – шешім, определение – ұйғарым, устав – жарғы, указ – жарлық, положение – ереже, правила – қағида, инструкция – нұсқау, распоряжение – өкім, ... т.б», – дейді М.Ізімұлы [17]. Ал бұл тұста аудармашымен келіспеуге болмайды.

Салалық терминологияны жүйелеу мен үйлестіруде негізгі рөлді екі тілді терминологиялық сөздіктер атқарады. Қазіргі уақытта республикада түрлі салаларға қатысты терминологиялық сөздіктер шығару жұмысы айтарлықтай жүзеге асырылып жатыр. Сондықтан бүгінгі күні сөздіктердің сапалы түрде құрастырылуына, соның ішінде заңға қатысты сөздіктердің жасалуына негізгі назар аударылуда. Басқа ғылым салаларымен салыстырғанда, заңға қатысты жарияланған сөздіктер саны онның үстінде (салыстыра қарасақ, С.С.Исакованың айтуы бойынша, психологиядан қазақ тіліндегі екі ғана психологиялық сөздік бар). Бұл – қуанарлық жайт, себебі құқықтық мемлекетте азаматтар үнемі отбасылық, еңбектік, құқықтық, қоғамдық қарым-қатынастармен тығыз байланыста болады. Ал бұл өз кезегінде арнайы заңгерлік білімі жоқ азаматтардан заң терминдерін білуді қажет етеді. Кәсіби лексиканы білу азаматтарға конституцияның, ҚР кодекстері мен қажетті заң ақпараттарын алуға мүмкіндік туғызады. Бұл тұрғыдан сөздіктердің көмегі көп. Соған сәйкес, заң сөздіктеріне сұраныс та

үлкен. Сөздіктерді шығаруда жетістіктер бола тұрса да, заң терминдерін аударуда келіспеушіліктер, қателіктер кездесіп отырады. М.Қожанұлының пікірінше, қазіргі заң сөздіктерінің негізгі кемшіліктері мыналар: «біріншіден, заң терминдерінің сөздігін жасаудағы терминологиялық процестің бірізді еместігі, екіншіден, жекелеген сөздік шығарушы авторлар мен тіл мамандары арасында шығармашылық байланыстың жоқтығы, үшіншіден, заңгерлердің мемлекеттік терминкомды мойындамауы» [18, 32].

Заңгер заң терминдерін аударуда ғалымдар арасында бірізділік жоқ екендігіне көптеп мысалдар келтіреді. Мысалы, А.Ибраеваның «Заң терминдерінің қазақша–орысша және орысша–қазақша сөздігінен» мынандай мысалдар алған: «Акты гражданского состояния – азаматтық хал актілері, вознаграждение – сыйақы, гарантии законности – заңдылықтың кепілдіктері (дұрысы: заңдылық кепілдері), злоупотребление – қиянат жасау, ответственность – жауаптылық, подлинность текста закона – заң мәтінінің түпнұсқада сәйкестігі (дұрысы: заң мәтінінің түпнұсқалығы), урок, пример – тағылым (дұрысы: сабақ, үлгі)». Ал, Ғ.Сапарғалиевтің «Заң терминдерінің түсіндірме сөздігінде»: «Авторские вознаграждения – авторлық каламақы (дұрысы: авторлық сыйақы), административный арест – әкімшілік жолмен қамауға алу (дұрысы: әкімшілік қамауға алу), акт гражданского состояния – азаматтық хал құжаты».

М.Қожанұлының айтуынша, бұл жағдай терминдердің көпварианттылығына әкеп соғады, ал бұған жол беруге болмайды. Әрине, біз автормен келісеміз, себебі терминдер заңдарды, кодекстерді, заң құжаттарының жобаларын аударуда белсенді түрде қолданылады. Қазақ тіліндегі заңдарды ҚР азаматтары пайдаланады. Ал бұл, яғни нақты заң терминін қолданбау халықтың заңи тұрғыдан сауатсыздығына әкеледі.

Тоқетерінекелгенде, заңтерминологиясын жақсартуда, жетілдіруде проблемалар жоқ емес, бар. Бұл салада қазір бірқатар жұмыстар жүргізіліп жатыр. Тіл комитеті, Үкімет қаулысымен құрылған Мемлекеттік терминология комиссиясы, Парламентте терминдерді бір ізге түсіру, дұрыс баламасын қолдану тұрғысында әр түрлі семинарлар, «дөңгелек үстел» өткізіліп, нақты ұсынымдар

жасалып, Тілді дамыту бағдарламасы аясында нақтылы жұмыстар жүргізіліп жатыр. Бұл заңгерлердің заң терминдерін жетілдіру мен кемшіліктерді жою жұмыстарымен үнемі айналысып отыратындарын айқын көрсетеді.

Сондықтан да ғалымдардың алдында өте салмақты міндет, яғни заң терминологиясын жүйелеу мен байыту мәселесі тұр. Тілдің сауатты терминологиялық жүйесін құру үшін терминтанушы-ғалымдардан ана тілін терең тану, үлкен шеберлік және терминдерді жасау принциптерін білу талап етіледі.

Нәтижелер. Заң мәтіндеріне қойылатын бірінші талап барлық басқа терминдер сияқты экспрессивтілік мағынаның болмауы. Экспрессивтілік мағынаның болмауы барлық заң мәтіндерін басқа қарапайым мәтін түрлерінен ажырататын ерекшелік. Мұндай мағына болған жағдайда мәтін заң табиғатын дұрыс бере алмаған болар еді. Заң мәтінінде берілетін ой мазмұны бір қалыпты, бейтарап стильмен берілуі тиіс.

Құқық мәтіндерінің тағы бір ерекшелігі сөйлемдердің бір-бірімен байланыста болуы мен ой мазмұнының бірізді динамикалы түрде тізбектеле өрбуі. Бұл, негізінен, тек заң мәтіндерінде ғана емес, барлық мәтін түрлеріне қойылатын талап. Әйтсе де, заң мәтіндерінде бұл талап ерекше ескеріліп, орындалуы тиіс. Сондай-ақ заң жобаларын жазу үстінде ойдың үзіліп қалуы немесе кездейсоқ ұмытылып кетуі қатаң түрде, үзілді-кесілді жіберуге болмайтын қателік. Өйткені ондай қателікті басқа мәтіндермен салыстырғанда, заң мәтіні маңызды құжат ретінде мүлдем көтере алмайды. Бұл заң жобаларын дайындау барысында міндетті түрде орындалуға тиісті талап.

Заң мәтініне құқықтық құжат болғаннан кейін қойылатын тағы бір негізгі талап ойдың дәлділігі мен нақтылығы. Яғни адам құқықтары заңда дәл берілуі керек. Бұл тұрғыдан, заңның адам құқықтарын түсіндіріп беретін, олардың қылмысқа баруы мүмкін іс-әрекеттерін реттеушілік қызметі басым екендігін негізге алудың өзі жеткілікті. Әсіресе қылмыс түрлеріне сәйкес, жаза түрлері түсіндірілгенде жаза белгілеудің қылмысқа қатысты шарты анық болуға тиіс.

Дәлдік заң мәтіндерінің басқаша ұғынылуына жол бермейді. Ол арнайы терминдерден және термин емес сөздердің мағыналық тұрақтылығы мен нақтылығынан көрінеді. Терминдер көбінесе мынадай ұғымдарды білдіреді: а) құжаттардың атын:

қаулы, хабарландыру, хаттама, анықтама, т.б.; ә) жеке тұлғаның кәсібін, тұрмыс жағдайын, атқаратын қызметін, әлеуметтік дәрежесін білдіретін атаулар: сот, тергеуші, куәгер, директор, оқытушы, қорғаушы, айыпталушы, талапкер, студент, оқушы, азамат, т.б. б) іс жүргізу қызметтерін: жауап алу, сараптау, тергеу, тінту, т.б. Дәлдікке ұмтылу синонимдік қатардың қолданылу мүмкіндігін шектейді, өйткені олар кейде мағыналық реңктердің өзгеруіне әкеп соқтырады. Сондықтан бір сөздің, әсіресе арнайы терминдердің жиі қайталануы іскерлік қатынасқа тән ерекшелік болып табылады. Құқықтық нормалар тұжырымдарының дәлдігі мен оларды түсінудің абсолютті бірізділігі – заң мәтіндерінің мұраты. Ол заңның реттеуші қызметінің еш кедергісіз орындалуына мүмкіндік береді. Керісінше, бұл тұжырымдардың көмескілігі, әртүрлі түсінуге жол берілуі оның беріктігі мен беделін төмендетеді. Мұның нақты мысалын «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның кейбір баптарынан кездестіруге болады. Мысалы:

9-бап. Мемлекеттік органдар актілерінің тілі

Мемлекеттік органдардың актілері мемлекеттік тілде әзірленіп, қабылданады, қажет болған жағдайда, мүмкіндігінше, басқа тілдерге аударылуы қамтамасыз етіле отырып, оларды әзірлеу орыс тілінде жүргізілуі мүмкін.

10-бап. Құжаттама жүргізу тілі

Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары жүйесінде меншік нысанына қарамастан, статистикалық-есеп, қаржы және техникалық құжаттама жүргізу мемлекеттік тілде және орыс тілінде қамтамасыз етіледі.

Бұдан, 9-баптағы кейбір тілдік құралдардың дұрыс қолданылмауынан көптеген қайшылықтарды көруге болады. Мәселен, аталмыш бапта «қажет болған жағдайда, мүмкіндігінше, басқа тілдерге аударылуы қамтамасыз етіле отырып» деген көсемшелі оралым бар, алайда оның қандай қажеттілік жағдай екені анық көрсетілмеген және мүмкіндік деңгейінің шегі де белгісіз, сондай-ақ, басқа тілдердің қандай тілдер екені нақтыланбаған. Егер әлемде бес мың тіл екені рас болса, сол тілдердің барлығына аудару қажет пе?

Ал 10-баптағы тілдік қолданыс кейбіреулерді «құжаттама жүргізу тілі екі тілде де (мемлекеттік және орыс тілінде) қатар

болуы міндетті», - деген түсінікке жетелесе, енді біреулеріне «екеуінің бірінде (мемлекеттік тіл немесе орыс тілі) болса жеткілікті», - деген ұғымға жол береді, ал үшіншілері «құжаттама жүргізу тілі тек мемлекеттік тілде ғана жүргізіледі де, қажеттілік болған жағдайда ғана орыс тіліне аударылады», - деп түсіндіреді.

Біз бұл мысалдардан заң мәтіндеріне қойылатын талаптардың өрескел бұзылғанын көреміз. «Мүмкіндігінше», «мүмкін» деген сөздердің өзі екіұштылық реңкті білдіреді. Ал ол өз кезегінде экспрессивтілікті туғызады. Заң мәтіндерінде экспрессивтіліктің қандай да элементтері болған жағдайда заң бұрмалауға икемді болады.

Сондай-ақ, заң тілі міндеттеу, мәжбүрлеу қызметін де атқарады. Қатынастың бұл түрінде ерікті білдірудің тілдік тәсілдері мен құқықтың реттеуіштік функциясының жүзеге асырылуы – ресми-іскерлік стильдің маңызды қасиеттерінің бірі. Императивтілік пен бұйрық-міндеттілік мағына да бұл салада қолданылатын кез келген тілдік бірліктерге тән сипат болып табылады.

Ресми құжаттардың тұжырымдылығы мен айқындылығы, нормалануы мен стандартталуы да міндетті. Аталмыш стильде сөйлеу құралдары жиі қайталануы мен біркелкілігімен сипатталады, ол сонысымен тілдік шаблондардың қолданылуының құнарлы ортасына айналады. Шаблондар мен стандарттар – ресми стильдерге тән сипат. Олар ресми сөйлеу тақырыптарының қатаң белгіленуіне, шектеулілігіне, оның қолданылуының салыстырмалы түрде мардымсыздығы мен біртектестілігіне байланысты туындайды. Шаблондар мен стандарттар атауы, формасы мен мазмұны бойынша ұқсас құжаттарды рәсімдеуде жиі қолданылады. «Шаблон» ресми-іскерлік құжаттарда тіл мәдениетінің жауы ретінде емес, керісінше «қажетті» элемент ретінде қабылданады. Өйткені ол ойды анығырақ, қысқарақ, тіпті, кейде жалпыға түсініктірек етіп жеткізуге көмектеседі. Сондай-ақ, стандарттар іскерлік қатынасты жеделдету мен жеңілдетуге мүмкіндік береді. Демек, «кеңселік штамп» ресми-іскерлік стильдің толық меншігі мен қажетті белгісі болып табылады. Мұны біз кеңсе құжаттарында жиі кездесетін төмендегі түрлі оралымдардан көреміз: *заңға сәйкес, белгіленген тәртіппен, міндеттелсін, орындалсын, тиісті шара қолданылсын, тиісті органдарға ескертілсін,*

мерзімнің аяқталуына байланысты, заң талаптарына сәйкес, т.б.

Сондай-ақ, ресми-іскерлік стильдің дербестігі оның коммуникативтілік қырынан көрінеді. Оны негізгі екі түрге, жанрға бөлуге болады: «заң тілі» мен «іскерлік қағаздар тілі». Заң тілі көлемді коммуникативтік белсенділікке ие емес, ол бұқаралық қатынастың тұрақты құралы бола алмайды: адамдар заңдарды орындағанымен, оларды өте сирек оқиды. Әдетте, заң тілін салыстырмалы түрде қоғамның аз бөлігі ғана тұрақты қолданады. Оның үстіне, заң тілі коммуникативті тұрғыдан біржақты: ол қатынас тілі емес, хабарлау тілі. Оны қабылдайды, түсінеді, алайда өте сирек қолданады және ол тілде сөйлемейді.

Іскерлік қағаздар тілі (бұйрықтар, қаулылар, өтініштер, т.б.) бұқаралық қолданыс пен коммуникативті белсенділікке ие, адамдар одан ақпарат алып қана қоймай, онымен шын мәнінде қатынас жасайды. Алайда, бұл қатынас жекелеген «лауазымдардың қатынасына» ғана бағытталған және ол қатаң реттеліп, программаланған. Адамдарға сөйлеу мәтіндерінің үлкен бөлігі сырттан беріледі, ал қалған бөлігі алдын ала болжамның мөлшерлі баламасына бағынады.

Ресми стильге жататын мемлекеттік құжаттар жанр және мазмұн жағынан әр түрлі болып келгенімен, олардың барлығына ортақ жалпы сипаты болады: 1) белгілі бір қалыптасқан үлгіде, баяндау тәсілімен жазылады; 2) лексика-фразеологияның құрамы (саяси-публицистикалық сипатта, әкімшілік терминдер мен күрделі терминдер, қысқарған сөздер) өзгеше болып келеді; 3) ойдың логикалық жүйелілігін сақтау мақсатымен сөйлем күрделі құрылады [19, 32]. Қағаздар стилінің белгілері байқалатын, осы стильде жазылған әдебиеттер төмендегідей: елшілік (дипломатиялық) сипаттағы құжаттар, заңдық құжаттар, құқықтық құжаттар, әкімшілікті-кеңселік құжаттар. Олардың өзі де жанрлық дифференциацияға ие: нота, конвенция, халықаралық келісім, арыз, өтініш, заң, жарғы, қаулы, протокол, баяндама және т.б.» [4, 195].

«Жанрдың жоғарыда келтірілген ерекшеліктерінің бірі – мәтіндегі мағыналық бірліктердің қолданылуы мен орналасуының құжат мазмұнына тікелей тәуелді болуы. Мысалы, бұйрықтардың, қаулы, ереже, нұсқаулардың тақырыптары туралы, жөнінде, жайында т.б. шылаулармен келетін сөз

тіркестерінен тұрады. Яғни бұл құжаттардың тақырыбында міндетті түрде құжат мәтінінде айтылатын мәселенің не жайлы екендігінен қысқа, нақты мәлімет беріліп тұрады. Сондай-ақ өкілеттік құжаттарға жататын жанр мәтіндерінде негізінен бұйрық рай формалы етістіктер қолданылады» [14, 87].

Заң құжаттарының құқықтық және техникалық сапасын арттыру оларды жасайтын және қабылдайтын тұлғалардың, ең алдымен, депутаттардың тиісті білім деңгейін арттырмайынша іске аспайды. Өйткені олар қабылдаған заңдар қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу жүйесінде жетекші орынға ие және заңға тәуелді актілерді қабылдаудың үлгілері болып табылады.

Зерттеу мақаласын жазу барысында алынған барлық нәтижелерді қорытындылай келе, құқықтық терминологияны біріздендірудің біздің еліміздегі заң шығару қызметінің процестерінің прогрессивті дамуы, құқықтық нормалардың тұрақтылығы мен тиімділігін арттыруы үшін маңызы зор деген қорытынды жасауға болады. Әрине, бұл зерттеуде нормативтік құқықтық терминологияны біріздендіруге байланысты барлық мәселелер жеткілікті түрде көрсетілді деген сөз емес. Ұсынылып отырған жұмыс тек осы саладағы кейінгі ізденістердің алғышарттарын жасайды, өйткені тіл мен құқық мәселелері шын мәнінде мәңгілік және құқықтану және заң тәжірибесі үшін әрқашан өзекті.

Қорытынды. Кез келген бағыттағы зерттеу жұмысы үшін тіл бірліктерінің жүйелілігі, олардың функционалдық-

мағыналық қатынасының өзара байланыс желісінің, сыртқы құрылымы мен ішкі мазмұнының, функционалдық қызметінің бірлігі мен диалектикасының, тілдің қоғамдық қызметінің, тілдік таңба мен оны қабылдаушы арасындағы байланыстан, қарым-қатынастан көрінетіндігі жайлы қағидалардың маңызы зор. Тіл білімінде тілдік бірліктердің жүйелілігі, олардың бір-бірімен байланысы тек тілге ғана тән функционалдық-мағыналық қарым-қатынас нәтижесінен туындайды.

Кез келген мәтінді таңбаның таңбаланушы нысанға қатынасы, таңбалардың өзара қатынасы, таңбалардың оны қабылдаушыға қатынасы тұрғысынан жіктеп қарастырудың маңызы зор. Бұл үшеуі, әрине, бір-бірімен өзара тығыз байланыста екені даусыз. Себебі, үш саланың да нысаны – тілдік таңба, әрқайсысы тілдік таңбаның түрлі қатынасын зерттейді.

Тұжырымдай келе, ресми-іскери стиль тілді өзінің заңды болмысында зерттейтін, қолданбалы зерттеулердің саласы ретінде іргелі лингвистикаға жаңа міндеттер қоятындығын, олардың шешімі лингвистикалық және құқықтық білімнің өсуіне, тіл дамудың әлеуметтік дамудағы ролін түсінуге, сайып келгенде үйлесуге ықпал ететіндігін атап өтеміз. Заң адамзат өмірінің бір бөлігі болып табылады. Құқық тілін аса мемлекеттік маңызы үлкен міндеттердің шеңберінде толықтыра отырып дамытудың келелі мақсаты – ұлттық терминдік қорымызды байыту, балама ұғымды, атауларды, тұрақты тіркестік терминдер мен сөз орамдарын ұлттық заң тіліне қойылатын талап үдесіне сай қолдануға мейлінше ден қою болмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Дүйсембаев А. Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің тілі. – Алматы: Ғылым, 2003.
2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2010..
3. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. – Алматы: Триумф «Т», 2002.
4. Балақаев М, Жанпейісов Е, Томанов М, Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Дәуір, 1966.
5. Хасанова С. Қазақ тілі стилистикасы. – Алматы; РБК, 1999.
6. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. – Москва: Наука, 1955.
7. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – Москва: Просвещение, 1987.
8. Абишева К.М. Политический социально-коммуникативный стиль как разновидности функциональный стилей современного русского литературного языка. – Москва: Наука, 2002.
9. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка. – Москва: Рус. яз., 1976.
10. Оразалинов С. Қазіргі кезеңдегі тіл саясаты және мемлекеттік тілді мемлекеттік органдарға енгізу проблемалары // Тіл және қоғам. – 2003. – № 1. – Б. 211.

11. Қазақстан Республикасындағы «Тіл туралы» Заңы. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151> (қаралған күні: 20.06.22).
12. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. – Москва: Рус. яз., 1977. – С. 419.
13. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.
14. Дүйсембекова Л. Қазақ ресми-іс қағаздары. – Алматы: Ана тілі, 2005.
15. Сафуани Е.С. Заңнама терминдерін жүйелеу мәселелері. // Қазақстан Республикасы Заңнама институтының жаршысы. - 2018. – № 4 (53). – 155-158 б.
16. Айымбетов М. Құқық саласының терминдер сөздігі. – Астана: RedGreenBlue, 2009.
17. Ізімұлы, М. Заңи терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік, 2000.
18. Қожанұлы М. Қазақ әскери терминдері жайында // Терминологиялық хабаршы. - 2018. – № 2 (24). – 28-32 б.
19. Валгина Н. Н. Теория текста. – Москва: Мир книги, 1998.

References

1. Duisembaev A. Kazakstan Respublikasy Kylmystyk Kodeksinin tili [The language of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan] (Gylm, Almaty, 2003). [in Kazakh]
2. Syzdykova R. Kazak adebi tilinin tarihy [History of the Kazakh literary language] (Ana tili, Almaty, 2010).). [in Kazakh]
3. Smaglyova G. Matin lingvistikasy [Text Linguistics] (Triumf «Т», Almaty, 2002).). [in Kazakh]
4. Balakaev M., Zhanpeisov E., Tomanov M., Manasbaev B. Kazak tilinin stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language] (Daur, Almaty, 1966).). [in Kazakh]
5. Hasanova S. Kazak tili stilistikasy [Stylistics of the Kazakh language] (RBK, Almaty, 1999).). [in Kazakh]
6. Vinogradov V.V. Itogi obsuzhdeniya voprosov stilistiki [Results of the discussion of stylistics issues] (Nauka, Moscow, 1955). [in Russian]
7. Bondaletov V.D. Social'naya lingvistika [Social linguistics] (Prosveshchenie, Moscow, 1987). [in Russian]
8. Abisheva K.M. Politicheskij social'no-kommunikativnyj stil' kak raznovidnosti funkcional'nyj stilej sovremennoego russkogo literaturnogo yazyka [Political Social and Communicative Style as a Variety of Functional Styles of the Modern Russian Literary Language] (Nauka, Moscow, 2002). [in Russian]
9. Vasil'eva A.N. Kurs lekcij po stilistike russkogo yazyka [A course of lectures on the stylistics of the Russian language] (Rus.yaz., Moscow, 1976). [in Russian]
10. Orazalinov S. Kazirgi kezendegi til sayasaty zhane memlekettik tildi memlekettik organdarga engizu problemalary [Language policy at the present stage and problems of introducing the state language into state bodies], Til zhane kogam [Language and society] 1, 211 (2003).). [in Kazakh]
11. Kazakstan Respublikasyndagy «Til turaly» Zany [The Law of the Republic of Kazakhstan «On Language»]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151> (assessed: 20.06.22).). [in Kazakh]
12. Rozental' D.E. Prakticheskaya stilistika russkogo yazyka [Practical stylistics of the Russian language] (Rus. yaz., Moscow, 1977). [in Russian]
13. Alkebaeva D. Kazak tilinin pragmatilistikasy [Pragmatilistics of the Kazakh language] (Kazak universiteti, Almaty, 2008).). [in Kazakh]
14. Duisembekova L. Kazak resmi-is kagazdary [Kazakh official office] (Ana tili, Almaty, 2005).). [in Kazakh]
15. Safuani E. S. Zannama terminderin zhuielueu maseleleri [Problems of systematization of legal terms], Kazakstan Respublikasy Zannama institutynyn zharshysy [Bulletin of the Institute of legislation of the Republic of Kazakhstan], 4 (53), 155-158 (2018).
16. Aiymbetov M. Kuyyk salasyнын terminder sozdigi [Glossary of legal terms] (RedGreenBlue, Astana, 2009).). [in Kazakh]
17. Izimuly M. Zani terminderdin tusindirme sozdigi [Glossary of legal terms] (Almaty, Sozdik, 2000).). [in Kazakh]
18. Kozhanuly M. Kazak askeri terminderi zhaiynda [About Kazakh military terms], Terminologiyk habarshy [Terminological Messenger], 2 (24), 28-32 (2018).). [in Kazakh]
19. Valgina N. N. Teoriya teksta [Theory text] (Mir knigi, Moscow, 1998). [in Russian]

С.Ж. Жанжигитов, Б. Абдуалиулы

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Исследование юридических документов в аспекте стилистики

Аннотация. Время, когда про юридические тексты начали отдельно говорить в казахском языкознании и самостоятельно рассматриваться совпадает со временем становления и обретения казахским государством независимости. Поэтому изучение языка юридических документов, выявление их особенностей имеет большое значение, прежде всего, для законодательства. В центре внимания законодательный орган должен сохранять языковую структуру законодательных документов и строго следить за тем, чтобы в них не было лишних слов.

Целью написания статьи является изучение особенностей перевода юридических текстов с русского на казахский язык, выявление допущенных недостатков в переводе правовых актов на государственный язык наряду с теоретическими вопросами перевода. В ходе написания статьи все требования официально-делового стиля были полностью найдены в тексте закона, проанализирована информационная, прагматическая, познавательная деятельность в структуре права. Это основная научная новизна статьи.

Данная статья имеет теоретическое и практическое значение, так как представленная концепция представляет собой ценную информацию для обучающихся юридического направления. Необходимо еще раз подчеркнуть, что для полного овладения профессией необходимо знать и правильно использовать лексические единицы, называемые специальными понятиями, то есть терминами.

Системный подход к изучению отраслевой терминологии, рассмотренный на примере терминологии права, приводит к оптимизации процесса обучения. Лексическое и понятийное соответствие терминов, их взаимосвязь и зависимость друг от друга позволяют рассматривать терминологию как целостную терминологическую систему, служащую своеобразной языковой основой системы специальных понятий. Это, в свою очередь, отражает последовательность научных знаний.

Были рассмотрены основные характеристики правовой терминологии, изучена и доказана системная структура. Систематический подход к изучению отраслевой терминологии, несомненно, позволит оптимизировать процесс обучения.

Ключевые слова: право, лексика, стиль, термин, терминология, законодательство, словарь, версия, перевод.

S.Zh. Zhanzhigitov, B. Abdualiuly

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Study of legal documents in the field of official business style

Abstract. The time when legal texts began to be discussed separately in the Kazakh linguistics and be studied independently coincides with the time of formation and gaining independence by the Kazakh state. Therefore, the study of the language of legal documents, identification of their features is of great importance, first of all, for lawmaking. The legislative body should keep the linguistic structure of legislative documents in the center of attention and strictly ensure that they contain no unnecessary words.

The purpose of the article is to study the peculiarities of translating legal texts from Russian into Kazakh, to identify the shortcomings in the translation of legal acts into the state language along with theoretical translation issues. During the writing of the article, all the requirements of the official business style were fully found in the text of the law, as well as informative, pragmatic and cognitive activity in the structure of law was analyzed. This is the major scientific novelty of the article.

This article has theoretical and practical significance, since the presented concept is valuable information for students of the legal field. It is necessary to emphasize once again that in order to fully master the profession, it is necessary to know and correctly use lexical units called special concepts, i.e., terms.

A systematic approach to the study of industry terminology, considered on the example of legal terminology, leads to the optimization of the learning process. Lexical and conceptual correspondence of

terms, their interrelation and dependence on each other allow us to consider terminology as an integral terminological system that serves as a kind of linguistic basis for a system of special concepts. This, in turn, reflects the consistency of scientific knowledge.

The main characteristics of legal terminology were considered, the system structure was studied and proved. A systematic approach to the study of industry terminology will undoubtedly optimize the learning process.

Keywords: law, vocabulary, style, term, terminology, legislation, dictionary, version, translation.

Авторлар туралы мәлімет:

Жанжигитов С.Ж. – филология факультетінің докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhanzhigitov S. Zh. – Ph.D. student of the Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Әбдуәлиұлы Б. – ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Abdulaliuly B. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

G.I. Issina¹,
A.U. Beissebayeva¹,
M. Ekici²

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

²Ege University, Izmir, Turkey

E-mail: g.issina@mail.ru, aigerim1707@mail.ru, mekici@yahoo.com

Gender identity in social space: linguistic ways of self-expression in Twitter microblogs

---

Abstract. *The article deals with the problems of gender identity and its transformation under the influence of modern communicative culture on the Internet. In recent years, bloggers have been actively promoting gender issues in various social networks, drawing public attention to the problems of gender relations, opportunities for self-improvement and promotion of oneself as a person, regardless of social status, financial well-being, place of residence and cultural stereotypes. The authors analyzed Twitter microblogs in order to determine the features and traits of gender identity, to identify linguistic ways of self-expression of travel bloggers from different countries of the world. Reflecting in their posts the cultural identity, the identity not only of their country, but also of their places of residence, bloggers share topical issues, revealing their own potential and thereby motivating people for personal growth and self-improvement. The study points to some features of the microblogging language: minimization of gender binding, the desire to reach male and female readers, as well as simplification of the text language. Modern blog authors strive to destroy gender stereotypes by building a new gender identity that can be open to the world, society and the person himself.*

Keywords: *gender identity, travel bloggers, men, women, Twitter, personality, language.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-53-60>

Introduction. The question of gender and sex attracts the attention of researchers from different fields of sciences. For a long time, the nature of research was biological determinism. Only in the twentieth century, when the role of women in society began to undergo changes, there were discussions about gender and gender identity.

Large-scale research in the field of gender identity is confirmed by mass publications in journals with a high impact factor. Over the past decades, more than one hundred thousand publications on the topic have been published. Within the framework of studying the issue of gender, priority areas are *gender, family, culture and personality*. Much attention is paid to modern bloggers who travel to different parts of the globe

and talk not only about beautiful places, sights, but also about people. A person strives to know his essence through comparison, contrast in order to be able to find his place in society and show his best sides and qualities. This is one of the reasons that prompted us to analyze the microblogs of travel bloggers in order to identify the development and formation of a new gender identity.

From the point of view of the development of the term *gender identity*, it is necessary to note the notions *identity* and *gender*. The concept of *identity* was studied by ancient philosophers. In the context of the term, ideological foundations were initially laid, which were later replaced by correlation with absolute identity. The issue is interdisciplinary in nature, and, as a result,

does not have a single definition. Many scientists have studied this issue: P. Sorokin, F. Fukuyama, E. Hoffman, E. Erickson and others. According to S. Huntington, identity is the identification of a person with a group. In other words, each person is trying to find their own difference from the rest. The sources of identity are such factors as: natural (family, clan, sex, race, age), economic (job, income); territorial (country, region, yard, street), cultural (linguistic, regional, national environment) [1, p. 43].

Materials and methods of research. The materials for this article were microblogs of modern travel bloggers Casey Neistat, Jennifer Tuffen, Murad Osmani and Ilya Varlamov for 2021-2022. In total, 143 microblogs were analyzed, as well as comments on them.

The methodological basis of the research is the principles of objectivity and a systematic approach. The research also used such methods of scientific research as: comparative, problem-based and analytical.

Results and discussion. The main directions in the study of gender are related to the phenomenon of gender identity, its definition and role in modern society. The issues of gender identity transformation under the influence of political, legal and socio-cultural changes taking place in society are relevant in modern science. It is logical to attribute an equally important role in the transformation of gender identity to the personal development of a person, inspired by fashion trends to change the internal and external components of any successful leader. In the era of digital modernization, when earning opportunities appeared at all levels of the social ladder, gender identity has become a kind of chip of modernity, representing freedom of choice. A vivid confirmation of this is the star mothers who give their children the opportunity to evaluate themselves, to know and decide which sex to relate themselves to in the future. Previously, these actions caused a huge number of negative responses on social networks. At the moment, a storm of negativity and misunderstanding can be observed among people over 35 years old. It is not surprising, because it was representatives of this age group who once actively opposed transgender people.

An important innovation in the gender trend is the 'gender party'. An event where future parents will find out the sex of the child. More and more variations of this event appear in various social networks, which carries both a positive and a negative context. From a positive

point of view, it is impossible not to note all the creativity, solemnity and emotionality of the event. An unborn child acquires a certain identity in the face of the community, with certain expectations, requirements and dreams. It should be noted how future fathers react to the news about the boy, subconsciously satisfying the need for procreation.

The development of gender relations on the Internet has its own scenario. It is obvious that gender identity within the framework of social networks builds its own position, emphasizing and exacerbating the conflicting opinions of the public regarding the problem of sex. The identity formed in virtual reality differs from our point of view with a relative share of negativity and bias. And the language on the Internet is a new type of discourse, which is formed thanks to the creativity and innovation of user communities [2, p. 186].

Social networks play a huge role in the formation of identity. Geographical boundaries and the language barrier have retreated in the conditions of modern digitalization, which has allowed not only to expand various spheres of life, but also to create new gender relations outside the cultural component. It is implied that 'freedom of speech' acquires new meanings, giving an opportunity to express one's identity in any issue, as well as to influence topical issues of gender inequality and gender actions.

Social networks are an open platform for such relationships. In the current work, we will consider the microblogs of famous travel bloggers with millions of subscribers according to Yandex Dzen. Among the bloggers there were representatives of both the male and female half.

It should be noted in advance that our ideas about travelers' microblogs turned out to be somewhat erroneous. Within the framework of the study, we expected deeper discussions on the topic of culture, identity, but the way of presenting information and its context demonstrated completely different sides of the issue, which in no way affected the results of the study.

Casey Neistat is one of the most popular modern bloggers, who is rightfully considered a travel rebel, traveling despite any events or obstacles. A blogger who shares any details from his life every day. As a rule, the audience in social networks very quickly got used to the fact that the female part of the population puts absolutely everything online: from their food to a flower in the park. Casey Neistat also thrillingly

expresses his identity through small daily events that touch his soul. Today he writes about how he was treated to candy, and tomorrow he writes about his headphones. In other words, the author is trying to express his worldview and world perception through microblogs that are important to him at one time or another in his life. According to such blogs, you can understand the essence of a person's personality, the scope of his interests and his own attitude to himself. It is also worth noting that often the author of a blog asks everyday questions to his subscribers or shares new knowledge, because he strives to be useful to society. This kind of attempt at network socialization brings him not only subscribers, but also new topics for review that will be interesting and useful to his readers and will make them come back to his page again and again.

For example, the author writes: *"i deleted my last tweet because it was just a question and someone answered it and when i ask questions on twitter especially tech questions people make fun of me because i am like a Granny who cant figure out how to work the tv"* [3]. Note that from a linguistic point of view, the speech is spontaneous, as evidenced by absence of punctuation marks. It is also impossible not to pay attention to the use of the pronoun *I* with a small letter, which contradicts the rules of the English language. This indicates either a lack of self-love, or illiteracy or laziness, which most likely does not correspond to reality, or a subconscious desire of the individual to look at the same level in the eyes of his subscribers. And it works.

At the time of the appeal 30 people (28 men and 2 women) responded to this blog. For instance:

- *"Don't be afraid of showing yourself as a person that seeks knowledge, be afraid of becoming a person that stays in ignorance"*.

- *"You'r the best granny on youtube"*.

- *"Everyone loves their Granny Casey."*

In one of the comments, the author is likened to a grandmother, not a grandfather, which carries a kind of sarcasm and an attempt at humiliation. But in the context of comments by male representatives, the humiliation is minimized: male solidarity or an attempt to protect a person's feelings.

The author of the blog often calls on people to observe the established rules of behavior in society, norms of etiquette, and respect other people. For instance:

- *"if everytime you interact with someone in the service industry (restaraunts, stores, hotels etc) you*

FIRST make eye contact and say hi or how are you? and then order your coffee or whatever. acknowledge we are all people. if you do this evertyhing is a little better."

The microblog vividly reflects the desire to teach people to communicate respectfully. 239 people responded with words of gratitude, a third of whom were males over 50 years old, a third of young people from the service sector.

One of Casey Neistat's blogs, which has gained more than 10 thousand likes, is dedicated to a man who participated in a marathon without legs:

- *"this is Richard Whitehead and he doesn't believe in excuses. fucking champion."*

Casey took part in the same marathon, urging everyone to a healthy lifestyle. But surprisingly, there was no emotional reflection of feelings about the disabled person's participation in the marathon in the comments of the Americans. On the contrary, the majority spoke respectfully about the author of the blog rather than about the participant with prosthetics. This suggests that modern English-speaking society does not share personalities with problems, physical or mental disabilities. These people have become part of society without special privileges, which, in turn, gives them the opportunity to develop, identifying themselves as an equal member of society.

If we turn to the microblogs of other authors, we will also find similar notes, articles, photos and videos. Bloggers often use such information as a kind of 'hype', but at the same time, it becomes obvious that society is changing, and with it the rules of behavior, communication and existence are changing.

The complete opposite in its content and message can be considered the blog of the English travel blogger Jennifer Tuffen, full of information about different countries, life hacks, lots of photos. Despite the substantial content, however, her account has only 1300 subscribers. A distinctive feature of the microblogs of Casey Neistat and Jennifer Tuffen is reader orientation. Casey touches on everyday problems that concern the reader, while Jennifer writes only about travel, offers cheaper ways to travel. It is important to note that according to the ideas of the average subscriber, without knowing the gender identity of the authors of blogs, a person would decide that in the first case the author is a woman, and in the second – a man. In society, it is believed that men have more specifics, while women tend to get hung up on little things.

In the studies of D. Huffaker and S. Calvert, it was noted that men use emojis more often, and also write in a more free style than the fairer sex, sometimes presenting their blog in a certain gay style [4]. It is also worth noting that Jennifer Tuffen's professional orientation is also manifested in competent speech, accuracy of blogging and beautiful photos. For example:

- "So happy to be back at Raffles Hotel in #Istanbul, always offering the best views of the Bosphorus."

- "Sunrise at Elephant Rock, Al Ula #SaudiArabia."

Analyzing Jennifer Tuffen's microblogs, we note that the author tries to attract readers of both sexes, highlighting certain features of localities for representatives of both men and women. For example:

- "Wherever you are, don't forget to watch the sunset."

- "Adventurous with lots of activities such as zip-lining, kayaking and rock climbing [5].

From the point of view of gender studies, J. Tuffen's blog corresponds to the generally accepted unspoken canons of binary opposition, when there is an implicit division into male and female, but at the same time understandable for most people. Moreover, we see that her blog is built quite competently: beautiful illustrations for the female eye that do not require additional description and in the style of *I want like Jennifer*, as well as a short advertising post for men who do not want to read more than the title, but who want to understand the main idea, to assess how interesting it is to them. The principle of clarity replaces the need for verbal explanation, but at the same time gives readers an impulse to search for more information. Interestingly, most advertising agencies and bloggers work in this way.

Modern man is so absorbed in the network that he strives to speed up all processes: whether it's cleaning, reading, moving around the city or the country. Speed is one of the trends of the 21st century. Speed is one of the features of modern gender identity. A person is in a hurry to live, reach the top and get information as quickly as possible. Jennifer Tuffen's blog is a clear proof of this.

Let's turn to the Russian blogger Murad Osmann, famous for creating the hashtag #followme. All photos and videos depict a woman walking forward and leading a man by the hand. This is a married couple who travels around the world and demonstrates beautiful places. Murad

Osmann has a somewhat atypical approach to microblogging. In addition to photos and videos with the image of a woman, the author often asks questions to the public and almost never receives comments in response. For instance:

- "Where would you go if there was no pandemic? I definitely miss Italy... #followmeto" [6].

Analyzing microblogs, it becomes obvious that Murad Osmann and his wife are quite successful; they demonstrate titanic work on creating and promoting their blogs, encouraging people to expand their worldview and horizons. The brand created by them not only appears on social networks, bringing them a good income, but also serves for the benefit of society. The couple actively participates in charity events, but does not openly talk about it in microblogs.

Famous travel blogger Ilya Varlamov (583 thousand subscribers) shares daily news not only of a cultural nature, but also news of a political nature. The events taking place in the world are reflected through the prism of his worldview. The author of the blog shares with his subscribers and third-party resources, giving people the opportunity to understand him, learn new things and form their point of view. For example:

- "Дол. Рогозин говорит, что считал войну с Украиной сумасшествием, а сам он якобы типичный маскулинный попан с комплексами 'раз ввязались в драку, то надо идти до конца' " [7].

The author actively uses slang in his blog and does not follow the competent writing of texts in his microblogs, which does not cause rejection from his subscribers. In addition, the author creates communication inside the blog, even elementary creating greeting blogs, receiving, in turn, greetings and likes:

- "Доброе утро, мои волшебные и неземные."

- "Доброе утро, мои любимые! Желаю вам роскошного дня! Всех обнимаю!"

- "Мур мур, мои зайчатки! Доброе утро! Люблю вас всех!"

Ilya Varlamov has visited more than 180 countries of the world and revealed many interesting facts about the culture of other countries, about their traditions, politics, economics, historical figures. He does not forget to mention the issues of gender culture. For example, in one of the posts he writes:

"Я придерживаюсь, если честно, настолько радикальных гендерных позиций, что считаю, что и футбол, и все вообще командные игры должны быть смешанными по гендерному

составу. Никакого отдельно мужского и отдельно женского футбола.”

The blogger received a lot of ironic comments on this post. For instance:

- “Я придерживаюсь еще более сильнее радикальных позиций и считаю что все виды спорта должны быть смешанными: допустим, футбольное поле и все соревнуются кто хочет с кем хочет, тут боксер на лыжах с ракеткой, там пловчиха в бассейне, там атлет кидает ядро в бегунов, хоккеист с копьем.”

- “Вы, Илья, видимо никогда в жизни не играли не в один командный вид спорта? Когда 80..90 килограммовый мужик, со скоростью 30 км/ч, делает подкат, там и сухожилия рвутся и сознание теряют. Вы видимо думаете, что футбол, это когда красиво мучаются на траве от легкого толчка?).”

- “Кудрявый, хоть бы поделился с нами, чего куришь-то? Может тогда и в легкой атлетике смешанные сборные сделать? В хоккее? В борьбе? Боксе? Было бы здорово! Выходит такой африканец, к примеру, бегун на 3 км, а от Вьетнамской сборной девушка, 1,50 ростом.”

- “Обмен футболками если останется, то я за.”

- “Я думала ты умнее Варламов” and others. Thus, we come to the conclusion that gender identity in the social space is often perceived as gender expression. And the more pronounced it is, the more people this topic attracts attention. The network society screams about gender issues, demands attention and expresses them by all means available to them. Gender itself has become a trend that is being followed and followed. At the same time, gender identity takes on new features, transforms, and develops, finding expression in verbal ways in the materials of social networks.

Conclusion. The development of gender identity in life and on the web is somewhat different from each other: the desire for equality in reality, to solve personal problems in society and a vivid protest of the sexes on the web. In both cases, a person strives for self-expression, acceptance of himself and society.

The issues of gender studies have gone beyond a simple psychological and linguistic study. The phenomenon of gender identity carries the core of the person of the future and the shell of the present. Taking into account the use of global networks, all segments of the population of the planet Earth have received a way of self-expression. Identity has come to be seen as a borderline state between the

oppositions of sciences, countries, traditions and society itself.

143 microblogs of well-known travel bloggers according to Yandex Dzen were studied, which tell not only about countries, cultures and their traditions, but also about the people, their stories, their worries and achievements.

The study allowed us to identify the main trends of modern gender identity on the web, which include speed, service to society, human orientation and depersonalization of culture. A person strives to live, therefore, services that provide fast order fulfillment, courier deliveries, time management seminars and others are becoming more and more popular. Service to society is a key factor of development in many European countries. People strive to be useful, to do their job perfectly, so as not to waste time on rework, and also to teach others to follow simple rules of etiquette and safety. This is also manifested in the orientation towards a person, his needs, his qualities and capabilities. A huge number of blogs and videos are written about motivation, about improving personal qualities and the development of useful ones. Identity cannot but change under the pressure of modernity, requiring new perspectives. Modern gender identity can be considered more industrial than cultural. This is evidenced by the results of the study. In view of the fact that the Internet is a global source of subscribers, an increasing number of bloggers are striving to depersonalize culture. The desire to avoid cultural clashes, personal misunderstandings and traditional differences dictates new rules for conducting intercultural communication both in real life and online. Having studied the blogs of travelers, it was difficult for us to identify the specific nationality of bloggers and their belonging to specific communities. Ignorance of the names of blog authors would also lead to embarrassment in identifying their sex.

Linguistic ways of expressing gender identity are reduced to the use of emotionally expressive expressions, to an increase in the number of emoticons, emojis. Nonverbal vocabulary has occupied a solid niche in the verbal communication of people both in writing and in oral communication. The use of emoticons that can replace words, feelings, perception of a person and his attitude to a certain situation has led to the simplification of linguistic forms. The desire to express one's emotionality through written signs has led to the use of a large number of punctuation marks. From a gender point of

view, it is worth noting that women are more susceptible to the use of non-verbal means of communication in writing, but the tendency to use simplifications leads to the fact that men quite often began to use similar linguistic ways of self-expression.

From a grammatical point of view, there are internal processes in changing and simplifying constructions. Omitting words or not following grammatical rules entails a conscious disregard for language forms, since even knowing how a word is written, how it is inclined and used in certain situations, a person continues to write as he wants. This has led to the emergence of

new grammatical forms, the rules for which do not yet exist. For example, *want to – wanna*, etc. It is important to note that the violation of grammatical forms and constructions is more committed to male representatives. In general, the desire to convey your idea faster and easier corresponds to the modern era with its speeds, capabilities and lack of time.

From a linguistic point of view, it is necessary to continue conducting research on Twitter microblogs in order to identify hidden gender traits, as well as research on methods of representing gender identities through the prism of microblogs and comments.

References

1. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы национальной американской идентичности. - М.: АСТ. – 2008. – 635 с.
2. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press. CrossrefGoogle Scholar. – 2001. – 272 p.
3. Casey Neistat [Electronic resource]. – URL: <https://twitter.com/Casey> (Accessed: 17.11.2022).
4. David A. Huffaker, Sandra L. Calvert. Gender, Identity, and Language Use in Teenage Blogs. – 2006. DOI:10.1111/j.1083-6101.2005.tb00238.x . - URL: https://www.researchgate.net/publication/220437943_Gender_Identity_and_Language_Use_in_Teenage_Blogs (Accessed: 25.11.2022).
5. Jennifer Tuffen [Electronic resource]. – URL: <https://twitter.com/Izkiz> (Accessed: 20.11.2022).
6. Murad Osmani [Electronic resource]. - URL: <https://twitter.com/MuradOsmani> (Accessed: 16.11.2022).
7. Ilya Varlamov [Electronic resource]. - URL: <https://twitter.com/varlamov> (Accessed: 19.11.2022).

References

1. Hantington S. Kto my? Vyzovy amerikanskoj natzionalnoy identichnosti [Who are we? Challenges to National American Identity] (AST, Moscow, 2008, 635 p.). [in Russian]
2. Crystal D. Language and the Internet (Cambridge University Press. Crossref Google Scholar, Cambridge, 2001, 272 p.).
3. Casey Neistat [Electronic resource]. Available at: <https://twitter.com/Casey> (Available at: 17.11.2022).
4. David A. Huffaker, Sandra L. Calvert. Gender, Identity, and Language Use in Teenage Blogs. – 2006. DOI:10.1111/j.1083-6101.2005.tb00238.x. Available at: https://www.researchgate.net/publication/220437943_Gender_Identity_and_Language_Use_in_Teenage_Blogs (Accessed: 25.11.2022).
5. Jennifer Tuffen. [Elektronnyi resurs]. Available at: <https://twitter.com/Izkiz> (data obrascheniya: 20.11.2022).
6. Murad Osmani. [Electronic resource]. Available at: <https://twitter.com/MuradOsmani> (Accessed: 16.11.2022).
7. Ilya Varlamov [Electronic resource]. Available at: <https://twitter.com/varlamov> (Accessed: 19.11.2022).

Г.И. Исина¹, А.У. Бейсембаева¹, М. Екичи²

¹Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

²Эгей Университеті, Измир, Түркия

Әлеуметтік кеңістіктегі гендерлік сәйкестік: Twitter микроблогтарында өзін-өзі көрсетудің тілдік тәсілдері

Аңдатпа. Мақалада Интернеттегі заманауи коммуникативті мәдениеттің әсерінен гендерлік сәйкестілік және оның өзгеруі мәселелері қарастырылады. Соңғы жылдары блогерлер әртүрлі әлеуметтік желілерде гендерлік тақырыпты белсенді түрде насихаттап, жыныстар арасындағы қарым-қатынас мәселелеріне, өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктеріне және әлеуметтік мәртебесіне, қаржылық әл-ауқатына, тұрғылықты жеріне және мәдени стереотиптеріне қарамастан өзін тұлға ретінде насихаттауға жұртшылықтың назарын аударды. Авторлар Гендерлік сәйкестіктің ерекшеліктері мен ерекшеліктерін анықтау, әлемнің әртүрлі елдерінен келген саяхатшы-блогерлердің өзін-өзі көрсетудің тілдік тәсілдерін анықтау мақсатында Twitter микроблогтарына талдау жүргізді. Блогерлер өз жазбаларында тек өз елінің ғана емес, сонымен бірге тұратын жерлерінің де мәдени ерекшелігін, жеке басын көрсете отырып, өз әлеуетін ашып, адамдарды жеке өсу мен өзін-өзі жетілдіруге ынталандыратын өзекті мәселелермен бөліседі. Зерттеу микроблогтар тілінің кейбір ерекшеліктерін көрсетеді: гендерлік байланыстыруды азайту, ерлер мен әйелдердің оқырмандарына жетуге ұмтылу және мәтін тілін жеңілдету. Қазіргі блог авторлары әлемге, қоғамға және адамның өзіне ашық бола алатын жаңа гендерлік сәйкестікті құру арқылы гендерлік стереотиптерді жоюға тырысады.

Түйін сөздер: гендерлік сәйкестік, саяхат блогерлері, ерлер, әйелдер, Twitter, тұлға, тіл.

Г.И. Исина¹, А.У. Бейсембаева¹, М. Екичи²

¹Қарағанды университетінің академика Е.А. Букетованың атындағы университеті, Қарағанды, Қазақстан

²Эгей университеті, Измир, Түркия

Гендерная идентичность в социальном пространстве: языковые способы самовыражения в микроблогах Твиттера

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы гендерной идентичности и ее трансформации под воздействием современной коммуникативной культуры на просторах Интернета. В последние годы блогеры активно продвигают гендерную тематику в различных социальных сетях, привлекая внимание общественности к проблемам взаимоотношения полов, к возможности самосовершенствования и продвижения себя как личности вне зависимости от социального статуса, финансового благополучия, места проживания и культурных стереотипов. Авторами проведен анализ микроблогов Твиттера с целью определения особенностей и черт гендерной идентичности, выявления языковых способов самовыражения трэвел-блогеров из различных стран мира. Отражая в своих постах культурную самобытность, идентичность не только своей страны, но и мест пребывания, блогеры делятся злободневными проблемами, раскрывая собственный потенциал и мотивируя тем самым людей на личностный рост и самосовершенствование. Исследование указывает на некоторые особенности языка микроблогов: минимизация гендерной привязки, стремление охватить мужскую и женскую аудиторию читателей, а также упрощение языка текста. Современные авторы блогов стремятся разрушить гендерные стереотипы, выстраивая новую гендерную идентичность, способную быть открытой для мира, общества и самого человека.

Ключевые слова: гендерная идентичность, трэвел-блогеры, мужчины, женщины, Твиттер, личность, язык.

Information about authors:

Issina G.I. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Beissembayeva A.U. – PhD student of the Faculty of Philology, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.

Ekichi M. – PhD, Professor of the Department of Turkic Folklore Studies, Ege University, Izmir, Turkey.

Исина Г.И. – филология ғылымдарының докторы, шетел филологиясы кафедрасының профессоры, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Бейсембаева А.У. – филология факультетінің докторанты, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан.

Екичи М. – PhD, түркі фольклортану кафедрасының профессоры, Эгей университеті, Измир, Түркия.

Б.С. Каримова,
Е.К. Нурланбекова,
А.П. Макашева,
Ж.С. Айлауова*

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан
E-mail: karimovab72@mail.ru, nur.eriya@mail.ru,
aizhan_mak@mail.ru, ailauovazhazira@gmail.com

Үйде интернационалдандыру негізінде білім алушылардың лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту мәселелері

Аңдатпа. Жоғары кәсіби білім беруді интернационалдандыру білім мен ғылымның сапасын арттыруға бағытталған өзгерістерді көздейді. Халықаралық академиялық ұтқырлық деңгейін арттыру халықаралық ынтымақтастықтың жаңа формаларының пайда болуына ықпал етеді. Интернационалдандыру бүгінгі студенттердің білімін, құзыреттілігін және дағдыларын дамытуға үлкен мүмкіндік береді. COIL платформасын пайдалану арқылы жергілікті және шетелдік оқытушылардың өзара ынтымақтастығы және басқа елдің мәдениетімен танысудың жаңа мүмкіндіктері пайда болады. COIL студенттерге халықаралық және көп мәдениетті білім алуға, виртуалды ұтқырлық арқылы білім алмасуға, жоғары білім беру саласындағы ынтымақтастық, мәдениетаралық құзыреттіліктер мен цифрлық дағдыларды дамыту қабілеттерін шыңдауға жол ашады. Университеттегі интернационалдандыру – бұл білім беру, ғылыми зерттеулер мен білім алмасудағы халықаралық немесе жаһандық ықпалдасу үрдісі.

Мақалада «үйде интернационалдандыру» негізінде студенттердің лингвомәдени құзыреттіліктерін қалыптастырудың жолдары зерттелген. Лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвомәдени құзыреттіліктер, интернационалдандыру феномені терминдерін толық түсіну үшін отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілердің ғылыми жұмыстарына теориялық және тақырыптық талдау жасалынды. Әдебиет көздерін талдау зерттеу жұмысының маңыздылығын бағалауға, теориялық және әдіснамалық ұстанымдармен негіздеуге мүмкіндік береді. Зерттеу тобымен қарастырылған ғылыми әдебиеттер алдағы практикалық жұмыстарға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: үйде интернационалдандыру, білім беру, лингвомәдениеттану, лингвомәдени құзыреттілік, COIL.

Қаржыландыру туралы ақпарат: бұл мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан (AP14872046 «Жоғары білім беруді интернационалдандыру негізінде білім алушылардың лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту» гранттық жобасы) қаржыландырылған.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-61-68>

Кіріспе. Жаһандану мен интернационалдану үдерісінің қарқынды даму барысы жоғары білім беру саласының алдына, әлемдік нарықтың өзгермелі жағдайларында тиімді жұмыс істеуге және бәсекеге қабілетті кәсіби мамандарды даярлау міндеттерін қойып отыр.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі отандық жоғары оқу орындарында білім сапасын арттыру үшін қарқынды жұмыс жүргізуде. Қазақстанның білім беру жүйесі халықаралық білім беру кеңістігіне интеграциялануға бағытталғанын, білім беру қызметтерінің дамуына ықпал ететін отандық университеттердің академиялық еркіндігі мен дербестігін кеңейтуге басты назар аударғанын Қазақстан Республикасының нормативтік құжаттарынан көруге болады.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында: «Қазақстан Орталық Азияда білім беру хабына айналуға ұмтылыс жасайтын болады. Шетел әріптестерімен кеңінен ынтымақтастық: бірлескен білім беру бағдарламаларын енгізу, шетел оқытушыларын, топ-менеджерлер мен студенттерді тарту, ғылыми жобаларды іске асыру, университетті басқаруға әріптестердің қатысуы арқылы болжанады», деп атап көрсетілген [1].

Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында: Шетелде оқуға мүмкіндігі жоқ студенттердің шетелдік жоғары білімге қолжетімділікті кеңейтумен қатар, шетелдік жоғары оқу орындарының филиалдары қабылдаушы мемлекеттің халықаралық беделін арттырып, оны инвестициялар, туризм және жоғары білікті кадрлар үшін тартымды етеді және жергілікті университеттермен бәсекелестік тудырады. Интернационалдандыру тұрғысынан қазақстандық жоғары білім беру жүйесінде шетелдік студенттердің, оқытушылардың үлесін ұлғайту, шетелдік жоғары оқу орындарының кемінде 12 кампусын ашу міндеті түр делінген [2].

И н т е р н а ц и о н а л д а н д ы р у д ы ң тағы бір маңызды аспектісі «үйде интернационалдандыру» болып табылады, яғни студенттердің мәдениет аралық құзыреттерін және олардың халықаралық мәнмәтінде ойлау және қызмет ету қабілетін арттыруға мүмкіндік беретін білім беру ортасы мен мазмұнын интернационалдандыру.

Сондықтан Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің оқу үдерісіне «үйде интернационалдандыруды» енгізу, оның маңыздылығы мен өзектілігін көрсетеді.

Зерттеу материалдары және әдістер. Зерттеу әдістері жоба жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес анықталды. Зерттеу жұмысының аясында отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілердің ғылыми жұмыстары, ғылыми мақалалары, монография және әдістемелік әдебиеттері жинақталды. Жиналған еңбектерге теориялық және тақырыптық талдау жасалды, сондай-ақ лингвистика, лингвомәдениеттану, лингвомәдени құзыреттіліктер, интернационалдандыру феномені терминдерін толық түсіну үшін ғылыми әдебиеттерге шолу жасалды. Студенттермен лонгитюдті әдісі (longitudinal method) бойынша сауалнама жүргізілді.

Зерттеу жұмысының мақсаты онлайн оқыту арқылы білім алушылардың лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту, тілдік ортаны қалыптастыру, қарым-қатынас, сыни тұрғыдан ойлау, проблемаларды шешу дағдыларын арттыру болғандықтан, теориялық зерттеуімізде тіл мен мәдениет, лингвомәдениеттану құзыреттіліктерінің орны ерекше.

Лингвомәдениеттану, тіл білімі және тіл философиясының тарихында мәдениеттанушы ғалымдар И.Г.Гердер [3] мен В. фон Гумбольдт (1767-1831)[4] еңбектерінің рөлі зор, олар тіл мен оның құрылымдық қасиеті халықтың мәдениетінің қалыптасуына әсер ететіндігі жайында нақты айтқан. Америкалық этнолингвист Э.Сепир Гумбольдттың ілімін жаңа деңгейде жалғастырушы болды [5].

Тіл мен ұлт, тіл мен мәдениет, қазақ лингвомәдениеті мәселелерін зерттеген отандық ғалымдардың (Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Н.Уәли, С.К.Сәтенова, Ә.Әлметова, Ж.И.Исаева, Ж.И.Сұлтан, З.К.Сабитова, Ж.Г.Смағұлова, Р.Авакова, А.Ислам) еңбектеріне талдау жасалынды.

Тіл, лингвомәдениеттану, лингвистикалық құзыреттілікті қалыптастыруда жалпы коммуникативтік жәнә мәдениетаралық қарым-қатынасты дамытуда отандық және шетелдік ғалымдардың (С.С.Құнанбаева, К.М.Абишева, В.В.Воробьев, А.Вежицкая, В.А.Маслова, В.Н.Телия, С.Г.Тер-Минасова, В.Г.Костомаров, Г.М.Алимжанова,

Н.Д.Гальскова, Р.Ханви, В.И.Постовалова, А.Я.Флиер, Г.Г.Слышкин т.б.) ғылыми еңбектер, монографиялар мен оқу құралдары зерделенді.

Ғалым С.С.Құнанбаева шетел тілін меңгеруде тұлғаның бойында мәдениетаралық қатысымдеңгейін қалыптастыруда мәдениетаралық коммуникативтік компоненттерін: коммуникативтік, әлеуметтік, жеке тұлғаға бағдарланған, стратегиялық, лингвомәдени, концептуалдық, когнитивтік деп бөліп көрсетеді [6, 6-7 бб.].

Әдебиеттерді талдау барысында лингвомәдениеттану құзыретінің «мәдениет» және «қарым-қатынас» ұғымдарымен байланысы ашылды. Көптеген ғалымдардың жұмыстарының негізінде лингвомәдени құзыреттіліктің қалыптасу факторлары қарастырылды. Яғни, лингвомәдени құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін ағылшын тілін оқып үйренушіге өз еліміздің және тілін үйреніп жатқан ел туралы (географиясы, тарихы, мәдениеті, экономикасы және т.б.) белгілі бір білім және де ағылшын тілі иелерінің өмір сүру үлгісі, салт-дәстүрлері жайлы қандай да бір мағлұматтарға ие болуы керек.

Оқу үрдісінде мұндай мүмкіндікті интернет арқылы іске асыруға болады. IT технологиялар тілдік ортаны барынша тез жасауға және оған кіруге мүмкіндік береді, демек тілдің функционалдық принципін жүзеге асыра отырып өзге мәдениетке еруге мүмкіндік жасайды.

Университетте шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты коммуникативті, лингвомәдени құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады, яғни болашақ мамандарда шет тілдік қарым-қатынастың практикалық дағдылары қалыптасып, басқа елдердің өкілдерімен мәдениетаралық өзара тиімді әрекеттесу үшін қабілетті және дайын болуы керек. Бұл мәселені студенттердің ұтқырлық бағдарламасы арқылы шешуге болады, сондай-ақ өз білімін аудиторияға жеткізетін оқытушыларды тарту негізінде интернационалдандыру процесіне көптеген студенттерді қамтуға болады [7].

Шет елдердегі білім беруді интернационалдандыру мәселелерін Ф. Альтбах, М. ван дер Венде, Х. де Вит, Дж. Найт, Р. Скотт, Ю.Тайлер және т.б. сияқты бірқатар ғалымдар зерттеумен айналысуда.

Отандық жоғары оқу орындарындағы білім беру жүйесінде интернационалдандыру

ұғымы айтарлықтай жаңа болғандықтан, қалыптасу кезеңінде, сондықтан жоғары білім беруді интернационалдандыру әдістемесі жеткілікті түрде әзірленбеген. Алайда, Қазақстан Республикасының жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселесі кең таралған және қазіргі кезеңде көптеген ғалымдар зерттеу жұмысын жүргізуде, атап айтқанда А.Нұрмағамбетов, Р.А.Нұртазина, Л.М.Иватова, Р.Алшанов, Ж.Ерниязова, А.Әшірбеков, Т.Л.Линчевская, С.М.Өмірбаев. Бұл ғалымдар өз еңбектерінде әртүрлі мемлекеттердің білім беру саясатына салыстырмалы талдау жасайды, жоғары білім саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың рөлін атап өтеді, Қазақстан Республикасындағы жоғары білім беруді жаңғыртудың әртүрлі мәселелерін қарастырады [8].

О.Г.Масленникова диссертациялық жұмысында отандық және шетелдік жетекші университеттеріндегі эмпирикалық зерттеулерінің нәтижелерін, білім беруді интернационалдандырудың негізгі шарттарын көрсететін шетелдік сарапшылардың аналитикалық материалдарын талдайды. Талдау көрсеткендей, әлемнің жетекші зерттеу университеттерінің 97%-ға жуығы өздерінің даму стратегияларында білім беруді интернационалдандыруға көңіл бөледі, олардың көпшілігі халықаралық талаптарға сай білім беру сапасын дамыту мәселесін шешу үшін әртүрлі педагогикалық шарттарды пайдаланады [9].

Осы мәселеге арналған әлеуметтік-философиялық еңбектерді талдау арқылы білім беруді интернационалдандырудың төмендегідей негізгі белгілерін көруге болады:

1) университеттердің қызмет аясын олардың ұлттық білім беру жүйесінен тыс кеңейту [10];

2) халықаралық білім беруді және ғылыми байланыстарды дамыту [9];

3) білім берудің жоғары сапасын қамтамасыз етуге және ғылымды дамыту үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыруға ықпал ететін ЖОО қызметін халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру [11, 12];

4) адамдардың қажеттіліктеріне байланысты және ынтымақтастық пен өзара көмекке негізделген құндылықтардың жаңа жүйесін енгізу [13].

1980-2000 жылдардағы интернационалдандыруды ғалымдар «жоғары оқу орындарын алғайтермелейтін қозғалыс заңдылықтарының

бірі», «қазіргі университеттердің маңызды сипаттамаларының бірі», «бірде-бір оқытушы білмейтін қысым» деп сипаттады.

Ғалымдар бұл үдерістің дами беретініне сенімді, сондықтан оның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін бірқатар ұсыныстарды көрсетеді. Олардың қатарында шет тілдерін, мәдениетаралық құзыреттіліктерді және жаһандық азаматтық тәрбиені оқытуға ынталандыру; интернационалдандыру бастамаларын тұрақты даму мақсаттарымен байланыстыру; университеттердің қаржылық және сыртқы қызметімен байланысты проблемаларды ғана емес, жоғары білім саласындағы этикалық мәселелерді ескере отырып, интернационалдандырудың анағұрлым инклюзивті түрін дамыту. Соңдай-ақ, ғалымдардың пікірінше, оқу бағдарламалары мен педагогикалық білім беруді интернационалдандыруға көбірек көңіл бөлу қажет: интернационалдандырудың әртүрлі аспектілерін ескеретін (соның ішінде ұлттық, аймақтық және жергілікті) кешенді тәсілге ұмтылу және жаңа технологиялық мүмкіндіктерді пайдалану.

Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) – оқытушылар мен студенттерге интернет арқылы халықаралық деңгейде құрдастарымен байланысуға және ынтымақтасуға мүмкіндік беретін оқыту мен оқытудың инновациялық тәсілі. Интернет құралдары мен инновациялық онлайн-педагогиканы қолдана отырып, COIL платформасы оқытушылар мен студенттерге географиялық тұрғыдан алыс жерлерде орналасқан әр түрлі елдердегі құрдастарымен тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді.

Зерттеу тобы қарастырған ғылыми әдебиеттерді талдау көрсеткендей COIL платформасы студенттер өзара әрекеттесе алатын, ынтымақтастықта және өздерінің оқуына жауапкершілікпен қарайтын, мәдениетаралық және трансұлттық білім алу мүмкіндіктерін кеңейтетін қосымша оқу тәжірибесін ұсынады.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Үйдегі интернационалдандыру негізінде лингвомәдени құзыреттіліктерін дамыту мәселелері жайында алдын-ала білім алушылардан ақпарат алу мақсатында лонгитюдті зерттеу әдісі бойынша сауалнама (pre-test) жүргізілді. Сауалнамаға Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің 6B01725-Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру

бағдарламасының 35 білім алушысы қатысты. Сауалнама нәтижесі көрсеткендей, білім алушылардың жартысына жуығы - 48,6%-ы лингвомәдениет ұғымы жайлы өте аз білетіндігі анықталды. Білім алушылардың басым бөлігінің (82,9%) лингвомәдени құзіреттілік деңгейлері базалық деңгейде екенін, яғни коммуникативтік құзыреттердің шектеулі жиынтығында жүзеге асырылатын басқа лингвомәдениет өкілдерімен (тікелей немесе кітаптар, фильмдер және т.б. арқылы) қарым-қатынас тәжірибесінің ғана бар екенін аңғарамыз. Дегенменде сауалнамаға жауап берген білім алушылардың (60%) лингвомәдени құзіреттілікті - мәдениетаралық коммуникативтік, 17,1%-ы тұлғааралық қарым-қатынас, 14,3%-ы лингводидактикалық, 8,6% – коммуникативтік деп атаған.

Жүргізілген сауалнама қорытындысынан білім алушылар жоғары оқу орнын интернационалдандыруды қалай түсінетінін көреміз: «студенттердің «халықаралық контекст туралы түсінігі мен мәдениетаралық дағдыларын» қалыптастыра отырып, ой-өрісін дамыту және кеңейту» – 37,1%, «халықаралық деңгейдегі үлгілер негізінде жаңартылған білім беру стандарттарын құрастыру және оларды жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына енгізу» – 17,3%, «жоғары оқу орындарының халықаралық бағытта дамуы» – 14,3%, «әртүрлі оқыту құралдары негізінде институционалдық және бағдарламалық сияқты ұтқырлықтың түрлерін енгізу» – 14,3%, «жоғары білім және зерттеулер саласында халықаралық бәсекеге қабілеттілікті нығайту» – 2,9% және 14,3%-ы жауап беруге қиналған.

Білім алушылар арасында бұрын-соңды үйдегі интернационалдандыру ұғымы қолданылмағандықтан және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті COIL платформасына алғаш рет тіркеліп, енді оқу үдерісінде қолданатын болғандықтан «Сіз үйдегі интернационалдандыру үрдісінде білім алғыңыз келе ме?» деген сұраққа білім алушылардың 40%-ы «білмеймін», 34,3%-ы «иә», ал 25,7%-ы «жоқ» – деп жауап берген. Бірақ барлық дерлік респонденттер үйдегі интернационалдандыру үрдісін пайдалы деп тапқан (88,6%), қалғаны жауап беруге қиналған (11,4%). Сонымен қатар, жоғары білімді «үйден интернационалдандырудың» артықшылықтарына «шетелдік университеттердің академиялық сағаттарын игеру» –

62,9%-ы, «әртүрлі мәдениеттермен танысу» – 51,4%-ы, «бізде жоқ оқу бағдарламаларын игеру» – 40%-ы, «халықаралық тәжірибе арқылы өзіне деген сенімділікті қалыптастыру» – 34,3%-ы, «оқытудың сапалы болуы» – 25,7%-ы, «айтарлықтай артықшылығы жоқ» – 14,3%-ы таңдау жасаған. Ескерте кету керек, әр білім алушыға 3 жауапқа дейін таңдау мүмкіндігі берілген. Үйдегі интернационалдандыру жұмысын жүзеге асыруда білім алушылардың басым бөлігі Zoom платформасын қолданғанды қалайтынын жазған (65,7%).

Зерттеу барысында білім алушыларға Набережные Челны мемлекеттік педагогикалық университетімен онлайн ұтқырлықты жүзеге асыру жұмыстарынан қандай нәтиже күтетінін білу мақсатында сауалнамаға өз ой-пікірлерін жазу ұсынылды. Озық тәжірибе, жақсы білім күтетінін атап көрсеткен.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сәйкес, білім алушылардың басым көпшілігі үйдегі интернационалдандыру үдерісін оң бағалағанымен интернационализация, лингвомәдени күзіреттілік жөнінде білімдері жеткіліксіз, COIL туралы мүлдем ешқандай ақпарат білмейтінін көреміз. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті Набережные Челны мемлекеттік педагогикалық университетімен COIL платформасының бағдарламаларына сәйкес онлайн ұтқырлықты жүзеге асырғаннан кейін білім алушылар арасында осы сауалнама қайтадан жүргізіледі, айырмашылықтар мен өзгерістер талданатын болады.

Қорытынды. Үйде интернационалдандыру біздің университетте білім жүйесін жаңашаландырудыңмаңызды бағыты деп есептейміз. Бірлескен халықаралық онлайн оқыту (COIL) оқу ортасының өзгеруіне, студенттерге бірлескен шығармашылыққа арналған кеңістіктер ашып, қазіргі әлемнің өзекті мәселелерін шешу үшін қолайлы ортада ынтымақтастық жасауға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, жоғарыда атап өтілген білім беру қызметінің түрлері, студенттердің:

- ой-өрісін кеңейтуге бағытталған екі жақты оқу бағдарламасын құрастыруға;

- ұлтының мәдениеті мен рухани дүниесін айқындап тұратын лингвомәдени бірліктерді меңгеруге;

- өтеқажеттіімдішешімдерқабылдай білу немесе қиын жағдайлардан шығудың жолдарын таба білу сияқты коммуникативтік қабілеттерді қалыптастырып, лингвомәдени күзіреттілікті дамытуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, бірлескен онлайн практикалық семинар сабақтар барысындағы қолданылытан түрлі әдістер студенттерге тек қана шетел тілін үйреніп қана қоймай, оны күнделікті тәжірибе алмасуда пайдалана отырып, өздерінің коммуникативтік күзіреттіліктерін, басқа ұлт өкілдерімен танысып, олардың салт-дәстүрімен таныса келе лингвомәдени күзіреттіліктерін дамытады. COIL әдісін пайдалану студенттердің сыни ойлауы мен өз бетінше білім алуын дамытуға, жалпы танымдық ауқымын кеңейтуге құлшынысын арттырады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығымен бекітілген. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000799> (қаралған күні: 20.06.22).
2. Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 248 қаулысы. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248> (қаралған күні: 20.06.22).
3. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человека. – М., 1977. – 231 с.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
5. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. и предисл. д-ра филол. наук, проф. А.Е.Кибрика. Изд. 2-е. – М.: Прогресс, 2002. – 656 с.
6. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттідік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010 – 324 б.
7. Уширова В.Г. Современные тенденции создания университетской концепции интернационализации // Современные подходы в методике и практике преподавания иностранного языка: материалы и доклады международной конференции. Отв.ред. В.В. Левченко. - Самара: Изд-во Самарского университета, 2016. - 90 с.

8. Мухамбеткалиева Г. Интернационализация высшего образования в контексте двустороннего сотрудничества между РК и ФРГ. // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии, политологии. - №2 (60), 2017. – С. 317.

9. Масленникова О.Г. Интернационализация образовательных программ в исследовательском университете: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Томск, 2021. -754 с.

10. Акулич М. М. Образование в условиях глобализации // Университетское управление: практика и анализ. - 2005. - № 5. - С. 50-57.

11. Deardoff D. K. Internationalization. In search of Intercultural competence // International Educator, 2006. – P. 13–15.

12. Knight J. Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales // Journal of Studies in International Education. – 2004. – Vol. 8, № 1. – P. 5–31.

13. De Wit H. An Introduction to Higher Education Internationalisation / H. de Wit. – Milan: Centre for Higher Education Internationalisation (CHEI), Università Cattolica del Sacro Cuore, 2013. – 193 p.

References

1. Qazaqstan Respublikasynyn 2025 zhylga deyingi Strategiyalyq damu zhospary Qazaqstan Respublikasy Presidentinin 2018 zhylgy 15 akpandagy No. 636 Zharlygymen bekitilgen [Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018, No. 636]. Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000799> (Accessed: 20.06.22). [In Kazakh]

2. Qazaqstan Respublikasynda zhogary bilimdi zhane gylymdy damytudyn 2023-2029 zhyldarga arналған tuzhyrymdamasy. Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2023 zhylgy 28 nauryzdagy № 248 Qaulysy [Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 248]. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000248> (Accessed: 20.06.22). [In Kazakh]

3. Gerder I.G. Idei k filosofii istorii cheloveka [Ideas for the Philosophy of Human History] (Moscow, 1977, 231 p.). [In Russian]

4. Gumboldt V. von. Izbrannye trudy o yazykoznaniyu [Selected works on Linguistics] (Progress, Moscow, 1984, 400 p.).

5. Sepir E. Izbrannye trudy po yazykoznaniyu i kul'turologii [Selected works on linguistics and cultural studies]. Translated from English and preface by Dr. Phil. sciences, prof. A.E.Kibrik. Ed. 2nd (Progress, Moscow, 2002, 656 p.). [In Russian]

6. Kunanbayeva S. S. Qazirgi shettildik bilim berudin teoriyasy men praktikasy [Theory and practice of modern foreign education] (Almaty, 2010, 324 p.). [In Kazakh]

7. Upirova, V. G. Sovremennye tendencii sozdaniya universitetskoj koncepcii internacionalizacii [Modern trends in the university concept of internationalization], Sovremennye podhody v metodike i praktike prepodavaniya inostrannogo yazyka: materialy doklady mezhdunarodnoj konferencii [Modern approaches in the methodology and practice of teaching a foreign language: materials and reports of the international conference]. Ed. by V.V. Levchenko (Publishing House of Samara University, Samara, 2016, 90 p.). [In Russian]

8. Mukhambetkaliyeva, G. Internacionalizaciya vysshego obrazovaniya v kontekste dvustoronnego sotrudnichestva mezhdru RK i FRG [Internationalization of higher education in the context of bilateral cooperation between Kazakhstan and Germany]. Vestnik KazNU. Seriyafilosofii, kul'turologii, politologii [Bulletin of KazSU. Philosophy, Cultural Studies, Political Science Series], 2 (60), 317 (2017). [In Russian]

9. Maslennikova O.G. Internacionalizaciya obrazovatel'nykh rogram v issledovatel'skom universitete [Internationalization of educational programs at a research university]. Dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01 (Tomsk, 2021, 754 p.). [In Russian]

10. Akulich M. M. Obrazovanie v usloviyakh globalizacii [Education in the context of globalization] Universitetskoe upravlenie: praktika i analiz [University management: practice and analysis], 5, 50-57 (2005). [In Russian]

11. Deardoff D. K. Internationalization. In search of Intercultural competence / D. K. Deardoff. – International Educator, 13-15 (2006). [In Russian]

12. Knight J. Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales / J. Knight, Journal of Studies in International Education, 1 (8), 5-31 (2004).

13. De Wit H. An Introduction to Higher Education Internationalisation / H. de Wit. (Centre for Higher Education Internationalisation (CHEI), Università Cattolica del Sacro Cuore, Milan, 2013, 193 p.).

Б.С.Каримова, Е.К.Нурланбекова, А.П.Макашева, Ж.С.Айлауова
Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

Проблемы развития лингвокультурных компетенций обучающихся на основе интернационализации дома

Аннотация. Интернационализация высшего профессионального образования предполагает изменения, направленные на улучшение качества образования и науки. Повышение уровня международной академической мобильности способствует возникновению новых форм международного сотрудничества. Интернационализация предоставляет большие возможности для развития знаний, компетенций и навыков современных студентов. Путём использования платформы COIL появляются новые возможности для сотрудничества местных и зарубежных преподавателей и знакомства с культурой другой страны.

COIL позволит студентам получить международное и мультикультурное образование, обменяться знаниями через виртуальную мобильность, откроет путь к развитию способности к сотрудничеству, межкультурных компетенций и цифровых навыков в сфере высшего образования. Интернационализация в университете – это вектор направления к международной или глобальной интеграции в образовании, научным исследованиям и обмену знаниями.

В статье исследуются пути формирования лингвокультурных компетенций студентов на основе «интернационализации дома». Для получения комплексного понимания терминов лингвистики, лингвокультурологии, феномена интернационализации был проведен теоретический и тематический анализ научных работ отечественных, российских и зарубежных ученых и исследователей.

Анализ литературных источников позволяет оценить значимость исследовательской работы, обосновать ее теоретическими и методологическими позициями. Научная литература, рассмотренная исследовательской группой, будет способствовать дальнейшей практической работе.

Ключевые слова: интернационализация, образование, лингвокультурология, лингвокультурная компетенция, COIL.

B.S.Karimova, Ye.K.Nurlanbekova, A.P.Makasheva, Zh.S.Ailauova
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Development issues of linguistic and cultural student competencies on the basis of internationalization at home

Abstract. Internationalization of higher professional education involves changes aimed at improving the quality of education and science. Increasing the level of international academic mobility influences on the emergence of new forms of international cooperation. Internationalization provides a great opportunity to develop the knowledge, competencies and skills of students. There will be new opportunities for mutual cooperation of local and foreign lecturers and acquaintance with the culture of another country through the Collaborative Online International Learning program (COIL). This is a great way for students to receive international and multicultural education, exchange knowledge through virtual mobility, cooperation in the field of Higher Education, the development of intercultural competencies and digital skills. Internationalization at the university is a process of international or global integration in education, research and knowledge exchange. The article deals with investigation of forming linguocultural competencies of students on the basis of *Internationalization at Home*. A theoretical and thematic analysis of the scientific work of domestic, Russian and foreign scientists and researchers was carried out to fully understand the terms of linguistics, linguoculturology, linguoculturological competencies, the phenomenon of internationalization. The analysis of literature makes it possible to assess the significance of the research work, justify it with theoretical and methodological positions. The scientific literature reviewed by the research group will contribute to further practical work.

Keywords: internationalization, education, linguocultural studies, linguocultural competence, COIL.

Авторлар туралы мәлімет:

Каримова Б.С. – ф.ғ.к., басқарма төрағасы-ректор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Нурланбекова Е.К. – п.ғ.к., Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Макашева А.П. – п.ғ.к., Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Айлауова Ж.С. – докторант, Шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Karimova B.S. – Candidate of Philological Sciences, Chairman of the Management Board-Rector, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Nurlanbekova Y. – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Makasheva A.P. – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Ailauova Zh.S. – PhD student, Senior Lecturer Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

A.B.Salkynbay,
Zh.A.Sarsenbay*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: janat.sarsenbay@yandex.kz, Asalbek@gmail.com

Linguistic interpretation of contemporary historical films (on the film Keiki Batyr)

Abstract. *The correctness of the concept of “cinema language” is called into question as the most common designation of specific cinematographic techniques, which resulted in the formation of certain spectator attitudes towards a film. The authors determined the three main meanings of the word “cinema language” and traced their formation on the material of classical and modern film theory. The main film theoretical approaches that focused on the search for analogies between film and language (linguistic, semiotic), are presented. Moreover an example of their main provisions from the movie Keiki Batyr is given on the material of the modern Kazakh film philosophy and a conclusion about its theoretical consistency is made.*

Possible directions of the film-theoretical movement on the other side of linguistic analogies are outlined. It is recommended to pay attention to those techniques of film, that fundamentally do not have the function of designation; an example of minimal cinematographic elements related to the audiovisual field of the film itself is provided; for further discussion, the authors proposed a thesis about changing the viewer’s attitude from an interpretive “understanding” to a sensory “encounter” when watching.

The necessity of continuing theoretical work is emphasized, this might be possible due to the abandonment of linguistic analogies and the interpretive position of the theorist and the viewer, as a result it will be possible to direct to the conversation about the autonomous mode of film existence.

Keywords: *cinema language, audience perception, interpretation, communication, semiotics, post-theory, Keiki Batyr.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-69-78>

Introduction. When it comes to Kazakh cinema, its nature and artistic level many various ideas occur to mind. When watching national films on the screens without feeling the sense of the nation, we too often fall into a state of confusion. So we wanted to unravel the intricacies of this problem which has not been solved yet.

Cinema is the mirror of society. If we had once recognized and weighed the pillar and greatness of the nation through literature, today it would have already moved to the language of national cinematography. Since the era of globalization is on the side of mass visualization, it is the demand

of the time to memorize something after having seen and experienced it. Therefore, the extent and level of today’s Kazakh cinema is the main and basic indicator of the national spirit and the general Kazakh image.

Kazakh cinematography, like other forms of art, is intertwined with the path of our state from the first steps to the present day. It is known that any phenomenon does not appear by itself and is necessarily influenced by the phenomena preceding it. First of all, it should be noted that Kazakh cinema had a great spiritual influence on gaining independence from the Soviet government. In the world of cinema, resistance

to Soviet government and ideology had already begun in the decade before the collapse of the USSR.

There is a considerable amount of movies produced in the last thirty years. They have a different thematic range, as well as genre and stylistic specifics. Of course, we cannot say that they all have the same artistic quality. But no matter what the quality of these movies is, it's possible to see the life of the society in which we live.

Even if the bitter issues of the present day are raised in this work, it has an impact on the strengthening of our independence. It is important to call for appreciation, strengthening and value of independence through art and literature. Here the movies, filmed in recent years like *Mustafa Shokai*, (dir. S.Narymbetov, 2008), *Amanat* (dir. S.Narymbetov, 2015), *Kunanbay* (dir. D. Zholzhaksynov, 2015), or the ones that are directly aimed at encouraging the national spirit as *Zhauzhurek Myn Bala* (*Myn Bala*) should be highlighted. That is, historical events and the fate itself of the individual heroes call for the appreciation of our independence.

Methodology and research methods

This year marks the 30th anniversary of our cherished independence. This is an important milestone that confirms the strengthening of the basis of the revived Kazakh statehood, the freedom that our ancestors longed for. Our president Kassym-Jomart Tokayev, in his article "Independence is more precious than anything else", made a review on the history that we have overcome in thirty years. I think that each speech, even if it is small for each individual section, has a weighty message and conveyed important thoughts to the people.

The section "Knowledge and Teaching" runs: it is inappropriate for the results of such fundamental searches to become beneficial only for the specialists in this field. It should be made comprehensive and accessible to the general public. After all, not only historians, but all people, especially the young generation, should have a clear and strong historical consciousness. At the same time, it is better not to indulge in large-scale exhibitions or other big projects, but to focus on simple and easy-to-accept works for children and young people. Let's consider, for example, documentaries and feature films. In this direction, such historical films as *Almas Kilysh* (*Damask Sword*), *Zhauzhurek Myn Bala* (*Myn Bala*), *Tomiris*, *Keiki Batyr*, *Tar Zaman* were shot [1].

At the same time, the competent authorities and national TV channels were instructed to work on the state order to make a large number of films reflecting history and national identity. It was offered to everyone to take part in the implementation of the work related to the development of the noble heritage of the Alash Figures and the promotion of their individual ways, where they faithfully served in the interests of the nation in the name of independence [1].

Independence made it possible to bring many previously forbidden topics to the screen. During these thirty years, a lot of feature and documentary films were produced on such topics as the figures of the Alash movement, the Famine of the 1930s, victims of repression, the consequences of the landfill, the drying out of the Aral Sea, etc. Even in the first decade of our independence, several feature films about the 1986 events have already been made. It was impossible to bring the images of such personalities as Kunanbai, Mustafa Shokai, Yermukhan Bekmakhanov, etc. to the screen during the Soviet years.

First, film language is understood as a set of techniques (camera, editing) found in the film. If the film language is individualized, then such a word can be used to refer to techniques actively used (invented) by a particular director or direction. In the years of film structuralism, there was even such a way of making comparisons: film was endowed with its own, inherent language in general, and a specific director who choose from it the necessary elements that formed a certain style was called a speaker [3]. Secondly, in addition to the quantitative collection of camera moves, the "film language" has other connotations that no longer simply name something in the film but determine the viewer's attitude towards watching. The semiotic paradigm is based on Saussure's division into signifier and signified (always at least two dimensions in a film are noticed: the first level of the surface – *signifier* – frames and their articulations, the second – *depth, signified* – that is what meaning can be "read" from these articulations). Film language indicates that film, like speech and writing, is never just a combination of sounds and graphic signs, behind these articulations there is a certain meaning that a viewer, like a reader, needs to accurately establish. Even if the formal structure of the film resists a "signification" that can be read, the interpretation is made at the level of the play of "signifiers" and rather assigns a definite meaning to the film.

Such a strategy is typical for the analysis of experimental film, which, no matter how resists to “signification” at the structural level, still turns out to be enclosed in a constructed narrative. Finally, thirdly, endowing film with a language implies a process of utterance production, where someone (differently in traditions: the film itself, the director, someone / something in the film) transmits something to the viewer. Viewing thus appears as an act of communication. In order to deal with film language successfully, it is necessary to retain all three mentioned meanings. A targeted critique of one cannot be automatically transferred to the others, and therefore does not make the fight against linguistic approaches towards film convincing. An example of such a single-pointed critique will be presented later, and its apparent failure will serve as a lesson to those, who continue to try to convince film theory to abandon the ideas of the productivity of linguistic analogies.

In the course of the study, the comparative-historical, cognitive method, and ethnolinguistic analysis were used in accordance with the specifics and purpose of the topic.

Discussion and observation

The traditional worldview vocabulary, elements of cultural vocabulary used by the screenwriter of the TV series *Keiki Mergen* Serzhan Zakeruly reflect the unity of the language and the nation as well as present a linguistic view of the nation’s life. The work of art is based not only on the power of the national language, but also on the comprehensive disclosure and recognition of its nature, its entire existence. The scriptwriter skillfully uses rational methods to convey the national content of the concepts *ardakuren*, *taleyi bar*, *karymta*, *tamyr*, *zhanbagysh*, *naisap*, *tutin*, disappearing from the linguistic worldview [3]. For example:

- *Zhylqydan qalaganyndy al – dep Abdigappar so’zin ajaqtady (Take any of the horses - Abdigappar finished his words)*

- *Qolyn’yzdy qajtarmajyn, anau – ardakurendi alajyn, - deidi Keiki batyr. (I can’t disappoint you, I will take that one of pink with shiny brown color) (part 1)*

- *Ury men qaraqshyda es bolushy ma edi? –dedi Keiki (Would a thief and a robber be sane? said Keiki)*

- *Sagan qaryzdarmyn – dep Marija zhymijady. (I owe you - Marya smiles).*

- *Seni qaryzdar bolsyn dep qutqargan zhoqpyn. Talejin bar eken. (I did not save you so that you would be in debt. You are lucky). (part 1)*

- *Keiki, toqta! Mynau o’zim ustagan qaru edi. Tamyr bolajyq! Menen sagan bir estelik bolsyn – dep, ko’pes Stepan Berezin Kejkige usynady (Keiki, hold on! This was the weapon I used. Let’s be friends! Let it be a memory of me for you – the merchant Stepan Berezin offers Keiki) (part 1)*

- *Temiren, sen magan alys emes zhanbagysh ushin Shymyrbajga qyzmet etip zhurgenindi bilemin. Shymyrbajga myna ajgyrды Kejki minip zhur eken dep salem ajt. (Temiren, I know that you are serving Shymyrbai, who is not remote to me, to earn for your living. Tell Shymyrbai that Keiki is riding this stallion) (Part 1)*

- *Akendi urajyn! O’nkej najsaptar! – dep Shymyrbai ashulanady. (I will show you what’s what! All sneaky ones - says Shymyrbay angrily.)*

- *Kejbir magan qarajtyn tutinnin’ igi zhaqsylary bizge zhenildik bola ma eken dep tabaldyrygymdy tozdyrды – dep Shymyrbai tusindiredi. (Some of the good people of the families, who are under my command, left no stone unturned to see if there would be a discount for them - Shymyrbay explains)*

The author reveals the national content of such concepts as *qorqaulyq* (bloodlust), *zhotama taspа iledi* (punish), *tulaq* (dried coat of an animal), *sholgyynshy* (scout), *qandauyr* (scalpel), disappearing from the linguistic view of the world. Here it’s possible to see that the author provides the addressee with logical and cognitive information. “*Bireydiñ dúniesine suraysyz qol suǵy – qorqalyq (Intermeddling in someone’s world without asking is bloodlust)*”, “*Shymyrbai qoiarda qoimai jumsap edi. Aıǵyrdyñ basyn kesip alyp kel degen. Janýarǵa janym ashyp, ne isterimdi bilmei ári-sáre bolyp turmyn. Qur barsam, Shymyrbai jotama taspа iledi (Shymyrbai assertively assigned a task. He said to bring the head of the stallion. I feel pity for the animal and do not know what to do. If I come without anything, Shymyrbai will punish me)*”, “*Basqa bir týlaq bolsa, seni shaqyrmas edim – deidi Ábdigappar, - Bir amalyn qarastyr – Jerdiñ astyna kirip ketpese tabarmyz – dep Amankeldi Imanov jayıp beredi (If there was another tulak, I would not call you, says Abdigappar, Find a way out – We will find it if it didn’t sink into the earth - Amankeldi Imanov answers)*”, “*Osy Keiki suaqty soǵysqa barsa quryǵyn ustapnas naǵyz sholǵynshy bolar edi – deidi M.Dýlatov (if someone like Keiki went to war, he would be a real scout that got away with things, says M. Dulatov)*”, *Ses kórsetý qara kúshke salýmen kórinbeidi. Syzdaǵan biteý jaranyń túbi bir jarylary anyq. – Sol jarany qandaýyrmen tilip tastatyn ýaqyt jetti (Frightening isn’t reflected in using the physical force. It’s well-known that aching abscess perforates one day. – It’s time to cut that abscess with the help of*

scalpel)". The data on customs that existed at that time in the worldview of the nation, which have now changed or disappeared under the influence of civilization, are provided, and described in detail. For example, *qudaldasý, asarlatý, jeńgelik jasaý, uryñ barý, alyp qashý, qaiǵyny estirtý*.

If we take into account that some of the profession names used today did not exist in the past, or that early profession names are not often found now, we can see that the interaction between language and society has an impact on the emergence or disappearance of the vocabulary that refers to profession names.

The linguocultures of *mergen (sniper), qaraqshy (guard, robber), ańshy (hunter), barymtashy (a participant of a raid for the purpose of robbery, cattle theft), tis qaqqan ury (professional thief), jalshylyq (a hired man)* etc. provide information about the times of raid, while the linguocultures of *baptar (horse trainer), usta (smith), saiatshylyq (falconry), ayıl turman (saddle belongings)* etc. represent names of professions specific to the nation engaged in animal husbandry.

The gradual transition of a nomadic nation to semi-settlement can be seen in such linguocultures as *oiaz (head of uyezd), aýylnai (aul headman), bolys (chief of volost), kópes (merchant), eginshi (husbandryman), júkshi (carrier), pishenshi (haymaker), saýdager (tradesman), kúzetshi (guard), sharýa (peasant)*. In the same way, the words *jármeńke (fair), gýbernator (governor), imperalizm (imperialism), kópes (merchant), dýan (district), zakon (law), telegramma (telegramme), stantsua (station)* are the markers that indicate civilizational changes.

The weight of the war also influenced the life in the country. There are a lot of political terms: *Sibir jargýsy (the Siberian charter), Jihan soǵysy (the Zhihan war), quryltai (assembly)*, etc. *Búgingi tańda bilimniń, gýlymnyń kókjeji – orys tili. Sondyqtan bul tildi bilip, úrenip, óz maqsattaryńa qoldana bilgenderiń abzal (Muǵalimniń oqýshylarǵa aitqan sózi)* (Today, the horizon of education, science is the Russian language. Therefore, it is better to know this language, learn it and use it for your own purposes (the teacher's words to the students). *Maldyń qunsyzdanǵanyñan, bolystyń aýysqany jaman. Aıdaǵanǵa kónbetin kóshbasshydan góri, ataqqa eretin adam izdegeni shyǵar (Keiki batyrdyń sózi)* (The change of a volost is worse than the devaluation of livestock. Maybe they wanted a man who would do what they asked than the one who wouldn't. (Keiki batyr's words). *Bul joly ara túsip mal berermiz, al kelesi joly búkil qazaq taqyrǵa otyrǵanda nemizdi berermiz?*

Jan beremiz! Bul turlaýsyz tirliktiń túbi soǵan ákelip soǵady (Abdigappar bolystyń sózi) (...This time we will intercede and give the cattle, and what will we do next time when all Kazakhs have nothing to give? We will give our life! The depth of this existence without end leads to it (the words of Abdygappar volost). *Tizgindi tartyp ustasań, shý asaýdyń ózi atqanyńa kónedi. Halyq sol suaqty, solqyldaq shybyq suaqty. Ony búlk etkizbei, airandai uytıp ustaj kerek (Imamnyń sózi)* (If you pull the reins, even an untamed horse will give in to what you say. The people are like that, like a yielding rod. It is necessary to keep them united, without destroying the state (Imam's words)

In the film, all forms of artistic time and space alternate between each other. Time is the damage that the "royal decree" does to the people, and time plays a very important role in the transmission of the dynamics of the events through causing the common people to suffer, identifying every tax, enraging them.

We should consider the reflection of the dark war at that time, the policy of Russification, the policy of conquering the Kazakhs ruthlessly, the seizure of the desirable land, the provocation of the Kazakhs to each other, instigating open-minded Kazakh people to their people, etc. as a work of art that can give us full social characteristics. This is not a work of art, but a work showing the true image of the Kazakh history. We can see all the actions of the heroes, volosts and Kazakh intellectuals of the Torgai region, the major centre of the national liberation uprising in history, in the world of cinema. For example, liberal-democratic intellectuals such as Keiki Mergen, Amankeldi Imanov, Abdigappar Zhanbosynov, and A. Bokeikhanov, A. Baytursynov, and M. Dulatov urged the people not to oppose the government and to obey the decree [4, 51]. Alibi Zhangel'din's traitor image can be clearly seen. All types of taxes at that time are mentioned. For example, *áskerı salyq (military tax), tútin salyq (furnage tax), zemstvo salyǵy (zemstvo tax), bolys salyǵy (volost tax)*.

In any work of world classics, regardless of genre or style it is shot in, by its underlying idea we see the real picture of the society, in which the artist lived, the human essence in general [5,81]. For this reason, we consider that the film "Keiki Mergen" is also valuable for its artistic reality. The work is a realistic composition that describes the tragic struggle of the Kazakh people. Murat Bidosov in this film shows the realities of his time through the actions and selfless deeds of the patriots who loved their people, such as Keiki,

Shubar, Amankeldi Batyr, Abdygappar volost, Temiren.

It is well-known that the worldview is determined by the parameters as space, time, size, quantity, etc. Its formation is influenced by language, customs, traditions, nature, living and economic conditions, and other social factors. For example, *Ol ózi saiaq júrgen mal edi ustata qoar ma eken?* (It was a straggler, would it let to trap itself?); *Ymyrt túskendi kúteik, myna túrimizben barǵansha, toi tarqatyn boldy* (Let's wait until dusk, by the time we get there like this, the event will be over); *Tañ atpai sen qyz mazany alyp, shoshynǵannan saýmysyń?* (You have disturbed since morning, have you been frightened?); *Murnyńnyń ushyndaǵyny kóre bermei, alysqa da qarasaishy* (Don't just look at what's on your face, look farther).

In this TV series, gestures that clearly demonstrate our national culture, national worldview and knowledge are abundantly presented. At the same time, it should be noted that some kinemes that express the unique qualities of our nation in some cases are common to women and men, large and small communities. For example, men greet people getting off a horse, take off their hats when entering the house, and shake hands. Communicants use the kinemes of body movements, especially hugging, to express their mood and longing when they have not seen each other for a long time.

In the world of Kazakh cinema, a number of genre films are based on the biographies of historical figures. The film *Keiki Batyr* reveals the historical figure from all angles as well. The images of the characters in the film do not repeat each other, there are many national features in their personality, behavior, worldview. For example, let's focus on the examples that are reflected in the language of each character. *At quryǵyn kesip ketý* (break off relations: lit. cut off the tail of a horse); *Úirinen bezgen saiaqtai sopatyp jalǵyz kelipsiń* (you came alone, like a straggler (here. A lonely grazing horse) that was disengaged from the drove); *eki asap eki búirin tompatpaq eken* (stuffing his mouth he wanted to be sated), *Shymyrbai tisin qairap otyr* (Shymyrbay is holding grudges), *Sizdiń etegińizden ustap ómirlik jar bolýǵa men daıynmyn* (I am ready to be a life partner by casting my lot with you); *Súekke tańba saldyńdar* (You have brought us to disgrace); *Aldaryńyzdan ótip at-shapan aıybymdy tóleimin* (I will pay for my deeds with a horse and chapman by your favour), *Ókpege qısaq ta, ólimge qımatyn baıyrmız* (We are brothers to each other

that can take offence at but can't wish death on); *At quryǵyn kesip ketip pe edim* (Have I broken off relations); *Jarym jolǵa jetpei jalt bererińdi bilsemshi* (If I knew you ran away in no time half-way); *Aıyǵzdaryn qý shóppen súrtip otyrǵan joq* (They are not complaining of the needs (lit. wiping their mouths with just grass)); *Kómeine qum tolmai aryny basylmas* (He will not be satisfied until he is made).

In the language of the film characters, there are also word pairs, the meaning of one of which is obscured, but is synonymous with the first word. For example, *tátti-tármek, qatyn-qalash*.

In his work, N. Alimbayev tells about the identification of the Kazakh community with its native ethnic territory: "Sanctified by tradition (Balkhash, Ile, Karatal, Uly Saryarka, etc.), these objects – *kieli* – together with the corresponding ritual and ceremonial complex motivate the collective attachment of community members to this territory, therefore, they are a very effective institutional means of geographical self-identification" [6, 13]. Regarding this issue, A. Zharybayev, analyzing the toponymic system formed in the 19th century in central Kazakhstan, expresses the following idea: "We can clearly see that the oikonyms of pre-Kazakh revolutionary period were mainly formed according to the names of the head of the tribe, the owner of the village [7,54]. For example, *Torǵai dalasy, Jylanshyq, Keikiniń úńgiri, Sálimgereidiń jaulaıy, Shymyrbaidyń aıyly, Tuıysai*, etc. are clearly demonstrated in the film. This is the motivational nature of the traditional toponymic nomination, which took place in the Kazakh toponymy before the October Revolution, and structural, word-forming, lexical-semantic, grammatical models are ethnogenesis, path and time of our people.

Also, the elements of folklore are often found in the literary structure of the work. And the new written literature, dating back to Great Abai, consciously addressed folklore, rested upon it to the necessary extent. Here we are indicating the fact that words and phrases, plots and characters, individual genres, proverbs and riddles from folklore are freely employed in the film language. Most of them occurred naturally, while some were used for their intended purpose [9,14].

At certain moments in the film, one can clearly see the scenes of Kazakh oratory. There is a considerable number of proverbs, sayings, quotations. «*Qıyrǵa baryp atan bolǵansha, óz jerimde júrip býra bolǵanym artyq*», «*Jaqsynyń jattyǵy joq*», «*Sózsertpen teń*», «*Adamnyń kúni*

adammen». «Jürgenge jörgem ilinedi, jatqanğa jan jýýshy me edi», «Er jigittiñ ishine er-toqymdy at suar», «Bóri azyғы, Táñir yryzdyғы», «Jalғызdyq tek Allaға ғана жарасқан», «Sayda saqal sipaғanша», «Atan kótergen júkti, nar kótere almaidy, «Til tas jarady, tas jarmasa bas jarady», «Toqal eshki mútiz suraimyn dep qulaғыnan айрыlypty», «Ólimdi jerde molda semiredi».

The first creative interweaving of Kazakh folk poetry and fine literature is clearly presented in Abai's poetry. The language of the characters from *Keiki Batyr* often turns to Abai's language. For example, *Tesik monshaq jerde qalmas; Bolys boldym mineki, bar malymdy shyғыndap*, etc.

From the example "Moldeke, shaitandy alastasañ, perishte nápaqasyz qalmai ma? – Astaғfıralla, sen qaraqshyға jaqsasyp halyqty Haq jolyñan taidyrma! – Halyq haq jolyñan tamağan, jazyqsyzdyñ janyn alyp darға asy bul dalada bolmağan patya. Shariғat pen dala zañyn shatastyrma. Qudai bergen jandy Qudai ғана ala alady" the traditions unwritten in the Kazakh religion and mentality are clearly reflected. In film language this usage justifies that our religion is Islam and that it is intertwined with the Kazakh traditions. We think that it is right to present the law of the steppe and the law of Sharia in the film. It is also typical to use superstitions, such as a knife standing one side up, to pray looking at the moon. Because our history shows that we are a nation that firmly adheres to religion and mentality.

Since the work of Director Murat Bidosov is the voice of the liberation struggle, the widest possible inclusion of weapons in the film vocabulary is a natural phenomenon. For example, *jalañ shoqpar (a bat), zeñbirek (a cannon), sadaq (a bow), qoramsaq (a quiver), qylysh (a sword), jebe (an arrow), myltyq (a gun)*. Weapons in general are a part of the national culture indicator. Therefore, it is natural to meet frequently the social classifications, the military vocabulary related to war in the lexicon of film production.

"Atqa saldym erimdi, Bermedim jaýға jerimdi, Attym myltyq besatar Dushpandy qyrdym kóp qatar. Qansha dushpan qyrsam da, Quamette tañ atar, Aqjan sulý erdi ғoi. Qudai mağan berdi ғoi. Úsh jyl buryn kórgen tús Aynymai búgin keldi ғoi. Tisteymen óttim tilimdi Bermedim jaýға elimdi El ishinen jaý shyғыp, Syndyrdyñ Alla belimdi" (I put my saddle on the horse, I did not give my land to the enemy, I shot the five-shooter I killed many enemies. No matter how many enemies I killed, In the judgment day, the sun will rise. Akzhan is a beautiful woman given to me by God. The dream I saw three years ago has come true today. I bit my tongue, I did

not give my country to the enemy. The enemy came out from within the country and God broke my spirit), we present the full version of Keiki Batyr's words, who spoke in the form of a spirit. This, of course, was the tragedy of Keiki Batyr.

In the film *Keiki Batyr* the pathos-filled expressions, great changes, highlights and transitions under each word are the actions that personify each character and their words. The wealth of words of our nation is like a vast sea. For example, *Assy дайындай (prepare meals); Bas saýғалай (save soul); Mingesemiz (We will sit on a horse together); Oiazdyñ soldattary tepeñdep kúnde keledi (The soldiers of the uyezd come putting spurs to horse); Qarymtasyn berý (pay back in their own coin); Qoldy bolyp júrmesin (beware lest it is stolen). Kózben sholyp, júrekpen kózdey kerek (you need to look over and aim at with your heart), Qarasha halyq urysa ol bir alyp kúsh (If common people unite, it will be a great power). Ol kúshtiñ kúretamyryna bai-bolystardy aralastyрмаi qan júgirte almamyz (We can make it work until we involve the rich and volosts in the root of this power)*. The language of each character is distinguished with the wealth of language full of national color.

Results

The dynamic character of the discourse of *Keiki Mergen* is reflected in its close connection with its viewers and with the director Murat Bidossov's concern of that the meaning and significance of his works will not be lost after many years. We think that the TV series about the hero of the National Liberation uprising of 1916 in the Turgai steppe, the famous shooter Nurmaghanbet Kokembaiuly, has won the hearts of the audience. "Keiki Batyr is a person whose bravery has forever remained in the memory of the people. However, during the Soviet era, it was forbidden to use the name of the hero, and following generations did not have enough information about the famous Mergen. I have been studying Keiki Kokembaiuly since 1963. I have been with the people who have known him for many years. In this way, I was completely immersed in the heroic deeds of our ancestor and wrote my mook *Keiki Batyr*. His life and art are a great topic for a movie. This TV series, as its name suggests, is going to depict the life and dignity of the hero, especially his shooting skills to the audience. I trust that it will be a wonderful work that introduces the hero's ancestor to today's generation", said an honorary citizen of Arkalyk, a local historian Kherbibay Baidildin [2]. According to his opinion, the meaning of

the saying “Amangeldy is a marksman, Keiki is a sharpshooter”, which is spread all over the country, is that Amangeldy was a sniper who shot at any target and did not miss the target, while Keiki Batyr could quickly shoot any target while running or riding a horse. From a young age he was so trained to use a weapon that he accurately aimed at the target, no matter what move he was on. Today, many works have been written in order to fully reveal the image of the hero and show his angles that people do not know.

The name of Nurmaghanbet Kokembaiuly is inextricably linked with the life, deep history and spiritual world of his people. It is no exaggeration to say that his life, his activity, his behavior, his faithful service to his people, in a word, he himself is a personality that embodies the national spirit. There is a historical novel by Akan Nurmanov *Kulan Azhaly* and a historical saga by the poet Serik Turgynbekuly *Keiki Batyr* about the famous *Kolmergen* (sharpshooter). In addition, Akhmetkhan Baizhan published a collection of documentary narratives *Kulan Keiki Batyr*, Aubakir Kylyshbaiuly published a book *Kulan Kipchak Keiki Batyrdan Son*.

Some difficulties may appear in finding linguistic and cultural units that determine the national character in the linguistic view of the world in the language of the TV series. This is because some words contain linguistic and cultural components openly in the context of their meaning, while in some words, cultural information remains hidden in their meanings. Therefore, the invisible cultural components in the meaning of the word are revealed through the knowledge of images, benchmarks, senses, concepts [10,8].

We also touch on the language used in the TV series and notice that a lexicographic interpretation of the concept of words, the meaning of which is blurred for the modern viewer is made. This is a feature that is not found in many TV series. Through this, the internal form of the word is revealed, and the hidden cultural information is obtained.

Conclusion

The director clearly reflects in the film all the manifestations of the personal, heroic, civic principle that Keiki Batyr adhered to. Because it is in this film that he shows a real fighting spirit as an artist. Here, even though the Soviet ideology wins, the national worldview and national identity are without fear opposed to that ideology. The film reflects the period of the beginning of another change in the way of life, worldview of the people that experienced the influence of external ideology.

In fact, the film *Keiki Batyr* is a very sad work. This is only one of the scenes of the challenging time that the Kazakh people overcame in that period. Even the mountains and steppes in the film, give the impression as if the character is saying goodbye to a very precious thing in his life. The traitors from inside were at fault for the death of Keiki Kokembaiuly. The place of his burial, that is, his bones, is protected, even by the blue wolf of the steppe.

Both strength and weakness of the film are reflected in its language. The language of the stage should be concise, clear and touching. The world of cinema is a complex genre that bears its fruit when the author, director, character work together.

As we all know, the burden of this film is heavy. It impressively describes the life here through images, historical events. The film *Keiki Mergen* masterfully created the heroic images of Keiki Kokembayuly and Amankeldy Imanuly as the symbols of heroism. In the film *Keiki Mergen* we will deeply understand the spontaneous popular riot of people against colonial exploitation of the tsar, the desire for freedom, the broad power of the patriotic spirit, and scrutinize the historical experiences.

Director Murat Bidossov displays the life of the period, the history of men's deeds by narrating about the philosophical reflections of patriots who loved their country and land. The film is of great significance in instilling patriotic sense in youth.

References

1. Тоқаев Қ. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // KazInform сайты. –Астана, 2021 жылдың 5 қаңтары.
2. Мұқанова Н. «Кейкі мерген» телесериалы. Тәуелсіздік күні мерекесінде көрерменге жол тартпақ [Электронды ресурс] – 2018. - URL: https://www.inform.kz/kz/keyki-mergen-teleserialy-tauelsizdik-kuni-merekesinde-korermente-zhol-tartpak_a3288878 (қаралған күні: 20.09.2021).
3. «Кейкі мерген». Телехикая. 1-14 бөлімдері. [Электронды ресурс] – 2018. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Jy1zwI9n6ds> (қаралған күні: 20.09.2021).
4. Қазақстан тарихы: аса маңызды кезеңдері мен ғылыми мәселелері. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / М.Қойгелдиев, Ө.Төлеубаев, Ж.Қасымбаев, т.б. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007.
5. Рахманқызы Н. Қазақ киносы: кеше және бүгін. Зерттеулер, мақалалар жинағы. – Астана, 2017. - 451 б.
6. Алимбаев Н.О. О механизмах реализации отношений собственности в кочевом обществе // Маргулановские чтения. Сборник материалов конференции. Алма-Ата, 1992. - С.13-19.
7. Рысберген Қ.К. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы, 2011. - 328 б.
8. Ryazanova-Clarke L. (2006). The crystallization of Structures: Linguistic culture in Putin’s Russia // Landslide of the Norm. Language Culture in Post-Soviet Russia. Slavica Dergensia 6. University of Bergen. 2006. 31– 65 pp.
9. Schmidt H., Teubener K. (2006). Our RuNet? Cultural Identity and Media Usage // Control+Shift: Public and Private Usages of the Russian Internet. Norderstedt. 2006. 14–20 pp.
10. Rashid Y. Fansubbing and the Perpetuation of Western Popular Culture’s Gender and Racial Stereotypes in Arabic - URL: International Journal of Society, Culture & Language (assessed: 20.09.2021).

References

1. Tokayev K. Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more expensive than anything] // Kazinform website. - Astana, January 5, 2021. [In Kazakh]
2. Mukanova N. «Keyki mergen» teleserialy. Tayelsizdik kuni merakesinde korermente zhol tartpaq [The TV series *Keiki Mergen*. The way to the viewer on Independence Day] [Electronic resource] – 2018. - URL: https://www.inform.kz/kz/keyki-mergen-teleserialy-tauelsizdik-kuni-merekesinde-korermente-zhol-tartpak_a3288878 (accessed: 20.09.2021). [In Kazakh]
3. «Keiki Mergen». Telekhikaja. 1-14 bolimderi [Keiki Batyr. TV series. 1-14 episodes] [Electronic resource] – 2018. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Jy1zwI9n6ds> (accessed: 20.09.2021). [In Kazakh]
4. Koigeldiyev M., Tuleubayev U., Kassymbayev Zh., etc. Qazaqstan tarikhy: asa manyzdy kezenderi men gylimi maseleleri [History of Kazakhstan: its most important stages and scientific problems]. Textbook for the 11th grade of the social and humanitarian direction of a comprehensive school (Publishing House “Mektep”, Almaty, 2007. [In Kazakh]
5. Rakhmanovna N. Qazaq kinosy: keshe zhane bugin [Kazakh cinema: past and present], Zertteuler, maqalalar zhinagy [Collection of research works, articles] (Astana, 2017, 451 p.). [In Kazakh]
6. Alimbayev N. O. O mekhanizmax realizacii otnoshenii sobstvennosti v kochevom obschestve [On mechanisms for the implementation of property rights in the nomadic society], Margulan readings. Collection of the conference materials [Margulanovskie chtenija. Sbornik materialov konferentsii] (Alma-Ata, 1992, pp. 13-19). [in Russian]
7. Rysbergen K.K. Ultyq onomastikanyn lingvokognitivtik negizderi [Linguocognitive foundations of national onomastics] (Almaty, 2011, 328 p.). [In Kazakh]
8. Ryazanova-Clarke L. The Crystallization of Structures: Linguistic Culture in Putin’s Russia, Landslide of the Norm. Language Culture in Post-Soviet Russia. Slavica Dergensia 6. University of Bergen, 31–65 pp. (2006).
9. Schmidt H., Teubener K. Our RuNet? Cultural Identity and Media Usage, Control+Shift: Public and Private Usages of the Russian Internet. Norderstedt, 14–20 pp. (2006).
10. Rashid Y. Fansubbing and the Perpetuation of Western Popular Culture’s Gender and Racial Stereotypes in Arabic - URL: International Journal of Society, Culture & Language (assessed: 20.09.2021).

А.Б. Салқынбай, Ж.А.Сәрсенбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

**Қазіргі тарихи фильмдердің тілдік интерпретациясы
(«Кейкі батыр» киносы негізінде)**

Аңдатпа. Фильмге қатысты көрермендердің белгілі бір көзқарастарын қалыптастыруға ықпал ететін, арнайы кинематографиялық тәсілдерді білдіруге қатысты кең тараған «кино тілі» ұғымының қисындылығы туралы мәселе көтеріледі. «Кино тілі» тіркесінің үш негізгі мағынасын анықтап, олардың классикалық және қазіргі кино теориясының материалдарында қалыптасуын қадағалау ұсынылады. Кино мен тіл арасындағы үйлесімді (лингвистикалық, семиотикалық) іздеуге бағытталған негізгі кинотеориялық тәсілдер баяндалады, «Кейкі батыр» киносынан қазіргі қазақ кино философиясының негізгі қағидаларынан мысал келтіріліп, оның теориялық негізділігі туралы қорытынды жасалады.

Тілдік ұқсастықтардың арғы жағындағы кинотеориялық белгілердің мүмкін бағыттары көрсетіледі. Киноның түбегейлі танбалану функциясы жоқ техникалық тәсілдеріне назар аудару ұсынылады; киноның аудиовизуалды өрісіне қатысты минималды кинематографиялық элементтердің мысалы келтіріледі; әрі қарай талқылау үшін кино көру кезіндегі көрермендердің көзқарасын интерпретациялық «түсінуден» сезімдік «соқтығысуға» өзгерту туралы тезис беріледі.

Теориялық жұмысты жалғастыру қажеттілігі баса айтылады, ол үшін тілдік ұқсастықтардан және теорияшылар мен көрерменнің интерпретациялық позициясынан бас тарту киноның дербес жағдайда өмір сүруі бағытында әңгіме қозғауға мүмкіндік беретіні айрықша көрсетіледі.

Түйін сөздер: кино тілі, көрермен қабылдауы, интерпретация, коммуникация, семиотика, посттеория, «Кейкі батыр».

А.Б. Салқынбай, Ж.А.Сәрсенбай

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Языковая интерпретация современных исторических фильмов
(о кино «Кейкі батыр»)**

Аннотация. В данной статье ставится под вопрос корректность понятия «киноязык» как наиболее распространенного обозначения специфических кинематографических приемов, следствием которого стало формирование определенных зрительских установок в отношении фильма. Предлагается определить три основных значения слова «киноязык» и проследить их формирование на материале классической и современной теории кино. Излагаются основные кинотеоретические подходы, ориентированные на поиск аналогий между кино и языком (лингвистические, семиотические), приводится пример из кино «Кейкі батыр», делается вывод о его теоретической состоятельности.

Намечаются возможные направления кинотеоретического движения по ту сторону языковых аналогий. Предлагается обратить внимание на те технические приемы кино, которые принципиально не имеют функции означивания; приводится пример минимальных кинематографических элементов, относящихся к аудиовизуальному полю самого кино; для дальнейшего обсуждения предлагается тезис о смене зрительской установки при просмотре с интерпретирующего «понимания» на чувственное «столкновение».

Подчеркивается необходимость продолжения теоретической работы, для которой отказ от языковых аналогий и интерпретирующей позиции теоретика и зрителя сделает возможным движение в сторону разговора об автономном режиме существования кино.

Ключевые слова: киноязык, зрительское восприятие, интерпретация, коммуникация, семиотика, пост-теория, «Кейкі батыр».

Авторлар туралы мәлімет:

Салқынбай А.Б. – ф.ғ.д., А.Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сәрсенбай Ж.А. – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Salkynbay A. B. – Doctor of Philology, Professor at A. Baitursynuly Department of Kazakh Linguistics, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sarsenbay Zh. A. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sh. Talati¹,A.Tokhtarbekuly*²¹Kimep University, Almaty, Kazakhstan²Minzu University of China, Beijing, China

E-mail: janerke10@qq.com, shana.talati@kimep.kz

An introduction of the principle of economy to the Kazakh grammar and pragmatics spoken in China

Abstract. *The purpose of this paper is to investigate the existence of economic principles in the grammar and pragmatics of the Kazakh language in China. As the principle of economy originated in finance, later in linguistics, the principle of the linguistic economy appeared. People naturally omit some words or sounds in the process of communication, which does not affect the result of their interaction, but saves them some energy and time, and these phenomena belong to the principle of linguistic economy. This article focuses on the phenomenon of omission in the Kazakh grammar and discourse, which is manifested in everyday speech. Thus, the results found in this study indicate that the economic principle of the Kazakh grammar can be shown by the omission of predicate personal suffixes, plural suffixes and case suffixes. On the embodiment of economic principles in the Kazakh pragmatics in the integration of elliptical sentences and syntactic structures. This study has a significant impact on the study of the pragmatics, informatics, intelligibility and the integration of the Kazakh language. This study is useful for the study of pragmatics of the Kazakh language, for the study of informatization, for the study of intelligence and for teaching the Kazakh language, and it can provide some guidance for the learners of the Kazakh language.*

Keywords: *the Kazakh language in China, economy principle in language, grammar, pragmatics.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-79-86>

Introduction. The principle of economy of language, which simply means using the minimum amount of linguistic material to express the maximum amount of information, is a basic principle followed by language in the evolutionary process. Specifically, it is the principle of reducing the quantity as much as possible while keeping the effect the same, expanding the effect as much as possible with a given quantity, or reducing the quantity while expanding the effect [1, 37]. In general, those that can meet these requirements can be called the principle of economy of language.

The development of economic principles has caused controversy in academic circles. Some scholars think it has to do with human inertia, while others think it has to do with the evolution

of language itself. Therefore, the economic principle of language is worth studying, and its appearance is related to the language itself. Hence, this paper mainly starts with the essence of phenomena, and summarizes the economic embodiment of language in Kazakh.

Methodology. This paper aims to analyze the Principle of Economy in the Kazakh grammar and pragmatics in China. To achieve this goal, the paper will employ a descriptive and analytical approach, drawing on data collected from literature materials and oral materials, including previous studies on Kazakh grammar and pragmatics in China. The data used in this paper will primarily consist of examples of sentence structures and discourse patterns in Kazakh used in China, which will be analyzed for evidence of

the Principle of Economy. The paper will also draw on the principles of linguistic typology and language universals to provide a theoretical framework for the analysis.

Literature review. William Dwight Whitney (1979) was an outstanding representative of the first generation of American linguists and is recognized as “the pioneer and inaugurator of American linguistics” [2, 163]. In a series of treatises, Whitney proposed the concepts of simple tendency, economic tendency, and economic principle, and discussed them from multiple perspectives, forming a more mature idea of simple tendency and initially constructing a theory of the economic principle of language. The French linguist Andre Martinet, on the basis of his predecessors, specialized in the study of economic principles in the evolution of speech, and in exploring the causes of speech change, he put forward a hypothesis that people always consciously or unconsciously make arrangements for the consumption of power in speech activities in line with economic requirements in the context of ensuring the use of language to accomplish specific communicative functions, which is usually considered as a narrow sense of “Economic Principle of Language” [3, 163]. In 1949, the American scholar George Kingsley Zipf (2012) proposed “the principle of least effort” and suggested that the “principle of labor-saving” means that people spend the least amount of effort and get the greatest benefit [4, 588]. Later, the economic principle of language was studied extensively in generative grammar, for example, Chomsky paid special attention to the economic principle and proposed the “Minimalist Program,” and believes that economic principles are one of the core elements of the universal grammar of the “Minimalist Program” [5, 239].

In China, the study of the economic principle of language is mainly concentrated in Chinese, but there are few studies on the economic principle in Chinese Kazakh language, and only Zeng Xiaoyi’s essay *The Economic Principle of Language Embodied in Kazakh Vocabulary* introduces the economic principle embodied in the Kazakh vocabulary [6, 136-138]. The existence of the principle of economy in the grammar and pragmatics of the Kazakh language has not been studied yet.

This research paper projects the principle of linguistic economy proposed by Andre Martinet in general linguistics onto modern Kazakh and uses the methods of daily spoken language collection and documentary data analysis to

analyze and study the principle of economy in the grammar and pragmatics of the Kazakh language used in China in depth. It is found that the economy in Kazakh grammar spoken in China is reflected in the ellipsis of the predicate personal suffix, plural suffix, and case suffix. The economy in pragmatics is reflected in the ellipsis of the main and secondary components of the sentence and the integration of the syntactic structure.

Discussion. The phenomenon of economic principles in the Kazakh grammar spoken in China and the embodiment of economic principles in the Kazakh pragmatics.

The phenomenon of economic principles in Kazakh grammar used in China.

In language, the greatest contribution of grammatical elements is to connect independent lexical elements into a complete structure [7, 62]. In specific speech activities, some grammatical elements will be omitted or reduced without changing the sentence meaning, which will not affect people’s communication. In order to clarify this phenomenon, the following content divides the ellipsis in grammar into the expressions in the predicate personal suffix, the plural suffix and the case suffix.

1. The expression in the predicate personal suffix:

(1) Grammatical economy in spoken Kazakh appears in the use of predicate suffixes. The first-person predicative suffix after the adjective verb is *-m* in the spoken form. For example:

① Pekjnge bar-*van-mən* (I’ve been Beijing)

② Pekjnge bar-*ka-m* (I’ve been Beijing)

By comparing Example ① with Example ②, we can find that Example ② lacks the element *n* of the suffix of the adjective verb, component *-mə* of the predicate personal suffix, but the expression meaning of the whole structure has not changed, that is, *I have been Beijing*.

This economy economy also occurs in the negative form of the adjective verb + first-person predicative endings structure, where the meaning of the original structure does not change. For example:

③ Men onə dʒiber-mey-min (I won’t let him go.)

④ Men onə dʒiber-mey-m (I won’t let him go...)

Adjective verb negation + first-person predicate suffix structure is used in poetry to balance syllables, but it does not affect the meaning of the original structure. [8, 36] For example:

⑤ er mamaj-dəŋ aldə-nda, ʃahjd ket-se-m økin-be-m (Never regret dying for the warrior named Mamay.)

Example ⑤, the verb “økin” (regret) in the second section is omitted. If it is complete, the whole structure should be “økin-be-j-min” (verb self + negative affix + morphological verb suffix + first-person verbal suffix). However, for the sake of syllable conservation in the upper and lower verses of the poem, the verb suffix *-j* and the *-min* in the predicative personal suffix are omitted.

2. Expressions in plural suffix

Here are also economic principles in the use of plural suffixes, which take two main forms. The first is that when several plural things are juxtaposed, the plural suffix is only attached to the last word, and there is no need to add a plural element to each affix. The second is the plural word after the name of the person, to indicate that the person and some other people [9, 11]. For example:

⑥ bygin bazar-dan pirəndik, alma-lar sat-ip al -də-m (I bought cookies and apples from the market today.)

⑦ Asan-dar kel-ip ket-ti (Ashan and they were here.)

3. Expressions in possessive pronouns suffix

In the structure of “possessive genitive suffix of personal pronoun + possessive suffix of noun/noun phrase,” possessive person is often omitted, and this omission will not affect the expression of the complete meaning of the sentence. This economic phenomenon occurs in specific speech activities. For example:

⑧ biz-diŋ awəl taw-dəŋ arxə beti-nde (Our hometown is on the other side of the mountain.)

In example ⑧, the subject in the “awəl” should have a possessive pronouns suffix *-əməz*, but since the possessive case suffix already exists in the modifiers before the subject to indicate that *what follows belongs to us*, the grammatical element of the central suffix is omitted. This phenomenon also exists in a nominal predicate sentence, for example:

⑨ bu-nə ʃaq-qan siz-diŋ bala (It is your child who break this.)

4. Expressions in case suffix

The use of case suffixes in Kazakh also exists economy, each has its own characteristics. And the economy of case suffix can be reflected in the provincial use of possessive case suffix, accusative suffix, allative case suffix, locative case suffix, elative case suffix, elative suffix and auxiliary suffix.

(1) The economical use of possessive case suffix.

The economical use of possessive case suffix can be manifested in two cases. The first is that possessive case suffix can be used sparingly in terms and special nouns. The second is that when juxtaposition, which is connected by connecting auxiliary words *men*, the possessive case suffix is only attached to the last element. For example:

⑩ As a special term or terms: “*đunŋgo đgastarə*” (China Youth), “*ile gəzeti*” (Daily Ile), “*memleket organə*” (the state organs).

⑪ When it is used as an attribute: “*partja men memleket basfəlarə*” (Party and state leaders)

2. The economical use of accusative suffix

When a general noun is the object, which is not subject to any of the principles of identity, indeterminacy, or disposition, the accusative suffix is omitted and the position is marked as zero form, which does not affect the expression of the complete meaning of the sentence [10, 317]. For example:

⑫ senbi kyni kjno- kør-di-m (I watched movie on Saturday).

Object suffixes are also omitted in fixed or semi-fixed phrases. Such as:

⑬ mal baq; đzol basta; toj đzasa (raise livestock; lead the way; get married).

In juxtaposed objects joined by connecting auxiliary words *-men/-ben/-pen*, the accusative suffixes are only appended to the latter object. For example:

⑭ esik pen tereze-ni sürt-ip hoj-də-m. (I cleaned the doors and windows.)

3. The economical use of allative case suffix

Allative case suffixes are generally not easy to be omitted, and are only used in poetic language. For example:

⑮ məskew- bar-də-m, ne kør-di-m ? (I went to Moscow and what did I see?)

In poetic language, when the juxtaposition element is used as an adverbial of place, the last element is attached to the accusative suffix. It is also an expression of economic principle. For example:

⑯ đzaj-ajən qazaq-təŋ mol dastarqan-ən, alataw, altay menen atəraw-va (Let me show you Kazakh hospitality, toward Alataw, Altay and Ateraw).

4. The economical use of locative case suffix.

The provincial use of locative case suffix is rare in Kazakh. It is usually omitted in the central language after modifiers such as *osə, bjəl, keler*, etc. It is also used in proverbs and sayings where locative case suffixes are omitted. For example:

⑰ osə đzaz- əbraj qattə qarbalas bol-də (Ibray was very busy this summer.)

⑮ *ḍaz kijerin q̣as kij-ip, ḍzarl̄ə qajt̄əp baj̄əsən* (How can the poor get rich when things are short?)

5. The economical use of elative suffix

Save the use of elative suffix has not been found in Kazakh for the moment, but the economy is evident in another structure with the same function, which is adjective verb + *son*, which reduces to the structure of “verb base form + allative case suffix + *SIn*”. For example:

⑯ *kyn k̄or-set-pe-jtin bol-k̄an son, ol ad̄z̄aras-ip ket-ti* (She divorced because of the abuse she received.)

Where the suffix of a juxtaposed element is appended to the elative suffix, the elative suffix is appended only to the last element. For example:

⑰ *olar t̄əjk̄ent, bulkar, astraxan-nan ajr̄el-d̄ə*.

(They lost the cities like Tashkent, Bulgar and Asterahan)

6. The economical use of auxiliary suffix.

Auxiliary suffix is also used in the same way as other case suffix words, that is, auxiliary suffix is attached only to the last element after it is attached. For example:

⑱ *bul ø̄nir biz-di qar, d̄zaw̄ən, qatt̄ə daw̄əl-əmen qar̄sal-di* (The region greeted us with snow, rain and strong winds.)

The embodiment of economic principles in Kazakh pragmatics

The economic principle of Kazakh pragmatics is embodied in the integration of elliptical sentences and syntactic structures. When it comes to elliptical sentences, one must pay attention to their structure. This kind of sentence has complete meaning and communicative function, but its syntactic structure is incomplete. To be specific, the sentence lacks a certain element, such as subject, predicate, or other elements. According to the omitted elements, elliptical sentences can be divided into the sentence with the main element omitted and the sentence with the minor element omitted.

1. The omission of an essential ingredient

Generally speaking, subject and predicate are the main components of a sentence. Sentences in which the subject is omitted are often non-subject-subject indefinite person sentences. Although the subject can be inferred from the personal ending of the predicate, it is impossible to specify who or what the subject is. The predicate of such a sentence has the following types of structures:

(1) Verb optative form + auxiliary verb (*bol, kel*, etc.) structure. For example:

(ol) *son̄ənda j̄ənə-n ajt-q̄əsə kel-di*.

[At last, (he) wants to say the truth.]

(2) Sub verbum + auxiliary verb structure.

For example:

ol) *ajt-əp bol-ma-j-d̄ə*.

[(He) didn't finish his words.]

(3) Gerund + verb construction like *kerek/tijis*. For example:

..... *barw-ə kerek*.

[(Askar) need to go there.]

The omission of predicates is common in conversation and speech. For example: (1) The omission of predicates in conversation does not affect the effect of communication.

— — *qulj̄ən bala-m*.

(Come on, my boy)

— — *jama-m kelgenje*. [(I)

will try (the best).]

(2) Proverbs or aphorisms are concise and comprehensive. From the perspective of syntactic structure, we can find the absence of predicate verbs. Although the elements in the sentence are omitted, it will not affect the expression of the meaning of the whole sentence, and the appearance of ellipsis is to balance the rhythm of the whole proverb or aphorism. For example, *er qad̄ar̄ə — el esinde (saqtalar)*, means the courage of a warrior is remembered forever.

2. The omission of minor elements

Generally speaking, object, attributive, adverbial and complement can act as secondary elements in a sentence. In Kazakh language, there exists the case of object, attributive is omitted, and the case of adverbial is still controversial. Therefore, this paper mainly discusses the omission of object and attribute.

(1) The object plays an important role in a sentence. It makes the message more complete. We omit object in language use in order to realize the economy of language use, but this process is restricted by context. There are mainly four kinds of object ellipsis, which are the omission in dialogue, the omission in which the object appears in the first half of the clause, the omission in which the object appears in the following, and the central omission in a biased construction.

① The omission in dialogue.

Objects can be omitted in conversation. The omitted object is usually already present in the previous text, so there is no inconvenience or inconsistency in reading. For example:

a. — — *Asandi k̄ordim bazardan*.

(I saw Asan on the street)

— — *erte kelsen bolmay ma yjge ( )*.

(Why didn't you call him home with you?)

The second sentence in this example omits the object in parentheses. The omitted object is *onə*, (means put her/take her, etc.)

② The omission in which the object appears in the first half of the clause.

In parallel clauses, the object before the verb of the clause can often be omitted because the object referred to by the object has already appeared in the preceding context. For example:

b. *onə dostarə kəp, al mende () joq.*

(He has a lot of friends and I don't)

c. *sen kjim juw, men () qurkətəjən.*

(You do the laundry and I'll dry it)

The parentheses in these two sentences omit objects that have already appeared in the previous part.

③ The omission in which the object appears in the following.

If the object refers to something that is going to appear in the following passage, then the object can also be omitted in the preceding clause because it is hidden in the following passage. For example:

d. *biz () kjim aləp berip, Armandə oqwxə attandərdəq.*

(We bought him clothes and sent him on his way to school)

The object that is omitted in the above example is special, because of the formal inconsistency with the object appearing in the second half of the sentence. The allative case form of the personal pronoun in the third person is omitted in parentheses as the indirect object of the first half of the subordinate clause.

④ Central omission in a biased construction.

When a noun-biased phrase serves as an object in a sentence, it is sometimes omitted in order to preserve the attributive word, but we can infer the central word from the context. [11, 219] For example:

e. *qordzəndakə aq araqtə kərip, Qalman "ətinejin aqtan bir- eki taməzjə awzəma" - dedi.*

(Seeing the liquor in the backpack, Kahleman said, "Please, white liquid... Just give me a drop or two")

The situation in the example e is similar to the omission in which the object appears in the first half of the clause, but it should be noted that the biased phrase in the latter clause is not completely omitted, leaving the attributive and giving the meaning to the noun. We can make sure that the central word in the second clause is "wine".

(2) The omission of attributives.

Attributives in Kazakh can also be omitted in which the object appears in the first half of the clause. For example:

f. *bas dʒoraməzdəj qəzmetə qanfa qarbalas, () waqətə qanfa qəmbat bolsa da, bizdiñ xaləmdə surawdə umətqan emes.*

(No matter how busy the director's work is, his time is precious, but he did not forget to greet us)

g. *ol yjdiñ qabərkəsən da, () fañliñinda da əzi qaladə.*

(He built the walls and beams of his house by himself)

The middle clause of *fañliñ* has omitted its own attributive because of the attributive of the preceding sentence. The attributive "director's" should appear in the parenthesis. In example g, the attributive "house" is omitted.

3. Syntactic structure integration

Integration is one aspect of pragmatics that can reflect the economic principle of pragmatics. Integration refers to the integration of two or more structures into one structure according to certain syntactic rules. In Kazakh, this term is called "*systərw*", which means inside a structure. Integration can make the structure of subordinate clauses simpler and more economical [12, 27]. It can make complex subordinate clauses simpler into the same predicate and attributive clauses. For example:

h. *Qaster mektepke bet aldə, Jarkin fermağa bet aldə.*

(Caster went to the school and Zharken to the factory)

i. *Qaster mektepke, Jarkin fermağa bet aldə. (Caster went to the school and Zharken to the factory)*

By comparing the example h with the example i, we can find that the structure of the example i is more simple, easier to say and easier to speak.

In the integration of attributive clauses, we should pay attention to the modifiers before the main word. Modifiers should not be omitted and should be materialized. For example:

j. *kebin kjen adam øledi, kebenek kjen adam keledi.*

(The dead are gone, the living ones are going)

k. *kebin kjen øledi, kebenek kjen keledi. (The dead are gone, the living ones are going)*

We can see the true economy in pragmatics. It is indeed a linguistic phenomenon, reflecting people's tendency to be concise in communication,

but it does not go beyond the scope of the context. Context and the language environment at that time provide very important information value for our understanding. [13, 88]It will give certain presuppositions or choices in advance, so that we will not have misunderstandings or no solutions in communication and can exchange information smoothly.

Results. Through the case analysis of the Kazakh language spoken in China, the following results can be seen by summarizing the performance of economic principles in the Kazakh language and grammar spoken in China:

The economic principle of the Kazakh grammar can be shown by the omission of predicate personal, plural and case suffixes.

On the embodiment of economic principles in Kazakh pragmatics in the integration of elliptical sentences and syntactic structures. Elliptical sentences are divided into sentences in which major elements are omitted and sentences in which minor elements are omitted. The main element of ellipsis in Kazakh mainly exists in subject and predicate; In Kazakh, minor ellipsis exists in object and attributive. One of the economic principles present in syntax is integration. Integration refers to the integration of two or more structures into one structure according to certain syntactic rules. Integration can make the structure of subordinate clauses simpler and more economical.

Conclusion. The economy of language does not mean that the fewer words or sentences used in communication and expression, the better. The

economy principle can be truly reflected only by reducing sentences or words on the premise of ensuring the complete expression of meaning in communication. The economy of language exists in every language and is reflected in some form, from the language phenomenon of Kazakh and it is no exception.

The embodiment of economic principles in the Kazakh language reflects certain laws of language development. Its use raises the question of why economic principles arise only in these components or structures. These economic phenomena, some belonging to phonetics, some to grammar, and some to syntax, together form an economic system. Therefore, it is not just a phenomenon, it is a category of language, it can go from phonics to speech. It occurs at every level of the language.

This paper makes a preliminary statistical and categorical study of the phenomenon of economic principles in the Kazakh language spoken in China. The study of it can not only reveal the inherent composition rules of Kazakh, but also provide certain research ideas and enlightenment for the historical evolution of language. Because some phenomena of the economic principles of language have shown traces of the development of some grammatical elements, such as predicate person. Therefore, the economic principles of language cannot be said to be related to human inertia but should be closely related to the development of language itself. This is the core conclusion of this paper, if there are any shortcomings, we welcome your criticism and discussion.

References

1. Vicentini A. The Economy Principle in Language, *Most Palabras Words*, 3, 37-57 (2003).
2. Whitney W. D. *The Life and Growth of Language*. New York: Dover Publications, 1979, 344p.
3. Martinet A. *A Functional View of Language*, Oxford: Clarendon Press, 1962, 163p.
4. Zipf G K. *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, Martino Fine Books, 2012, 588p.
5. Al-mutairi F.R. *The Minimalist Program: The Nature and Plausibility of Chomsky's Biolinguistics*, Cambridge University Press, 2014, 239p.
6. 曾晓艺. 哈萨克语词汇体现的语言经济原则 [J]. *中国民族博览*, 2022, 01 (01): 第136-138页
7. 张定京. *现代哈萨克语实用语法*. 北京: 中央民族大学出版社, 2004. 第62页.
8. 张定京. 汉语与哈萨克语的语序 (上). *语言与翻译*, 2004 (4): 第36-39页
9. 张定京. 哈萨克语语法结构特点概要. *语言与翻译*, 2010 (2): 3-11
10. 阿力肯·阿吾哈力. *哈萨克斯坦哈萨克语教程*. 北京: 民族出版社, 2005. 第317页
11. 耿世民, 朱玛泰·马坎. *现代哈萨克语*. 北京: 民族出版社, 1999. 第291页.
12. 张定京. 汉语与哈萨克语的语序 (下). *语言与翻译*, 2005 (1): 27-30
13. 陈倩. 语言经济原则在汉语修辞格中的体现. *牡丹江师范学院学报 (哲学社会科学版)*, 2013 (4): 88-89

References

1. Vicentini A. The Economy Principle in Language, Most Palabras Words, 3, 37-57 (2003).
2. Whitney W. D. The Life and Growth of Language. New York: Dover Publications, 1979, 344 p.
3. Martinet A. A Functional View of Language, Oxford: Clarendon Press, 1962, 163 p.
4. Zipf G K. Human Behavior and the Principle of Least Effort, Martino Fine Books, 2012, 588 p.
5. Al-mutairi F.R. The Minimalist Program: The Nature and Plausibility of Chomsky's Biolinguistics, Cambridge University Press, 2014, 239 p.
6. Zeng X. Y. The principle of linguistic economy embodied in Kazakh vocabulary, China Ethnic Expo, 01, 136-138 (2022). [in Chinese]
7. Zhang D. J. Xian dai ha sa ke yu shi yong yu fa [Practical Grammar of Modern Kazakh Language], Minzu University of China Press, 2004, 62 p. [in Chinese]
8. Zhang D. J. Han yu yu ha sa ke yu de yu de yu xv (shang) [Chinese and Kazakh language sequences (above)], Yu yan yu fan yi [Language and Translation], 4, 36-39(2004). [in Chinese]
9. Zhang D. J. Ha sa ke yu yu fa jie gou te dian gai yao [Outline of the features of Kazakh grammatical structure], Yu yan yu fan yi [Language and Translation], 2, 3-11(2010). [in Chinese]
10. Alikan A. Ha sa ke si tan ha sa ke yu jiao cheng [Kazakhstan Kazakh Language Course] (Beijing Nationalities Publishing House, 2005, 317 p.). [in Chinese]
11. Geng S. M, Zhumatai.M. Xian dai ha sa ke yu [Modern Kazakh Language] (Minzu University of China Press, 1999, 291p.). [in Chinese]
12. Zhang D. J. Han yu yu ha sa ke yu de yu de yu xv (xia) [Chinese and Kazakh language order (below)], Yu yan yu fan yi [Language and Translation], 1, 27-30 (2005). [in Chinese]
13. Chen Q. Yu yan jing ji yuan ze zai han yu xiu ci ge zhong de ti xian [The Embodiment of the Principle of Language Economy in Chinese Rhetorical Patterns], Mu dan jiang shi fan xue yuan xue bao [Journal of Mudanjiang Normal College], 4, 88-89 (2013). [in Chinese]

Ш.Талати¹, А. Тоқтарбекұлы²¹КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан²Орталық ұлттар университеті, Бейжиң, ҚытайҚытайдағы қазақ грамматикасы мен прагматикасына
үнемдеу қағидатын енгізу

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты Қытай Қазақ тілінің грамматикасы мен прагматикасында үнемдеу принциптердің бар-жоғын зерттеу болып табылады. Үнемдеу принципі экономика саласында ең алғаш пайда болған категория, кейіннен лингвистикада лингвистикалық үнемдеу принципі пайда болды. Адамдар өзара информация алмастыру барысында коммуникация нәтижесіне әсер етпейтін, бірақ олар қарым-қатынас процесінде энергия мен уақыт үнемдейтін кейбір сөздерді немесе дыбыстарды табиғи түрде қолданудан қалдырып отырады, бұл құбылыстар лингвистикалық үнемдеу принципіне жатады. Бұл мақалада ауыз екі тілде көрінетін экономдық құбылыстар мен жазба әдебиетте кездесетін құбылыстарға баса назар аударылады. Бұл зерттеудің нәтижесінде қазақ тілі грамматикасының үнемдеу принципін предикаттық жалғаулардың, көптік жалғаулардың және септік жалғауларың экономдалуынан іске асатынын көруге болады. Еллипстік сөйлемдер мен синтактикалық құрылымдарды біріктіру арқылы қазақ тілі прагматикасында экономикалық қағидаттарды да жүзеге асыруға болады. Бұл зерттеудің нәтижесі қазақ тілінің прагматикасын зерттеуге, ақпаратты сифрластыруға, интеллектті дұрыс жүзге асыруға және қазақ тілін оқытуға пайдалы, және ол қазақ тілін үйренушілерге оңтайлық әкеле алады. Сонымен қатар бұл зерттеудің нәтижелері осы саланың жалғасты зерттеулеріне ой қосады.

Түйін сөздер: қытай қазақ тілі, тілдегі үнемдеу принципі, грамматика, прагматика.

Ш.Талати¹, А. Тоқтарбекұлы²

¹КИМЭП университет, Алматы, Қазақстан

²Китайский университет Минзу, Пекин, Китай

Введение принципа экономии в казахскую грамматику и прагматику в Китае

Аннотация. Целью данной работы является исследование существования экономических принципов в грамматике и прагматике китайско-казахского языка. Поскольку принцип экономии зародился в финансах, позднее в языкознании появился принцип языковой экономии. Люди естественным образом пропускают некоторые слова или звуки в процессе общения, что не влияет на результат их взаимодействия, но экономит им некоторую энергию и время, и эти явления относятся к принципу языковой экономии. В данной статье основное внимание уделяется феномену опущения в казахской грамматике и дискурсе, который проявляется в повседневной речи. Таким образом, результаты, полученные в ходе данного исследования, свидетельствуют о том, что экономический принцип казахской грамматики можно показать путем опущения сказуемых личных суффиксов, суффиксов множественного числа и падежных суффиксов. Данное исследование оказывает значительное влияние на изучение прагматики, информатики, разборчивости и интеграции казахского языка, полезно для изучения прагматики казахского языка, изучения информатизации и интеллекта, преподавания казахского языка и может дать некоторые рекомендации для изучающих казахский язык. Наконец, мы можем сказать, что результаты этой статьи подтверждают и усиливают предыдущие исследования феномена казахского умолчания.

Ключевые слова: казахский язык в Китае, принцип экономии в языке, грамматика, прагматика.

Information about authors:

Talati Sh. – Master of MAFL, College of Humanities and Education, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan.

Tokhtarbekuly A. – Master of Philology, Associate Professor of the School of Chinese Ethnic Minority Languages and Literatures, Minzu University of China, Beijing, China.

Talati Sh. – МАФЛ магистрі, Гуманитарлық және білім беру факультеті, КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан.

Tokhtarbekuly A. – филология магистрі, Қытай аз ұлттар тіл-әдебиеті институтының доценті, Орталық ұлттар университеті, Бейжің, Қытай.

А.Ш. Несіпбай*Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан**E-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru*

Қазіргі қазақ тіліндегі будан атаулардың тілдік ерекшеліктері

Аңдатпа. Тіл адамдардың қарым-қатынас құралы, ойлау құралы ретінде өзіндік тарихи жолды басынан өткеретіні белгілі, бірақ сонымен бірге оның басқа шет тілдерінің көмегімен қалыптасып, байып отырғаны және тілге енуі маңызды факт болып табылады. Мақаланың негізгі мақсаты қазіргі қазақ тіліндегі гибриді аталымдардың тілдік сипатын қарастыру, оларға жалпы түсінік беру, гибриді аталымдардың тілде пайда болу себептерін, жолдарын дәйектеу, пайда болуының ерекшеліктері мен заңдылықтарын анықтау. Осы мақсатқа байланысты төмендегі міндеттер орындалады: қазіргі қазақ тіліндегі гибриді аталым жасау модельдерін анықтау, морфологиялық құрылымына және сөзжасамдық модельдерді жүзеге асыру ерекшеліктерін есепке ала отырып, гибриді аталымдардың құрылымдық-семантикалық сипаттамасының негіздемесін жасау және қазақ тіліндегі гибриді аталымдардың классификациясын жасау. Қазіргі кезде будан сөздер тілімізде кеңінен қоланылып жүр, әсіресе еліміз тәуелсіздік алған соң аталған сөздердің саны күрт өсті. Аталған терминдердің тілімізде қолданыста көбеюінің себебін анықтап, будан терминдердің жасалуын, олардың функционалдық және семантикалық ерекшеліктерін айқындау зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты болып табылады.

Зерттеу жұмысының нәтижелері мен қорытындыларын болашақта жүргізілетін ғылыми ізденістерге негіз бола алады, сонымен қатар зерттеу материалдары қазақ тіліне енген будан сөздер сөздігін даярлауда әдістемелік көмекші құрал бола алады.

Түйін сөздер: будан, тілдік будандастыру, сөзжасам, реципиент тіл, кірме сөздер, біріккен сөздер, шеттілдік сөздер, терминология.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-87-94>

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде шетел лексикасын ана тілінің жүйесіне кіріктіру мәселесі соңғы кездері жиі қарастырылуда. Бұл аспект отандық тіл білімінде де, шетел тіл білімінде де зерттеледі. Елімізде қолданыс аясында кеңінен тараған тілдердің бірі, орыс тілін ұлтаралық қарым-қатынас тілі десек, ағылшын тілін мемлекетіміздің әлемдік қауымдастыққа кірігу үшін маңызы зор тілдер қатарына жатқызамыз. Бұл екі тілді донор тілдер қатарына жатқызсақ, қазақ тілін қабылдаушы тіл немесе кейіннен тіл білімінде жиі қолданыста жүрген термин реципиент тіл қатарына жатқызамыз. Донор тілдің

қабылдаушы тілге, яғни реципиент тілге әсері өте зор, оны біз тілімізде гибриді сөздердің пайда болуы, көбеюі және тілде орнығуынан байқауымызға болады.

Зерттеудің өзектілігі қазақ тіліне шет тілдік сөздердің тілімізге еніп, жиі қолданыста болып, басқа да тілдік бірліктердің жасалуына негіз болуы, яғни, гибридітелуі тілдегі гибриді аталымдардың пайда болуының негізгі көзі екендігін түсіндірумен байланысты. Сонымен қатар гибриді аталымдар туралы соңғы уақытта біршама мәселелер көтеріліп жатса да, жұрнақ және префикстердің жалғануы арқылы жасалған гибридітік аталымдарға

байланысты аспектілер іс жүзінде назардан тыс қалып отыр. Сондықтан осы жұмыста гибридтік аталымдардың ішіндегі сөзжасамдық жолмен жасалған түрлеріне де ерекше назар аударылады.

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі бұдан терминдердің тілдік ерекшеліктері қарастырылып, оларға жалпы түсінік беріледі, сонымен қатар бұдан терминдерді зерттеу барысындағы әлеуметтік және лингвистикалық негіздемелер, зерттеудің әдіс-тәсілдері, жалпы бұдан терминдердің қазақ тілінің дамуына әсер ететін факторлар қарастырылып, осы бағыттағы әртүрлі ғылыми еңбектер мен ізденістерге сараптама жасалған. Гибрид терминдер қазақ терминологиясын жан жақты дамытуға, жүйелеуге және қалыптастыруға, сөздік қорды байытуға бірден-бір ықпалын тигізетін терминдер болып табылады. Жаһандану процесі тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасқатүсі, саяси, мәдени, экономикалық, техникалық және компьютерлік салаларда интеграциялануы шет тілдік атаулардың қазақ тіліне ену процестерін күшейтуде. Бұл көбінен терминдерге қатысты. ХХ ғасырдың ортасында тілімізге кірме сөздер мен терминдер көптеп енгенімен олар құрайтын терминбөлшектердің, толық мағыналы сөздердің бірін сол қалпында қалдырып, екіншісін өз тіліне аудару кең тарамаған еді. Ал біріккен, кірме терминдер мен жалпы қолданыстағы атаулардың қосымшаларын өз тіліміздегі жұрнақтар немесе жалғаулармен алмастыру кеңінен тарады.

Орыс лингвисті А.А. Реформатский өзінің «Тіл біліміне кіріспе» кітабында былай деп жазады: «Нет ни одного языка на земле, в котором словарный состав ограничивался бы только своими исконными словами. В каждом языке имеются и слова заимствованные, иноязычные. В разных языках и в разные периоды их развития процент этих «не своих» слов бывает различным» деп атап көрсетеді [1, 14]. Соңғы екі мыңжылдықтың тоғысында тілдер тез арада көптеген өзгерістерге ұшырап келе жатыр. Бүгінде ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде қалыптасты. Күн сайын ағылшын тілінен енген шетелдік сөздерді тілімізде жиі кездестіреміз. Соңғы кездері отандық тіл мамандары және ғалымдар тілде биллингвизм құбылысының жиіленіп кеткенін, атап айтқанда, ағылшын-орыс, ағылшын-қазақ екітілділік құбылыстарды ағылшын тілінің

үстемділігінің басты себептерінің бірі екенін атап айтады. Ағылшын тілінде грек, латын және француз тілдерінен шыққан сөздердің саны көп, олар тілде графикалық ерекшеліктерін сақтап қалған болса да оқылуы ағылшын тілі ережелеріне сай. Соңғы жылдары тіл мамандары бұдан сөздердің тілде жиі кездесетіні туралы айтып жүр.

Ғалым Ш. Құрманбайұлы өзінің терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулығында гибрид терминдерге «Бұдан немесе гибрид термин деп бір бөлігі өзге тілден алмасқан, ал екінші бөлігі қабылдаушы тілге, яғни реципиент тілге аударылған немесе байырғы сөз болып келетін терминдерді айтады. Мысалы, олардың қатарына жартылай калька (мысалы, теле tele - көпір мост, радио - қондырғы) және бір бөлігі өзге тілден алынған, ал екінші бөлігі төл сөз болып келетін жартылай кірме терминдер жатады. Мұндайда түбір морфема да мысал айтсақ, (демократия-лан/дыр/у, реформа-шыл/дық) немесе қосымша морфема да (фото- сурет, ...т.б.) алмасуы мүмкін» деген анықтама береді [2, 15].

Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамын дамыту мәселесі қазіргі тіл білімінде өте маңызды орын алады. Сөздік қорды толықтырудың екі әмбебап тәсілі бар: олар сөзжасамдық үлгілер бойынша жаңа сөздердің жасалуы және кірме сөздер. Ал кірме сөздердің бір түрі қазақ тілінің сөздік қорын белсенді түрде толықтыратын гибрид сөздер. Гибрид сөздер қазіргі қазақ тілінде кеңінен тарап жатқан сөздердің бір түрі, бұл сөздерді лексика және терминқор жүйесінде де кездестіруге болады, сондықтан да қазіргі таңда ғалымдар бұл терминдерді жоққа шығару мүмкін емес екенін айтады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысы барысында төмендегідей теориялық әдістер пайдаланылды: филологиялық, өнертанушылық, этнографиялық, педагогикалық, психологиялық, ғылыми және әдістемелік әдебиеттерге теориялық талдау жасау, атақты ғалымдардың еңбектерімен танысып саралау және озық іс-тәжірибелерді жинақтау.

Белгілі профессор Б. Момынова өз еңбегінде гибрид сөздер туралы былай деп жазады: «Тілдің тілге ықпал-әсері әсердің тілдегі көріністері әр түрлі және нәтижелері көрер көзге байқалып тұрады: солардың бірі – тілдегі гибрид сөздердің пайда болуы,

олардың көбеюі, соңында тілде орнығуы. Қазақ тіл білімінде гибрид сөздерді бірде «қоспа», бірде «будан» деген баламамен атап жүр. Бұл екі атау да тілде әлі гибрид мағынасымен орнықпағандықтан, «гибрид» сөзінің өзін әзірше қалдыра тұрамыз. Бірақ «буданнан» гөрі «қоспа» сөзін қолайлы санайтынымыз рас. Гибридтену – қазіргі интеграция, яғни жақындасу, араласу барысындағы тіл атаулының бәрінде де көрініс тауып отырған құбылыс. Құбылыс ретінде үнемі күшейіп келе жатқаны да күмән келтірмейді. Интеграциялану процесінен ешқандай тысқары қалмай келе жатқан елдің тілі ретінде қазақ тілі де осы құбылыстың әсеріне шалдыққан. Оның бірнеше себептері бар: а) ғылым мен техникалық жаңалықтардың өзге елдерде ашылуы, көп болуы; ә) тілдері донорлық дәрежеге жеткен елдерде қоғамдық-саяси өзгерістердің болуы және қоғамдық-саяси жаңалықтардың сол елдердің моделіне салынуы, үлгі ретінде қабылдануы; б) сол елдердің экономикалық басымдығының болуы; в) жазудың және жазудың негізгі қаруы саналатын әдеби тіл рөлінің артуы; г) ең бастысы – жазудың көмегіне сүйенетін жазба коммуникацияның өз күшіне енуі», - дейді [3, 260-264].

Талқылау мен бақылау. Шетел сөздері реципиент тілге қарапайымданған түрінде кіреді. Осы қабылдаушы тілінде сөзжасамдық бейімделуден өту барысында кірме сөздер морфемалық құрылым бойынша бөлінуі мүмкін. Бұл жағдайда жаңа сөз төл тілде іргеленіп, өзінің түбірі негізінде басқа сөздерді туындатуға мүмкіншілік алады. Егер шетел сөзі сөзжасамдық өнімділігін қабылдаушы тілде арттырса, ол туындататын сөз – туындаған сөз деривациялық қатынастарға кіріп, морфемдік құрылымы бойынша бөлінеді, мысалы, ағылшын кірме сөздерінің біршама сөздері қарапайымданып, морфемдік құрылым жағынан бөлінбейді, ал көпшілігі жаңа тілде сөзжасамдық белсенділігін арттырып, жаңа сөздер құрайды. Қазіргі қазақ тілінің реципиент, яғни қабылдаушы тіл рөлін атқаратыны белгілі. Мысалы: бизнесмен, аудитор, аквафитнес, супервайзер, тинейджер, арт-директор, аквадайвинг, арт-рок, арт-терапия, фронт-офис, футинг.

Терминбөлшектер арқылы жасалған халықаралық термин сөздердің саны көп болып келеді және олардың саны күннен

күнге артуда. Бұл туралы тағы да ғалым, профессор Ш. Құрманбайұлы еңбегінен кездестіруге болады: «Біз кейінгі 15-20 жылда жасалған жүздеген жаңа терминдерді жинақтап, саралау барысында байқағанымыз, бұрын орыс тіліндегі қалпында қолданылатын көптеген кірме терминдердің бір сыңары, яғни жартылай аударылған, негізінен латын-грек термин-бөлшектері сақталған будан (гибрид) терминдердің көптеп пайда болып жатқандығы. Мысалы: авиатасымал, автоұшқыш, бейнекамера, бейнефильм, биоотын, геосаясат, дендробақ, киберқылмыскер, киноүлдір, қалтафон, метатіл, микроағза, мотоатқыштар, радиожилік, суб-қоржын, ультрадыбысты, фотоайғақ, экожүйе, этносаясат және т.б. терминдерді осы қатарға жатады» [4].

Қазіргі таңда лингвист ғалымдардың еңбектерінде қазақ тіліне шетел лексикасының енуінің маңызды көздерінің бірі бұқаралық ақпарат құралдары екені атап өтіледі. Әлемдегі коммуникацияның қазіргі жағдайы кейде жаһандық биллингизм дәуірі ана тілі + ағылшын тілі ретінде сипатталады. Ағылшын тілінің әлемдік үстемдігін анықтайтын негізгі факторларды ерекше атап өту керек: біріншіден, саяси билік және ағылшын тілінде сөйлейтін елдердің дамыған экономиканың болуы, әсіресе АҚШ, екіншіден, интернет желісіндегі ағылшын тілінің басымдығы, жаһандық ақпараттық қоғамға қосылуға ұмтылу, кез келген заманауи мемлекет технологиялық бәсекеге қабілетті болу үшін ағылшын тілінде келетін ақпаратты қабылдауы және пайдалануы керек, үшіншіден, ағылшын тілі халықаралық ұйымдар жұмысының негізгі тілдердің бірі болып табылады. Сондықтан қазіргі кезде гибрид терминдерді бұқаралық ақпарат көздері болып табылатын коммуникация саласында, кино, радио, телевидение, интернет сайттардан және электронды басылымдардан жиі кездестіреміз. Мысалы: авиатасымал, аудиокітап, автоапат, авиоапат, автонесие, гаджеттану, бейнетрафик, дефолттау, экоорталық, киберкеңістік, киберқылмыс, мегаөзгеріс, микроқаржы, микроқарыз, макроқұрылым, микротолқын, медсақтандыру, телетілші, телешоу, фототілші, фотокөрме, санэпидтексеру, инфрақұрылым, метеоорталық, этнотоп, экожүйе, эоқала, эоаймақ, георналасу, георталық, геосаяси, бейнетрафик, гипербелсенділік.

Будан терминдерді әртүрлі этимологияның сөзжасамдық элементтерінен құралған туынды, күрделі немесе күрделі туынды сөз ретінде анықтауға болады. Будан сөзжасам қазіргі тілдердегі заманауи үрдіс болып табылады және екі негізгі топқа бөлінеді: гибридіті композиттер және гибридіті туындылар.

Құрама сөзжасам: Сыртқы лексема+ішкі лексема: автомобильтасығыш, автомобильдауарғыш, киножоба, киноөндіріс, медиабедел, газқұбыр, кинокенестік, агроқұрылыс, агроөнеркәсіп, агросала, агросаясат, биоқалдық, биотын, биотөлқұжат, биосүзгі, еурожендеу, еуроаймақ, еуродода, дендробақ, коңусбейнелі. Ішкі лексема+сыртқы лексема: бейнекамера, бейнефильм, бейнеклип, бейнеконференция, бейнесюжет.

Туындысөзжасам:Сыртқыпрефикс+ішкі лексема: автобекет, автошеру, автотасымал, автоапат, автоәлем, автотасығыш, автошығыр, автосаты, автодүкен, автокүрежол, автошеберхана, антидағдарыс, автомәшине, автотиеуіш, автомәшинеші, аэрошана, веложарыс, веложорық, велосаяхат, веложол, гидроұшақ, гидрожүйе, гидроқысқыш, гидробалға, супертек, супермұқаба, субқоржын, трансұлттық, трансқұрылықтық, фотокөрме, фотокөрініс, фотоқадағалау, фотоқондырғы, фотомәре, фотоөнер, фототілші, тележоба, телеөнер, телехикая, телетуынды, телетүсірілім, телекөпір, телекөгермен, телемұнара, телеойын, киберқауіпсіздік, киберқарақшы, киберқылмыскер, кибершабуыл, экожүйе, экоорталық, этносаясат. Ішкі лексема+сыртқы жұрнақ: абсорбациялау, рефрижераторлық, геологиялық, гидравликалық, коммерциялық, авариялылық, индукциялылық, инерциялылық, инновациялылық, гидрофобтық, фокуссыздандыру, наградау, идентификаттау, аттестаттау, каталогтау, асфальттау, ортогоналдандыру, идентификаттау, зарядтау, ортогоналдандыру, аккумуляторлық, пластификациялау, бизнесинкубациялау, инспекциялау, эвакуациялау, фокуссыздандыру.

Ал будан терминдерді құрамына қарай жалпылама жіктейтін болсақ, бұл терминдерге :

- шет тілінің (ағылшын, неміс, француз, латын) сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы

жасалған күрделі терминдер: автокөлік, автомектеп, автоқызмет, агрегатшы, амперсағат, газрядтық, радиоарна, фабриказауыт, дубль-сәтен, креп-сәтен, агрокешен, нанобөлшек, мегажоба, телетұлға, транзитшот, этнотоп;

- шет тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: альфа-бөлшек, автосақтандыру, цифрлы-аналогтытүрлендіргіш, аэрофототүсірілім, автобелсендіру, электрқозғалтқыш, вакуумсорғы, битумқұбыр, амплитудалық-жілілікті, атомдық-күштік, атомтәрізді, газсіңіргіш, радиобөгеуіл, детектор-қармағыш, дизель-пойыз, наноаспап, нормаөлшегіш, ультракүлгін, псевдосызықты, фактор-өлшем, псевдо-ғылым, объекті бағытталған;

- қазақ тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: әуе-реактивті, қысқапериодты, асқынғалактика, бейстационарлық, екі-компоненттік, сұйықфазалық, бейполярылық, төрттактілі, шартты-рефлексті, шартты-рефлексіз, коммутаторлы-үлестіру, жиіліктік-модуляциялық, серпімді-деформация, серпімді-механикалық, талшықты-оптикалық;

- қазақ тілінің сөзі мен орыс тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: бірфазалық, бірөстік, айнымалы-токтық;

- орыс тілінің сөзі мен шет тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: радиотелеграф, шот-фактура;

- орыс тілінің сөзі мен қазақ тілі сөзінің бірігуі арқылы жасалған күрделі терминдер: микроағза, гибридтену, минаіздегіш, атаславян, славянтану;

- шет тілдерінен енген кірме сөздерге қазақ тілінің қосымшаларын жалғау арқылы жасалған терминдер: таргеттеу, долларсыздану, селфилету, интерфейстік, пропагандалау, американдану.

Нәтижелер. Зерттеуші ғалымдар гибридіті терминдердің тілге қайдан және қандай себеппен келгендігін зерттеп қана қоймайды, гибридіті терминдердің басқа тілге енуін, оның жасалу жолдарын, грамматикалық ережелер мен фонетикалық нормаларына сәйкестігі, сөздік құрамға, яғни тіл білімінде, лекикология саласында қандай өзгерістер әкеледі деген мәселелерді қарастырады. Атақты орыс лингвисті А.Потебня қандай нәрсе қай тілден келгендігін емес, тілімізге не қосылды және басқа тілден енген сөз

нәтижесінде не пайда болды деп сұрау керек деген [5]. Басқа тілден енген сөздердің жат тілде жаңа сипат алуы өте күрделі құбылыс. Кірме сөздер реципиент тілдің заңдылықтары әсерінен бірқатар өзгерістерге ұшырайды, атап айтқанда бұл өзгерістерді фонетика және грамматика саласынан байқауға болады. Кейбір шетел сөздері тілге толықтай сіңсе, кейбір кірме сөздер сол өзінің тілдік қалпын сақтап қалады. Бұдан атаулар тілге екі жолмен енеді: олар ауызша және жазбаша. Ауызша жолмен енген сөздер тілге тез сіңіп кетеді де, басқаша айтқанда тілде өз орнын тез тапса, жазбаша түрде енген атаулар өзінің фонетикалық, орфографиялық және грамматикалық ерекшеліктерін сақтап қалады. Бұдан сөздердің жасалу жолдары әр түрлі болатынын жоғарыда айтып кеттік. Соның ішінде гибрид сөздердің келуінің кең таралған және ең негізгі жолдары болып табылатын транслитерация, транскрипция, калькалау және семанткалық тәсілдерін жатқызуға болады.

Транслитерация дегеніміз бұл шет тілдік сөздің жазылуы әр елдің өз әліпбиімен жазылуы. Транслитерацияда сөздер қабылдаушы тілдің ережесіне сәйкес оқылады. Мысалы: вип (VIP), пиар (PR), веб-браузер (web-browser), айти (IT), провайдер (provider), мотель (motel), интерфейс (interface), вебсайт (website).

Транскрипция дегеніміз бұл белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл бейнелеп бір таңбамен белгілеу. Жазу барысында бір фонема түрлі әріптермен таңбалануы мүмкін, ал транскрипцияда ол тек бір таңбамен белгіленеді. Транскрипцияда сөздің дыбыстық құрамы тура дәлме-дәл сол қалпында көрсетіледі, яғни тек сөздің дыбыстық жағына ғана аса назар аударылады. Бір әріп ыңғайына қарай түрлі фонемаларды белгілесе, транскрипциялық таңба бір ғана мағынаға ие болады. Мысалы: Иллинойс (Illinois), Мичиган (Michigan) summit (саммит), image, trailer (трейлер), briefing (брифинг), coffee-break (кофе-брейк).

Калькалау дегеніміз аударманың бір түрі болып саналады, яғни сөзбе-сөз аудару, белгілі бір сөздің не болмаса сөз тіркесінің негізгі мағынасын дәлме-дәл сол күйінде аудару. Калькалау деп сөзжасамның бір жолы болып табылатын әдісті айтамыз. Мысалы: Ақ үй (White house), Арал теңізі (Aral Sea), жарық көру (увидеть свет), қолжазба (рукопись), теледидар (телевизор), радиоқондырғы

(радиоустановка), фотосурет (фотокартина), жазушы (писатель), қызыл ту (красный флаг).

Белгілі академик Ә.Қайдаров: «Калькирование является одним из ведущих и продуктивных способов образования новых терминов в казахском языке.

Терминологические кальки посвоему характеру делятся на два типа: смысловые и структурно-смысловые» деп калькалау тәсіліне сипаттама береді [6, 24]. Калька тәсілі арқылы жасалған бұдан терминдердің грамматикалық құрылымы және дыбыстық ерекшелігін байқау қиындау болып табылады.

Калькалау тәсілі туралы атақты орыс лингвисті Ц.Г.Пюрбеев «Калькалау арқылы термин жасау өте күрделі мәселе. Аударманың сәтті шығуы үшін өзге тілдегі сөздің (сөз тіркесінің) семантикасын, морфологиялық құрылысы мен қолданылатын саласын жақсы білу керек» деген пікір білдіреді [7, 57].

Қорытынды. Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамы өзінің сан алуандығымен ерекшеленеді. Ана тілімізге әр түрлі шет тілдерінен енген кірме сөздердің саны өте зор. Кірме сөздер дегеніміз бұл шеттілдерден әр түрлі себептер нәтижесінде реципиент тілге енгізілген сөздер. Олар қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық қатынастардың, ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер, сөз тіркестері және тілде орныққан фразеологиялық орамдар. Кірме терминдерді игеру барысында атқарылатын іс-шаралардың келесі легі терминологиялық жұмыстардың ашықтығын көрсетуге, қоғаммен тығыз байланыс орнатуға және осы салалық терминдердің сапасын арттыруға, сөздік қорымыздың терминжасамдағы мүмкіндіктерін пайдалануға бағытталады. Кірме сөздер тек лингвистика саласын байытып қоймай, әр түрлі салаларда кеңінен тарап келе жатыр. Ал кірме сөздердің бір түрі болып саналатын гибрид сөздерге келетін болсақ, бұл сөздердің саны елімізде жаппай модернизациялау салдарынан лексика қорымызда біршама өсті. Әртүрлі ғылым салаларындағы гибрид терминдер мыңдап саналады. Бұл терминдердің бірі тілімізге аударылып енсе, екіншісі сол қалпында қолданылса, кейбір бұдан атаулар кірме элементтердің бірігуі арқылы жасалып жүр. Әртүрлі ғылым салаларындағы бұдан терминдер көптеп саналады. Бұдан атауларды қазіргі кезде біз ғылым тілінен ғана емес, бұқаралық ақпарат

құралдарынан да, жарнама мәтіндерінен де, ресми-іскери тілден де, көркем әдебиеттерден де кездестіріп жүрміз. Бұдан терминдер тілдік қорымызды көбейтетін шетелдік кірме сөздер қатарынан орын алады. Олардың таралуының негізгі себептері қазіргі коммуникация саласындағы қажеттіліктердің туындауына байланысты. Гибрид атаулар кірме терминдердің бір көзіне айналды.

Гибрид сөздер терминдік қор мен сөздік қордың басым бөлігін құрайтын элементтердің бірі. Қазақ тілі лексикологиясында бұдан атаулар санының артуының лингвистикалық себептерін, семантикалық және функционалдық ерекшеліктерін, олардың жасалу жолын анықтау, сонымен қатар бұл атаулардың қолданыс аясын әлі де көптеген зерттеулерді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Реформатский А.А. Введение в языковедение / Под ред. В.А. Виноградова. – М., Аспект Пресс, 1996. – 275 с.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2018. – 22 б.
3. Момынова Б.Қ. Тілдегі гибрид сөздер: жазба тілдік ерекшеліктері, модельдері // ф.ғ.д, профессор Г.Б. Мадиеваның ғылыми-педагогикалық қызметінің 35 жылдығына арналған «Филология мен шет тілдерен оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері: теория және практика» атты IV Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағы – Алматы, 2018. – 437 б.
4. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография – Алматы: Сардар, 2014. - 928 б.
5. Потебня А. А. Мысль и язык. – Киев, 1993. – 192 с.
6. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. -89 б.
7. Пюрбеев Ц.Г. Современная монгольская терминология. – М.: Наука, 1984. – 122 с.
8. Сазанец И.М. Английский гибрицизм. Производные гибриды: автореферат дисс. кандидата филологических наук: - Тула, 2008. – 22 с.
9. Specialized Lexicography: Print and Digital, Specialised Dictionaries, Databases//edited by V. Jesensek. Berlin – Boston: Walter de Gruyter, 2013. - p. 244.
10. Маринова Е.В. Проблема этимологической интерпретации слов-гибридов (на материале современного русского языка) // Вестник РУДН, серия «Лингвистика». – 2008. - № 4.

References

1. Reformatskii A. A. Vvedenie v yazikovedenie [Introduction to Linguistics] Edited by Vinogradov V.A. (Aspekt Press, Moscow, 1996, 275 p.).
2. Kurmanbaiuly Sh. Terminologialyq sozdik zhasauga arналган adistemelik nuskaulyq [Methodological recommendations for compiling a terminological dictionary (Astana, 2018, 22 p.).
3. Momynova B.K. Tildegi gibrid sozder: zhazba tildik erekshelikteri, model'deri [Hybrid words in the language: written language peculiarities, patterns], f.g.d, professor G.B. Madievanyn gylymi-pedagogikalыk kyzmetinin 35 zhyldygyna arналган «Filologija men shet tilderin okytu adistemesisinin ozekti maseleleri: teorija zhane praktika» atty IV halykaralyk gylymi-adistemelik konferencija materialdarыnyn zhinagy [Collection of materials of the IV International Scientific and Methodological Conference Actual Problems of Philology and Foreign Languages Teaching Methods: Theory and Practice, dedicated to the 35th anniversary of the scientific and pedagogical activity of Doctor of Philology, Professor G. B. Madiyeva] (Almaty, 2018, 437 p.).
4. Kurmanbaiuly Sh. Qazaq terminologijasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografija [Kazakh terminology: research, tutorial, dictionary, bibliography] (Sardar, Almaty, 2014, 928 p.).
5. Potebnya A.A. Mysl i yazyk [Mind and Language] (Kiev, 1993, 192 p.).
6. Kaidarov A. Qazaq terminologijasyna zhanasha kozqaras [A new approach to Kazakh terminology] (Almaty, Rauan, 1993, 89 p.).
7. Pyurbееv Ts.G. Sovremennaya mongolskaya terminologia [Modern Mongolian Terminology] (Nauka, Moscow, 1984, 122 p.).

8. Sazanets I.M. Anglijskij gibrizizm. Proizvodnye gibridy: avtoreferat diss. kandidata filologicheskikh nauk [English hybridism. Derived hybrids: abstract of the dissertation for the Candidate of Philological Sciences] (Tula, 2008, 22 p.).

9. Specialized Lexicography: Print and Digital, Specialised Dictionaries, Databases//edited by V. Jesensek (Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2013, p. 244).

10. Marinova Ye.V. Problema etimologicheskoy interpretacii slov-gibridov (na materiale sovremennoy russkogo jazyka) [The problem of etymological interpretation of hybrid words (based on the material of the modern Russian language)], Vestnik RUDN, serija «Lingvistika» Bulletin of the PFUR, “Linguistics” series, 4 (2008).

А.Ш.Несипбай

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан

Лингвистические особенности гибридных наименований в современном казахском языке

Аннотация. Язык как средство человеческого общения и средство мышления переживает свой собственный исторический путь, но вместе с тем немаловажным фактом является и то, что он формируется и обогащается благодаря другим иностранным языкам. Цель данной статьи - рассмотреть языковую природу гибридных номинаций в современном казахском языке, дать общее представление о них, выявить причины, пути возникновения гибридных номинаций в языке, выявить особенности и закономерности их возникновения. В связи с этой целью выполняются следующие задачи: определить модели гибридных номинаций в современном казахском языке, составить обоснование структурно-семантической характеристики гибридных названий с учетом морфологической структуры и особенностей реализации словообразовательных моделей и разработать классификацию гибридных номинаций на казахском языке. В настоящее время гибридные слова широко используются в нашем языке, особенно резко увеличилось количество гибридных слов в языке после обретения нашей страной независимости. Таким образом, очень важно выявить лингвистические и экстралингвистические причины и факторы резкого увеличения количества гибридных терминов в языке, способы их образования, смысловые, структурные и семантические особенности. Теоретической и практической значимостью исследования являются теоретические выводы, результаты и выводы исследования послужат основой для дальнейших научных изысканий по данной проблеме, материалы работы могут служить методическим пособием, а также использоваться при подготовке словаря гибридных слов.

Ключевые слова: гибрид, лингвистическая гибридизация, словообразование, язык-реципент, заимствованные слова, сложносоставные слова, иностранные слова, терминология.

A.Sh. Nessipbay

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Linguistic peculiarities of hybrid nominations in the modern Kazakh language

Abstract. Language as a means of human communication and means of thinking, is going through its own historical path, but at the same time an important fact is that it is formed and enriched owing to other foreign languages. Aims and objectives of research: to consider the linguistic nature of hybrid nominations in the modern Kazakh language, to give a general idea about them, to identify reasons, ways of emergence of hybrid nominations in language, to identify features and patterns of their occurrence. In connection with this goal, the following tasks are performed definition of models of hybrid nominations in the modern Kazakh language, to make a substantiation of structural and semantic characteristics of hybrid names, taking into account the morphological structure and features of implementation of word-formation models and development of a classification of hybrid nominations in the Kazakh language. Currently, hybrid words are widely used in our native language, especially after our country gained its independence, the number and usage of hybrid words in language has increased dramatically. Thus, it is very important to identify linguistic and extralinguistic reasons and factors for sharp increase in number of hybrid terms in language, the ways of their formation, as well as semantic, structural features. Practical

significance of research: theoretical conclusions and results of the research will serve as the basis for further scientific research on this issue; the materials of work can serve as a methodological aid, as well as in preparation of a dictionary of hybrid words.

Keywords: hybrid, linguistic hybridization, word formation, recipient language, borrowed words, compound words, foreign words, terminology.

Автор туралы мәлімет:

Несіпбай А. Ш. – докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан.

Nessipbay A. Sh. – PhD student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

XFTAP 17.82.60

К. Ахмет

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
E-mail: akhmet2013@list.ru

С. Мұқановтың эпистолярлық мұрасындағы Шоқан Уәлиханов жайлы деректер

Аңдатпа. Сәбит Мұқанов алғашқылардың бірі болып Шоқанның бай мұрасына үңіліп, зерттеу жүргізді. Шоқанның жүріп өткен жолы, шығармашылығы, тағдыры жазушыны ертеде-ақ қызықтырған. Ленинградта оқып жүріп архивтерден Ш.Уәлиханов туралы деректермен танысады. Осы кезден бастау алған Сәбиттің Шоқан туралы зерттеулері елге келгеннен кейін де өзінің жалғасын табады. Жазушының жылдар бойғы қажырлы еңбегінің арқасында «Шоқан Уәлиханов», «Аққан жұлдыз» және тағы басқа кітаптары жарыққа шығады.

Мақалада жазушының эпистолярлық мұрасын негізге ала отырып, Шоқан Уәлиханов туралы деректер талданады. Сәбит Мұқановтың Шоқан туралы зерттеу жолындағы ізденістері туралы баяндалады.

Сонымен қатар мақалада Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұрағатында сақталған Сәбит Мұқановтың эпистолярлық мұрасына, әсіресе оқырман хаттарына талдау жасалады. Бұл хаттар Мұқановтың шығармашылық зертханасының кілті болып табылады.

Автор «Аққан жұлдыз» романы мен «Шоқан Уәлиханов» пьесасына жазылған оқырман хаттары арқылы сол кездегі қоғамның шығармаға деген көзқарасын сарлап, туындыдағы кейбір деректерді айқындауға тырысады.

Түйін сөздер: эпистолярлық мұра, хат, эпопея.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-95-101>

Ұлт тарихында «құйрықты жұлдыз» атанған ерекше талант иесі Шоқан Уәлихановтың мұрасы жайлы бірқатар зерттеу еңбектері бар. Солардың бірегейі Сәбит Мұқанов дер едік. Жазушы жастайынан ел аузынан Ш.Уәлиханов пен ата-бабасы туралы естіп өсіп, саналы ғұмырын оны бірнеше бағытта зерттеуге арнаған. С. Мұқановтың Ш.Уәлиханов жайлы еңбектерін төмендегідей бөліп қарастырамыз:

1. Пьесалары. «Ариадна арқауы» (1945) кейінірек «Шоқан Уәлиханов» (1953) деген атаумен қайта жазылған), «Қашқар қызы»;
2. Роман («Аққан жұлдыз»);
3. Ғылыми-зерттеу еңбектері. «Шоқан Уәлиханов»(1962), кейіннен Шоқан, Абай туралы зерттеулерді жинақтап «Жарқын жұлдыздар»(1964) атты монография жазды. «Шоқанның халықшылдығы», «Шоқан аға», «Өршіл ойлы ғалым», «Шоқанның әдеби-

көріністері», «Ғалым, ағартушы, демократ» т.б. мақалалар.

С.Мұқановтың Шоқан жайлы көркем туындылары мен ғылыми еңбектері бірін-бірі толықтырып, оқырманға тың деректерді ұсынады. Сондай-ақ жазушының эпистолярлық мұрасындағы жіті көңіл бөліп зерттеуге лайықты хаттарында Шоқан жайлы еңбектерінің жазылу барысымен танысуға болады.

Кіріспе. Ж. Бекболатова С. Мұқановтың Шоқан туралы мақалалары жайында: «Үстем ортада туып, түп атасынан бері билік тізгінін қолда ұстаған ұядан шыққандығына қарамастан оның қарапайым халық бұқарасының мүддесін қорғаған дүниетанымын паш етеді. Сол арқылы Шоқан есімін «байшыл» ғылым өкілі болудан арашалап алады. Осы жүйедегі ой-пікірін сол кездің саясат шеңберіне шақтап жаза отырып, Шоқан мұраларының халықтық, бұқарашылдық сипатын ашады», – деп бағалайды [1,49]. Расында, Шоқан мұрасын зерттеу, зерделеу ісі арнайы тапсырылмаған. Оған Шәкенге жазған хаты айғақ. С.Мұқанов «мойынға өз еркіммен артқан жүк» деп атайды. Бұл жолда Шоқанды байдың баласы деп бөлмейді, зерттеу жолында аянбай тер төккен.

К.Ахмет «Сәбит Мұқанов Шоқан ізімен» мақаласында Сәбеңнің Қытайдағы сапарға шығуы туралы біршама дерек келтіреді. 1950 жылдардың соңына қарай Шоқан Уәлихановтың ізімен жүрген С.Мұқанов ғалым туралы көркем шығарма жазуға деректер іздеген. «Шоқанның ізімен жүрген сәттерінде тарихи-этнографиялық қазынасын молайтып жүрді. Тіпті Шоқанның Қашқарияда 10 ай, 14 күн тұрғанын да ең алғаш айтқан Сәбит Мұқанов болатын» [2,71]. Бұл да Сәбит Мұқанов ізденісінің нәтижесі.

Зерттеу әдістері. С.Мұқановтың 141 томнан тұратын эпистолярлық мұрасында Ш.Уәлиханов туралы хаттар көп. Біздің қолымызға түскен хаттарды саралай отыра, ішінара бірнеше тақырыпқа бөле аламыз:

1. С.Мұқановтың Ш.Уәлиханов туралы зерттеу жұмыстарының жүргізілуі;
2. Ш.Уәлиханов туралы шығарманың жазудың қиындықтары т.б.
3. «Шоқан Уәлиханов» пьесасы, «Аққан жұлдыз» романы туралы оқырман хаты;
4. Пьесаны сомдаған әртіс пен жазушы арасындағы хаттар;
5. Пьесаның аударылу жайы туралы хаттар т.б.

Ш.Уәлиханов туралы еңбек жазуда, Шоқан жүрген ізбен жүру, сол жерлерді көзімен көру, ғалым туралы білетін адамдармен сұхбаттасу, хат алмасу, мұрағат, мұражайлармен байланыс жасау – осының барлығы жазушының кредосына айналған. Ол Шоқан туралы зерттеулер үшін Ресейге де, Қытайға да, Қырғызстанға да барды. Шота Аманның әкесі Ыдырыс Уәлихановпен, Достоевский мұражайымен хат арқылы байланыс жасап отырған. Ал Қытайға сапары С. Мұқановқа оңайға түскен жоқ. Оған Д.Алексеевичке ашуға булығып жазған хаты (29.09.1955) айғақ. Сурковтың бастауымен Қытайға бір топ жазушылар баратыны белгілі болған. Бірақ ол тізімде Сәбең жоқ. «За последние 10 лет я неустанно хлопочу перед ССП СССР, о поездке в Китай, причем, как в прошлом году говорил Вам лично, что желаю я ехать туда не с туристской целью, а чисто творческой» - дейді [3]. Жазушы бір жыл емес, екі жыл емес, бақандай он жыл осы үлкен романға отыруға ниеттенген. Шоқан туралы деректері бар болғанымен, толыққанды болмыс пен бітімді суреттеу үшін, әсіресе, үлкен туынды жасау үшін бұл жазушыға жеткіліксіз еді. С. Мұқановтың хатта ашулану себебі өзін Қытайға жібермегендіктен емес, уәдесінде тұрмағандарына наразы. И. Фадеев те, Сурков та, Д. Алексеевич те мүмкіндік туған жағдайда бірінші кезекте барасыз деп жазушыға уәде берген. Жазушы хатында осы наразылығын айқын көрсетеді: «Что это такое, Дмитрий Алексеевич? Неужели я не достоин быт командированным в братское государство, как Китай или Вы мне не доверяете? Скажу прямо по-товарищески, – я просто возмущен!.. Теперь, опять хлопочи, опять доказывать...» – деп, өзінің жан айқайын жеткізеді [3]. Қытайға барамын деп талап қоюы, алдымен Ш. Уәлиханов туралы мәліметтерді толықтыру, толыққанды дүние жазу. Жазушының ренішін де түсінуге болады. Ол Индияға барамын дегенде де жібермей, орта жолдан келген М. Әуезовті жібереді. Сонымен қатар Қытайға сонша жыл барамын деп үміттенген Сәбеңнің тізімде болмауы да ашуландыратын дүние. Мұндағы айтпағымыз, жазушының психологиялық күйі емес, оның Шоқанға деген, әдебиетке деген адалдығы.

Талқылау. Талай жылғы ынтасы мен ерік-жігерінің нәтижесінде С.Мұқанов Қытай сапарына барып, «Аққан жұлдыз» романына отырады. Романның үшінші кітабы

аяқталмаған. Бірақ С.Мұқановтың хаттары арқылы оның деректерінің көп болғаны сонша, эпопея жазбақ болған.

Ф.М. Достоевский мұражайына жазған хатында (12.04.1971) трилогия емес, төртінші кітабы да шығуы мүмкін деген болжам жасаған.

С. Мұқанов В. Борисовичке (08.07.1944) жолдаған хатында Шоқан Уәлиханов пьесасының мазмұнын байытып, образды айқындай түсу үшін бірнеше мәрте түзетулер енгізілгені айтылады. Қайта-қайта тексеруі Шоқанға, тарихқа, көрерменге деген құрмет қана емес, ұлттық мұра алдындағы жауапкершілік деп түсінеміз. Сонымен қатар әр пьесасының сахналануына да бейжай қарамаған. Гурьев облыстық қазақ драма театрының бас режиссері Николай Ильичке жазған хатында «Шоқан Уәлиханов» пьесасының драматургы ретінде ғана емес, сахналануын бақылаушы тұлғасында көрінеді.

Шәкенге хатында (30.04.1968) Шоқан туралы айту оңай болғанмен, жазудың қиындығын жеткізеді. Оған екі себебі бар: біріншіден, «Шоқан үлкен ой-сананың,

өнер білімнің, зор істердің кісісі», - дей отырып, Шоқан бейнесінің көрсетудің қиын екендігін айтады[4,306]. Шоқанның ортасы, білгілікті адамдар бейнесін, оларға деген бас кейіпкердің пейілін көрсету – бұл көлемді еңбекті талап ететін жұмыс.

Екіншіден, Шоқан Уәлихановтың ғұмыры қысқа болса да, жасаған ісі, артынан қалдырған мұрасы, ортасы үлкен екені мәлім. Бұл да зерттеу зерделеу жұмыстарының ұзақтығын білдіреді. Осындай қиындықтарға қарамастан, жазушы өзінің ізденісін тоқтатпаған.

Ал «Аққан жұлдыз» туралы оқырман хаттарында бағалаудан гөрі, сұрақ көп. Әрі романның қайшылығын көрсететін көзі қарақты оқырмандар жазған. Евесов Қайролла тәрізді романды жоғары бағалаған адамдар да жетерлік. Кейбір оқырманның көкейінде сұрақтар туындап, соған хат арқылы жауап алғысы келеді. Б. Жуматаев Кенесары-Наурызбай оқиғасы туралы, ал Ағайдаров Садық «Аққан жұлдыздағы» Елембай жөнінде мәлімет сұрайды.

Екі жерде екі түрлі дерек кездесетін хаттар көп. Оны төмендегі кесте арқылы түсіндіруді жөн санадық. Мысалы:

Алдабесген Хаджи «Жұлдыз» жусналына (18.06.1970) жібесген пқысман хатын жіплдайды.	«Аққан жұлдыз» рпманы	«Жұлдыз» журналы
	40-бетінде Шпсманньо Мұтаты 1812 жылы туған.	4-бетте 1833 жылы туған.
	18 бетінде Көкректі дуаныньо аға тұлтаны Әбілтайыз Абылай	4-бетте Таттының қанғпжаты аға тұлтан
Қпнасбек (1972 жылдыо тәуісі)	«Аққан жұлдыз» рпманы	С.Бегалиннио «Шпқан асулары» кітабы
	Шыоғытттыо шешеті Айғаным, Шпқанньо шешеті Зейнер келін бплыр үйіне түтрей тұсғанда өледі.	Шпқанньо нағашыгы Мұтаньо ауылына Шпқанды Айғаным естір алыр басады.
	Кейіркеслес біс-бісіне ұқтамайды. Күншай, Жайнақ, Аба, Айжандас бас.	Ол кейіркеслес айтылмайды.
	Шере деген Шыоғытттыо ағаты, расақпс, шөлкез мінезді бплыт	«Батыс Шере»

Сөз соңында, екі адресат та қай дерекке сенерін білмей дағдарды. Одан бөлек, сол еңбектің ішіндегі кереғарлыққа назар аударған адамдар бар. Бурят халқының өкілі П.Т. Хаптаев «Промилькнущийся метеор» кітабының шығуымен құттықтай отыра, ескертпе жасайды: «На 123 стр. в диалоге Александр Викторовны читаем: «На весь аймак, равном по территории нашей любой губернии, нет ни одного грамотного медика». А на 125 стр. речь идет о «хошунах». У бурят тогда не было ни аймака и ни хошуна. Аймаки и хошуны как новое название административно-территориального деления были введены в 1917 г. в дни Февральской революции», – деген сияқты төрт ескертпе жасайды [5]. Кітап болып басылмастан бұрын 1995 жылы Мәскеуде «Доржи Банзаровты» оқуға кеңес береді. Бұл деректердің, қарама-қайшылықтардың барлығы тарихи туындыны жазудың қиын екендігіне көзімізді жеткізе түседі. Бір қызығы, оларға жазған автордың хаты мұрағаттағы құжаттарда кездеспейді. Жауап жазылмауы да мүмкін. Жазылса да оның көшірмесін сақтамады немесе жоғалып кеткен болуы керек. Ең бастысы, осындай хаттарды оқи отыра жазушы өзінің трилогиясындағы деректерді қайта тексере түседі.

А.Я. Козлова (06.01.1971) «Аққан жұлдыз» романын оқып отырып, қызыққаны сонша, өзінің немерелеріне де, үй шаруасына да көңіл бөлмей, бас алмай оқыған. Август Яковлевнаның қызыққаны – Шоқан мен Айжан өмірінің жалғасы.

Ол кітап туралы, Шоқан бейнесі туралы оң пікірін білдіреді. Оқырманды Шоқандай дарынның қысқа уақыт аралығында халық үшін жасаған ерен еңбегі таңдандырады. «... Давно я не испытывала такое удовольствия от чтение книги... Нет, не зря я изучила казахский язык. Читать ваши книги в подлинниках-большое наслаждение»[6]. Бұл хаттан шығармаға деген махаббат қана емес, Қазақстанға деген ыстық сезімі де байқалады.

Орал облысы, станция Сайхинның бір топ малшыларының атынан Әлмурат Абдғалиев жазған хатында (15.02.71) «Аққан жұлдызды» қызыға оқыған оқырман Шыңғыс хан туралы, оның Шоқанмен туысқандығы жайлы білгісі келеді. Шыңғыс ханнан бастап, тарихи оқиғаларды тізбектеп жазады. Шоқанның тегінің моңғол, яки қазақ екендігін білгісі келеді.

Трилогияны жазғаны үшін талай адамға жек көрінішті де болып қалды. Ахметжан Нұртазин алдымен Сәбеңе хат жазады. Хатында жиналыста төре тұқымы Хайролланың Сәбеңді жаратпай жүруі, ол айтылған сөзден Сәбеңе келер дақ жоқ па екенін сұрайды. Ал С. Мұқанов 1970 жылдың наурыздың 31-ші жұлдызында жазған жауап хатында: «Төрелердің «Аққан жұлдызға наразы болып жүргенін білем. Олардың ең үлкен өкпесі – Айғаным жайлы. Оның жаман қылықты адам екенін менен қырық-елу жыл бұрын «Уәлі, анау, қар қатынмен басы қатқан деп» Мағжан жазған. Содан бері неге туламаған? Мен халық аузында жүрген өсек-аяңдарды жаздым. Ол үшін «Төрелер» ешкімнің де құлағын кесе алмайды, маған да, шығармаға да бөгет бола алмайды. Ол жайлы айтқан кісіге солай дей саларсыз», -деп қысқа қайырады [5].

Нәтижелер. Шоқан Уәлиханов жайлы жазған туындыларының оқырман арасында жиі талқыланып, үздіксіз хаттар келуі жазушының жауапкершілігін одан сайын арттырды десек қателеспейміз. Тіпті көпшілік арасында шығармадағы кейіпкерлерге қатысты жаңсақ пікір туындағаны да шындық. Мәселен, С.Мұқанов редакторға жазған хатында Көкшетау облысындағы Айыртау ауданында Малтабар, Құлтабар есімді рулар бар екенін айтады. Сол рудың адамдары «Аққан жұлдыз» романында кездесетін Малтабар және Құлтабар дейтін жағымсыз кейіпкерлерді өз аталарына жорып жазушыға жәбірленіп, хат жазған екен. Осы түсініксіз жағдайды ашу мақсатында: «Ең алдымен, Малтабар мен Құлтабар аталатын ру басылары менің кітабым да сипатталатын заманнан әлдеқайда бұрын болған. Сондықтан менің оларды кейіпкер қылып алуым мүмкін емес. Екіншіден, арғын, керей, атығай, адай тағы солар сияқты ру аттары ежелгі замандардан бүгінге дейін балалаларға қосыла береді. Соған қарап, кім көрінгенді өз атасына санауды қажеті жоқ. Менің романымда сипатталатын Малтабар мен Құлтабардың қарауыл руында осы есімдермен аталатын ру басыларының ешбір қатысы жоқ. Үшіншіден, осы есімдердің төңірегінде рушылдық ұранын шақырып намысқа шабудың біздің советтік заманда ешбір қисыны жоқ», - деп газет бұрышына шағын түсіндірмеге орын беруін сұрайды [5]. Бұл мәлімет арқылы романның кейіпкерлері туралы ақпарат алып, жазушы лабораториясын аша түсеміз.

1970 жылдың 6 мамырында Шоқан рөлін сомдаған Геннадий, оның жары Мариямен екеуі Сәбеңе хат жазады. Өртіс жасының келіп қалғанына байланысты Шоқанды ойнай алмаса да, Сәбеңді ойнауға күш-қайраты барын жеткізеді.

Сәбит Мұқанов өз шығармашылығын сомдайтын әртістермен сөйлесіп қана қоймайды, сонымен қатар, әр пьесаның ойдағыдай сахналануын қадағалайтын. 1955 жылы тамыз айының бесі күні С. Мұқанов Гурьев облыстық қазақ драма театрының бас режиссері Николай Ильичке жазған хатында «Шоқан Уәлиханов» пьесасының сахналану жайы, көлемі, бас режиссер М.И. Гольблатпен пьеса туралы талқыланып жатқандығы, қатысатын адамдар санының қысқартылуы, сахналық киім т.б. туралы мәселелерді қозғайды. Бұл хат арқылы әрбір пьесаның артында драматургтың де үлесі зор екендігін байқаймыз. Ол тек қана жазып қана қоймай, туындысының сахналануын бақылаушы.

Ал кейбір хаттар да шығарманың көркемдік, идеялық сипатын жоғары бағалай отыра, жазушыға ұсыныстарын білдіреді. ҚазМУУ-ды бітірген К.Абдрахманов (орыс орта мектебінің мұғалімі, Қарағанды) 1954 жылдың 27 қарашасында жазған хатында жылап оқығанын айтады. Шоқан туралы бір кітап шығарса, кино түсірсе деген ізгі ниетін байқатады. «Ақырғы сұрайтынымыз, Шоқанның киноға орыс тілінде шығуы. Совет жұртшылығы халқымыздың тарихын танысын»[7]. Адресат өз әдебиеті мен тіліне

жанашырлықпен қарай алатын қазақ азаматының үлгісі. Ол киноның орыс тілінде шығуын, Шоқандай қазақтың біртуар азаматымен мақтанғысы келгендіктен айтып отыр.

Талдықорған қаласындағы Ш. Уәлиханов атындағы орта мектебі (15.04.1957) Ш. Уәлиханов туралы дерек, ал Б. Махатов (5.04.1972) «Аққан жұлдыз» туралы өлеңмен өрілген әсерін «Социалистік Қазақстан» газетіне шығаруын сұрайды.

Ленинград қаласынан театр суретшісі Сүлеев Дүйсен «Шоқан Уәлиханов Петербуртта деген суретті салмақ ниеті бар. Айдаровтың «Шоқан Уәлиханов» деген кітабын оқып шыққан адресатқа бұл мәліметтер жеткіліксіз болып, жазушыдан қосымша мәліметтерді қайдан алуға болатындығын сұрайды.

Қорытынды. Оқырман хаттары арқылы С. Мұқановтың Шоқан туралы еңбектерінің жоғары бағаланғандығын түсінеміз. Әрі оқырман хаттарында сұрақтың көп болуы тарихи шығарма болғандықтан, әрі Ш. Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығына қызыққандықтан жазылған.

Жазушының эпистолярлық мұрасы негізінде С. Мұқановтың әр дерекке бей-жай қарамайтындығын, Шоқанға деген адалдық пен тарих алдындағы жауапкершілікті түсінгендігінен деп білеміз. Сондықтан да С. Мұқановтың Шоқан Уәлиханов туралы зерттеу еңбектері эпистолярлық мұра негізінде әлі де зерттеліп, көлемді еңбек жазыларына кәміл сенеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Бекболатова Ж. «С. Мұқановтың Шоқан жайлы мақалалары» // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. - 2000. - №6.
2. Ахметова К. Сәбит Мұқанов Шоқан ізімен // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. - 2010. - №2.
3. ҚРОММ 1634 қор, 1 тізім, 298 іс.
4. Қайырбеков Ә. Мұқановтың хатханасы /құраст. Ә.Қайырбеков. –Алматы: «Полиграфкомбинат», 2018. – 265 б.
5. ҚРОММ 1634 қор, 2 тізім, 41 іс.
6. ҚРОММ 1634 қор, 1 тізім, 156 іс.
7. ҚРОММ 1634 қор, 1 тізім, 234 іс.

References

1. Bekbolatova Zh. S. Mukanovtyn Shokan zhaily makalalary [Articles by S. Mukanov about Shokan], *Kazak tili men adebiet zhurnaly* [Kazakh Language and Literature], 6 (2000). [In Kazakh]
2. Akhmetova K. Sabit Mukanov Shoqan izimen [Sabit Mukanov in the Footsteps of Shokan], *Abai atyndagy KUPU Khabarshysy* [Abai KNPU Bulletin], 2 (2010).
3. NСАРК, 1634th fund, 1st list, 298th case.
4. Kairbekov A. Mukanovtyn hathanasy [Mukanov's Secretariat] (Almaty, 2018, 265 p.).
5. NСАРК, 1634th fund, 2nd list, 41st case.
6. NСАРК, 1634th fund, 1st list, 156th case.
7. NСАРК, 1634th fund, 1st list, 234th case.

K. Akhmet

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Historical facts about Shokan Ualikhanov in the epistolary heritage of S. Mukanov

Abstract. Sabit Mukanov was one of the first to study the rich heritage of Shokan. The life, work and fate of Shokan interested the writer at the beginning of his research path. While studying in Leningrad, Sabit Mukanov studied Sh. Ualikhanov's archival manuscripts. S. Mukanov's studies of materials on the fate and work of Shokan were continued after his return to the country. Thanks to many years of hard work of the author, his works *Shokan Ualikhanov*, *Aqqan Zhuldyz* and others were published.

The article analyzes the works of the writer about Shokan Ualikhanov, based on the epistolary heritage. It also talks about the research of Sabit Mukanov and the difficulties of the research.

The article also analyzes the epistolary heritage of Sabit Mukanov, especially letters from readers preserved in the State Archives of the Republic of Kazakhstan. These letters are a kind of key to Mukanov's creative laboratory.

Through the letters of the readers of the novel *Aqqan Zhuldyz* and the play *Shokan Ualikhanov*, the author analyzes the attitude of the society of that time to the work and tries to reveal the unknown sides of the work.

Keywords: epistolary heritage, letters, epic.

К. Ахмет

Казахский национальный университет им аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Исторические факты о Шокане Уалиханове в эпистолярном наследии С. Муканова

Аннотация. Сабит Муканов одним из первых начал изучать богатое наследие Шокана. Жизнь, творчество и судьба Шокана интересовали писателя еще в начале исследовательского пути. Во время учебы в Ленинграде Сабит Муканов изучал архивные рукописи Ш. Уалиханова. Исследования С. Мукановым материалов о судьбе и творчестве Шокана были продолжены после его возвращения в страну. Благодаря многолетнему упорному труду автора были опубликованы его произведения «Шокан Уалиханов», «Аққан жұлдыз» и другие.

В статье анализируются произведения писателя о Шокане Уалиханове, основанные на эпистолярном наследии. Также рассказывается об исследованиях Сабита Муканова и трудностях исследования.

Также рассматривается эпистолярное наследие Сабита Муканова, особенно письма читателей, сохранившиеся в Государственном архиве Республики Казахстан. Эти письма являются своеобразным ключом от творческой лаборатории Муканова.

Автор пытается через читательские письма к роману «Аққан жұлдыз» и пьесе «Шокан Уалиханов» проанализировать отношение общества того времени к произведению и выявить некоторые факты из произведения.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, письмо, эпопея.

Автор туралы мәлімет:

Ахмет К. – ф.ғ.д., қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Akhmet Kulyash – Doctor of Philology, Associate Professor of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

А. Маулет¹,
Ә.С. Сабырова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
²Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан
E-mail:mr.ardabi@mail.ru, aliya_sabyrova@mail.ru

Сарыарқа қазақтары фольклорлық мұрасының тәрбиелік мәні

Аңдатпа. Мақалада Сарыарқа қазақтарының рухани мұрасы оның ішінде ғасырлар бойы атадан-балаға ауызша таралған фольклорлық мұраларының жиналу, сақталу, зерттелу мәселелеріне және осы құндылықтардың ұрпақ тәрбиесіне рөлі қарастырылады. Сарыарқаны мекен еткен қазақтардың рухани мұрасы туралы әр кезеңдегі жүргізілген ғылыми-зерттеу экспедицияларға шолу жасай отырып, қазақ даласын оның ішінде Сарыарқа даласын аралаған шетел саяхатшылары мен отандық ғалымдарымыздың халқымыздың тұрмыс-тіршілігі мен этнографиялық жағдайынан мәлімет берген еңбектерінде, Сарыарқа өңіріндегі қазақтардың фольклорлық мұраларының озық үлгілерімен қоса (жоқтау, сыңсу, жарапазан, қара өлең, жұмбақ, жаңылтпаштар және т.б.) классик халық композиторлардың шығармалары, орындаушылық өнердің әртүрлі жанрларын ел арасынан жинап зерттегені анық көрінеді. Ұлттық сипатқа ие Арқа қазақтарының фольклорлық мұралары аймақтық, этникалық қоныстану ерекшелігіне байланысты өзіндік сипатқа ие екені анық. Сондай-ақ еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, шетелден қандастарымыз көшіп келіп Қарағанды облысының елді-мекендеріне көптеп қоныстанды. Сол келген қандастармен бірге қазіргі жас ұрпақтың санасынан өшкіндеп бара жатқан, қазақтың әдет-ғұрып салт-дәстүріне, орындаушылық өнері мен этнографиялық құндылықтарының нышаны болған көптеген мұралар келді. Мақаланың ғылыми талдау бөлігінде, Сарыарқа өңірін мекендеген байырғы қазақтардың фольклорлық мұраларының үлгілері, қандастармен бірге келген құндылықтармен салыстырмалы қарастырылып, аймақтық-орындаушылыққа тән ортақ ерекшеліктері, ұлттық рухани тұтастық тұрғысынан тұжырымдалады. Мақалада берілген «қара өлең», «жарапазан», «жоқтау», «жұмбақ», «жаңылтпаш» сияқты фольклорлық мұралар туралы құнды деректер, Сарыарқа қазақтарына жүргізілген ғылыми-зерттеу экспедиция барысында жиналған тың материалдар негізінде сұрыпталды.

Түйін сөздер: Сарыарқа даласы, рухани мұра, фольклорлық мұралар, бата, жұмбақ, сыңсу, жоқтау.

*Мақала 2022-2024 жылдарға арналған ҚР ҒжЖБМ грантымен қаржыландырылатын АР14972919 «Ұлттық бірегейлік аспектісінде, шетелден оралған қазақтардың музыкалық мәдениетінің аймақтық-орындаушылық стилін тарихи-мәдени тұрғыдан зерделеу» тақырыбындағы «Жас ғалым» жобасы аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-102-114>

Кіріспе. Қазақ халқының бейзаттық (материалдық емес) мәдени мұралары сан ғасырлық тарихын жоғалтпай, қазақтың ұлттық салт-дәстүрінде ерекше орын алып, құймақұлақтық қасиетпен сақталса да, бүгінде жоғалуға шақ қалған сан-салалы фольклорлық мұраларымызбен орындаушылық өнердің сирек нұсқалары (жарапазан, сыңсу, жоқтау, қара өлең, ән-күйлер, өлең-жырлар, бата, жұмбақ-жаңылтпаштар) жаңа Қазақстанның ұлттық идеологиясын қалыптастыратын ең басты кодымыз. Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстан Республикасының үкіметінің, 2011 жылғы 1 маусымдағы № 613 қаулысымен ратификациялаған конвенция негізінде, 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысымен қабылдаған, Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдамада нақты көрсетілген міндеттерді [1] негізге ала отырып, Сарыарқа қазақтарында сақталған музыкалық мұраларымызды сақтау, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бұл келешекте, Сарыарқа (Қарағанды облысындағы) даласындағы рухани құндылықтарды сақтаушылардың және олардың ұстанып отырған мұра элементтерінің толық ұлттық тізімін жасауымызға зор мүмкіндік береді. Сарыарқа даласындағы рухани мұраның көзі тірі мұрагерлері бүгінде күн санап азаюына байланысты, олардың жадында сақталған осы құндылықтарымызды жалғастырып жазу, сақтау, зерттеу мәселесі келешекте де барынша өзекті болмақ.

Зерттеу әдістері. Рухани мұраларды ғылыми зерттеуде тарихи-типологиялық және салыстырмалы-теориялық, жүйелі этнофондық зерттеу әдістемелері мен кешенді зерттеу тәсілі қолданылды.

Әдебиеттерге шолу. Қазақстанның орталық аймағы саналатын Сарыарқа даласы ұлттық құндылықтарға аса бай. Қазақ музыкасы, оның ішіндегі аспаптық музыка туралы қазақ даласына келіп зерттеу жүргізген шетелдік және отандық ғалымдардан П.В. Аравин [2], В.В. Радлов [3], ал ХІХ ғасырда ұлы саяхатшысы Ш. Уәлихановтың зерттеулерінде қазақтың рухани құндылықтарының байырғы үлгілері (жоқтау, жылау, қайым, қара өлең т.б.) [4], сондай-ақ академик Ә. Марғұланнның Сарыарқа даласында сал-серілік өнерін қалыптастырған халық композиторларының өмірі мен шығармашылығы жайында терең зерттелген [5]. А.В. Затаевич 1925 жылы «1000

песен киргизского народа» және 1931 жылы «500 казакского песен и кюев» атты далалық экспедиция негізінде жинаған ән-күйлерден тұратын ұлы еңбектерін жариялады [6]. А.В. Затаевич «500 казакского песен и кюев» еңбегінде 1926 жылдың шілде және тамыз айларында алғашқы сапарын Семейден бастап, кейін Қарқаралыға, одан кейін жәрмеңке өткен Қоянды жерінде болып қыруар әндер жазып алғанын айтады [7, 5-6).

Сарыарқаның фольклорлық мұраларын жинап, зерттеу мақсатында бірнеше жылдар бойы зерттеулер жүргізілді. Академик А.Қ. Жұбановтың қазақтың музыкалық мұраларын орындаушылық және ғылыми айналымға енгізу тұрғысында сіңірген еңбегі зор [8, 203-233]. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы қызметкерлері Қарағанды облысына 1966, 1967, 1972, 1986, 1987 жж. Жезқазған облысына 1975, 1982, 1984, 1986, 1987 жылдары Сарыарқа өңіріне музыкалық-этнографиялық экспедициялар ұйымдастырып, ел арасындағы рухани мұраны ұстанушылардың аузынан қыруар материалдар жазып алған [9]. Осы экспедицияларда жиналған фольклорлық мұралар Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасында бүгінге дейін сақталып, әлі толыққанды жарық көрмеді.

Бұдан бөлек әр жылдары жекелеген зерттеушілер, Сарыарқа өңіріне жинау, зерттеу экспедициясын жүргізіп келді және жиналған мұралар жеке қорларда сақталуда (*Қарағанды облысы Шет ауданында тұратын жазушы, этногрф Кәмел Жүністегиінің және ғалым Базаралы Мүптекеевтің, күйші-зерттеуші Саян Ақмолда т.б. ғалымдардың жеке қорлары*). Сарыарқаның ән-күй мұрасы туралы Т. Бекқожина [10, 45-46], Б.Ж. Аманов, Ә. Мұхамбетова [11, 92-226], Б. Каракулов [12, 39-42], А. Сейдімбек [13], С. Өтеғалиева [14, 61-72], З. Қоспақов [15], П. Шегебаев, С. Елеманова [16], А. Бердібай [17, 17-22], Ж. Жүзбай [18, 17], Р. Малдыбаева [19, 51-56], Б. Мүптекеев [20, 5-42], Ә. Сабырова [21, 196-205], А. Байбек [22, 44-50], А.Ж. Қазтуғанова [23, 132-296], Р. Стамғазиев [24, 22-354], М. Әбуғазы [25, 144-198] т.б. қазақтың өнертанушы және фольклортанушы ғалымдары зерттеулер жүргізіп келеді.

Талқылау. Сарыарқа өңіріндегі яғни Қарағанды облысындағы фольклорлық мұраларды кешенді зерттеу жұмыстары

негізінде, орындаушылық өнердің салаларына байланысты (*ән-күй, терме-толғаулар, жыр-дастандардан үзінділер*) шығармалар, қазақ халқының жиын-тойларында айтылатын (*қара өлең, арыз өлең, жар-жар т.б.*) өлеңдер, отбасылық әдет-ғұрпқа байланысты айтылатын (*жоқтау, сыңсу, жылау, бесікке бөлеу дәстүрі, шілдехана, бесік жыры т.б.*) тұрмыс-салт әндері, сондай-ақ фольклорлық мұралардың әртүрлі жанрларынан: халық ауыз әдебиетінің дидактикалық қысқа жанрлары (*жұмбақ, жаңылтпаш, тақпақ, мақал-мәтелдер т.б.*), қазақ халық емшілігі (*сынықшылық*) туралы, көне наным-сенімге қатысты дәстүрлер (*бата беру, құмалақ салу*), ел мен жердің тарихына қатысты халық аузындағы аңыз-әңгімелер, ертегі қатарлы жанрлардан көптеген материалдар (*бейне-фото, фото форматта*) жазылып сақталды.

Қарағанды облысының Ұлытау ауданынан фольклорлық жанрдың бірнеше түрі жазылды. Ұлытау ауданының Амангелді ауылында тұратын Құрманәлі Әбілғазыұлының айтқан жарапазанында бастапқы бір-екі шумақ тақпақтап (әуенсіз, кіріспе тәрізді) бастап, одан кейін негізгі ой ән сарынында айтылады, әрбір шумақтан соң, ән қайырмасы сияқты қайырма айтылады. Ең соңында жарапазанның батасын тақпақтатып (*әуенсіз*) айтады. Жарапазанның мұндай қара өлең формасындағы (*4 жол, 11 буыннан тұратын шумақта*) айтылатын үлгісі, әсіресе Шығыс Қазақстан немесе Жетісу жерінде әлі күнге дейін сақталған. Құрманәлі Әбілғазыұлы айтқан жарапазанды жазып алу барысында орындалу ерекшелігі жағынан Жетісу өңіріндегі айтылатын жарапазанның ескі үлгісіне жақындығын анықтап, орындаушыдан қайдан, қалай үйренгені туралы мәлімет сұрағанымызда, ол кісінің қазіргі қытайға қарасты Іленің бойында туып, 1963 жылдары Ұлытау жеріне көшіп келгені, жарапазанның бұл түрін бала күнінен бері айтып келе жатқаны белгілі болды.

Мысалы, Ұлытау ауданының Амангелді ауылында тұратын Құрманәлі Әбілғазыұлының орындауындағы жарапазанның мәтіні (қысқартып беріп отырмыз):

Үйің үйің үй екен,
Үйдің көркі түйе екен.
Саба көркі бие екен,
Сандық көркі түйе екен.
Ақсарайдай көрінген,
Қайсы байдың үйі екен.

Мен танымай жүр екем,
Өз ағамның үйі екен.
Айтамын жарапазан еліңізге,
Байлай көр шаршы орамал белімізге.
Байласаң шаршы орамал белімізге,
Кетеміз мақтай-мақтай елімізге.

Қайырмасы:
Бай-Мұхаммед үмбетіңе жарапазан,
Оразаң қабыл болсын ұстаған жан.

Жарапазан батасы:

Жарапазанның дәл осындай үлгісі Шет ауданының Киікті ауылында тұратын Аяш Әлімақынқызынан жазылды. Бұл жарапазанның орындалу ерекшелігі (*ырғақтық, әуендік т.б. жағынан*) Ұлытау ауданы Амангелді ауылының тұрғыны Құрманәлі Әбілғазыұлының орындауындағы жарапазанмен мазмұны (мәтіндік) және орындалуы жағынан өте жақын. Олай болуының себебі біз жазып алған жарапазанның осы үлгісін жеткізген екі орындаушы да Жетісу жерінде туып, бала күнінен жарапазанның осы нұсқасы жадында сақталған.

Мысалы, Шет ауданы Киікті ауылының тұрғыны Аяш Әлімақынқызының орындауындағы жарапазанның мәтіні (қысқартып беріп отырмыз):

Үйің үйің үй екен,
Үйдің арты ши екен.
Ақ сарайдай көрінген,
Қайсы байдың үйі екен.

Ассалаумағаликум Дәуіт ғалам,
Осы үйдегі байларға бердік салам.
Осы үйдегі байларға бердік салам,
Саламымды жеткізсін Алла-тағалам.

Қайырма:
Ил-алла асырамазан, сайрамазан.
Біркелген он екі айда ораза-иман.

Ал Киікті ауылдық Сыдық Мұхаметжанов атындағы орта мектептің 8 сынып оқушысы Дастан Жүнісұлынан жазылып алынған жарапазан әуендік (әуен, ырғақ т.б.) және мазмұндық (мәтін) жағынан басқаша. Яғни, жарапазанның бұл үлгісінде, жоғарыда айтылған екі үлгідегі (*Құрманәлі Әбілғазыұлы мен Аяш Әлімақынқызы орындаған*) сияқты бастап орындалғанда айтылатын кіріспе

тәрізді мәтін кездеспейді және белгілі бір жүйелі әуенмен емес, бастан-аяқ тақпақтап қана айтылады. Жарапазанның бұл үлгісіндегі мәтіннің мазмұнына байланысты да осы заманғы үлгіде шыққанын аңғаруға болады.

Мысалы, Киікті ауылдық Сыдық Мұхаметжанов атындағы орта мектептің 8 сынып оқушысы Дастан Жүнісұлының орындауындағы жарапазанның мәтіні (қысқартып беріп отырмыз):

Ақ тауық, қызыл тауық қырман
жеші ары-ей,
Осы үйде бір жеңгем бар теңге шашар ей.
Теңгенді шашпай-ақ қой қолыма бер,
Жанымда құрдасым бар ала қашар ей.

Қайырма:
Мұхаммедтің үмбетімін жарапазан,
Оразаң қабыл болсын ұстаған жан.

Жарапазан батасы:

Жарапазан жыры басталмас бұрын айтылатын кіріспені кейбір зерттеу еңбектерде [26, 386-397] *желдірме* деп те атайды. Әрі кіріспе тәрізді тақпақтап айтылатын мазмұн жарапазан айтылып жатқан уақыттағы жағдайға байланысты да өзгеріп отыратын болған.

Үйің үйің үй екен,
Үйдің арты ши екен – деп әдетте жиі басталатын кіріспе, жарапазан айтып барған үйдегі адамдардың жарапазаншыларды қандай көңіл-күймен қарсы алуына байланысты басқаша мазмұнда өзгеріп отыратын болған. Мысалы, кейде жарапазан айтушылар барған үйінен мол сыйлық алу үшін бұған дейін барып келген үйді жамандап, келген үйлерінің бағасын асырып, кіріспе мазмұнды былай айтатын болған:

Ана белдің астында,
Пасық байдың үйі екен.
Қатынынан аспайтын,
Жасық байдың үйі екен.
Қайыр-зекет шықпайтын,
Сасық байдың үйі екен.
Сақабатсыз, қайырсыз,
Бақ қашатын үй екен.
Шариғатты тыңдамай,
Ақсататын үй екен.
Бір асым ет тұрғызып,

Қақсататын үй екен [26, 390-391] – деп жарапазан айтылған уақыттағы жағдайға байланысты кіріспе де өзгеріп отырған.

Жарапазанды көптеген зерттеулерде қазақ ауыз әдебиетіне ислам дінінің ықпалымен қосылған жанр деп қарастырады [27, 14-15]. Ал кейбір зерттеу еңбектерде жарапазанның ислам дінінен бұрын қазақ даласында кең дамыған жанр екенін айтады. Қалайда жарапазан мазмұнында халыққа, елге береке-бірлік, амандық-саулық тілеу айтылады.

Зерттеуімізде кездескен жеткізушілер, бала күндерінде айтқан жарапазанның естерінде қалған бөлімдерін ғана ойына түсіріп айтып берді. Яғни, жарапазанның басынан бастап, аяқталғаннан кейінгі берілетін батасына дейін толық қамтылмаған деп айтуға болады. Мұның бір себебі, көшпелі өмірден бірыңғай отырықшылыққа (қалалық өмір) көшкен осы заманғы өмір дағдымыз болып отыр. Қазір Қазақстанның шалғайдағы елді-мекендерінде ораза кезінде ауыл балалары ғана жарапазан айтуы мүмкін, ал бұрынғыдай жиі айтылатын жарапазан дәстүрі ұмытылуға шақ қалды.

Мұң-шер әндері - Ұлытау ауданының Қаракенгір ауылында тұратын Гүлжаухар Тақашқызы Әжібенова мен Айтолқын Амандыққызы Мұқановадан сол өңірде кісі өлімі болғанда ертеден айтылып келе жатқан жоқтаудың 3 түрі жазылды.

Ұлытау ауданы Қаракенгір ауылынан жазылып алынған «Қара дауыс», «Әйелдің ерін жоқтауы», «Енені жоқтау» сияқты жоқтаудың түрлерінде, музыкалық әуен «**Секунда**» (бір тондық дыбыс қатары) және «**Терциялық**» (бір жарым не екі тондық дыбыс қатары) дыбыс қатарымен қайғылы жүріп отырады және қайталанып отырады. Жоқтаудың бұл әуендік ерекшелігі қырғыз халқының кісі өліміндегі жоқтаудың әуендік ерекшелігіне жақындығы басым. Музыкалық ырғақтық өлшем жағынан да үнемі өзгеріп отырады. Қазақтың мұң-шер әндері туралы: «Жоқтау әндерінің үлгілерін салыстыра қарағанда, дыбыс диапазоны жағынан тар көлемдегі (трихорд, тетрахорд, пентахорд, гексахорд) аралығында және ауыспалы өлшемдер (5/4, 7/8, 3/8, 2/4, 5/8, 6/8) арқылы өрістеумен қатар, көпшілігі дәстүрлі саздарда секундалық, терциялық интонациялардан, дауыс ырғақтарынан құрылатыны анықталды [29, 12]». Ұлытау ауданы Қаракенгір ауылынан жазып алған жоқтаудың бұл түрін, сол елдің арасында «қара дауыс» деп те атайды. Яғни кісі өлімі болғанда сол қайтқан адамның етжақын туыстарының әйел адамдары жиналып бір

дауыста бір уақытта (ансамбль тәрізді) топтық дауыс шығарып айтады. Бұл «қара дауыс» деп аталады. Топтық дауыс тоқтағанда қайтқан кісінің ең жақын адамы (жұбайы) жалғыз дауыста жоқтауды жалғастырады.

Фольклордың алғашқы бұл түрі тұрмыс-салттық, эпикалық жанрлардың сонымен қатар, басқада халық музыкасының негізін қалап, лирикалық әндердің, айтыстың, аспапты музыканың өзектерін құрап, халық композиторларының, әнші-күйші, салсерілердің шығармашылығына елеулі ықпалын тигізді. Сондай әндердің бірі Қарқаралыдан жазып алынған (Бәтима Бахриденқызының орындауындағы) «Атаны жоқтау» ғұрыптық әнінде қайтыс болған үйдің келіні қайын атасын жоқтайды. Атасының тіршілігіндегі кісілік қасиеттері, балашағасына қалдырған ізгілік жолдары, дәулеті, ел-жұртының алдындағы абырой-беделін үйдегі әйелдер жағы жоқтау айту арқылы білдірсе, екінші жағынан ол кісінің өлімінің орны толмас қайғы екенін ел-ағайынға жеткізеді. Бұл әнде әуен бірден көтеріңкі басталмай сабырлы, ауыр басталып бара-бара зарлы, қайғылы әуенге ұласады. Сондай-ақ, Зейнеп Несіпбаеваның айтып берген қыз ұзату салтындағы «сыңсу» өлеңіндегі әуен, орындаушының айтуынша Қарқаралы жеріндегі бұрыннан айтылып келе жатқан ескі әуен. Жалпы осы сыңсу туралы басқа түрік халықтарында да бар екені айтылады. Мысалы, көршілес қырғыздарда «жар-жар», өзбектерде «иор-иор», қарақалпақтарда «хау-жар», татарлар мен әзербайжандарда «яр-яр» деп айтылады [16, 12]. Еліміздің шығыс өңірінде әсіресе Қытайдағы және Моңғолиядағы қаңдастарымыздың арасындағы салттарда сыңсуды «көріс айту» деп те атайды. Көріс айтуда дәл сыңсудағы сияқты ұзатылып бара жатқан қыз туған ел-жұртымен көріс айтып қоштасады. Сондай-ақ, ол жақтағы ағайындардағы салт бойынша ұзатылар алдындағы қыз айтатын ақыл-кеңес жыры деген бар. Бұл әнді «аушадияр» деп атайды. Қыз әнді аттанар сәтте не болмаса той үстінде артында қалған жігіттерге аманат, кеңес ретінде айтады [28, 94]. Қыз ұзату салтындағы бұндай салттар Қазақстан жерінде ертеректе болған. Бірақ қазіргі таңда мұндай ғұрыптық әндердің біразы ел есінен, әсіресе жастар санасынан түбегейлі ұмыт болды деуге болады. Біздің зерттеуімізде жазылып алынған тұрмыс-салт әндері Қарағанды облысының аудандарында жасы елуден асқан егде кісілер

арасында әлі де сақталғанын байқадық, бірақ жастар жағынан осы мұраларымызды ұстанушыларды кезіктірмедік. Сондай-ақ, Ұлытау және Қарқаралы өңірінде айтылатын жоқтау, сыңсу, т.б. тұрмыс-салт өлеңдері әуендік немесе ырғақтық жағынан бір-бірінен айырмашылықтары бар. Бұл ерекшеліктер әр аудандағы қазақтардың өздеріне тән бұрыннан рулық-этникалық қалыптасуының негізіндегі, тұрмыс-тіршіліктегі кісі өлімі, той (қыз ұзату, келін түсіріу т.б.) салт-жораларының аясында туып дамыған музыкалық мұралардың (орындаушылық өнердің) байырғы үлгілерінің аймақтық-орындаушылық қасиетін сақтап қалуының негізі болды.

Халық мұрасының ауыздан-ауызға таралып арнайы, осы уақытқа дейін тәрбиелік мәнін жоғалтпаған бір саласы – **жұмбақтар**.

Сарыарқа қазақтарындағы рухани мұраларды жинау жұмыстары кезінде, Қарқаралы ауданының М. Мамраев ауылында тұратын Нәписә Нұрмағамбетқызынан (15.05.1926 ж. туған) 7 жұмбақ жазылды. Бұл жұмбақтар мазмұндық жағынан табиғат көріністері мен адам не жан-жануарларға қатысты немесе күнделікті тұрмыстағы (шаруашылықтағы) қолданатын заттарға қаратылған. М. Әуезов жұмбақ адамның дүниетану жолындағы ойының, киялының шамасын білдіреді дей келе, жұмбақтың мазмұнына кіретін заттарды «табиғат жайлы», «адамның денесі», «хайуанат пен өсімдік», «бақташы», «егінші елдің еңбек процесі», «техника жайлы», «еңбек құралы» - деп жинақтайды [30, 5]. Экспедиция кезінде жазып алған жұмбақтарда аталған заттар жұмбақ мазмұнында көрініс тапқан. Мысалы, Нәписә Нұрмағамбетқызының ауызынан жазып алынған:

Айт десеңіз айтайын ая батыр,
Болғанда асты тақыр, үсті шатыр.
Қазандай қаратастың дәл түбінде,
Адам таппас бір асыл зөхар жатыр.
(Малдың не адамның өті)

Бұл жұмбақта қазандай қара тас деп, адамның не малдың бауырын айтса, асыл захар деп сол бауырға жақын орналасқан өтті көрсетіп тұр. Бауыр мен өттің адамның не малдың ең негізгі ішкі организмдерінің бірі екенін астарлап көрсеткен.

Жұмбақта кездесетін тағы бір ерекшелік – халықтың тұрмысында қолданатын заттарды қосарлап, жұптап айту. Айтатын заттың

белгілерін бір-бірімен салыстыра теңеп немесе астарлап жеткізу арқылы жұмбаққа жасырған белгілі заттардың бір-бірінің қасиеттері арасындағы заңды байланыс арқылы шешуін табуды көздейді. Оның мысалы, Нәписә Нұрмағамбетқызы айтқан мына жұмбақта айқын көрінеді:

Алты ала қаз, бес бала қаз
От арбаға артқанда
Бір тал уық, бір буда ши қалғанда
Таңертең ұшқан тұрымтай
Кешке келіп қонар ма
Таңертең қашқан қызыл шар
Кеште келіп бұзаулар

(Самауыр, ыдыс-аяқ, күн, ай)

Жұмбақта заттардың ұқсас, тектес қасиеттеріне қарай атқаратын қызметін көрсетіп отыр.

Қазақтың көшпелі тұрмысындағы киіз үйі туралы жұмбақтар халық арасында жиі кездеседі. Кейбір жұмбақтар киіз үйдің сыртқы келбетін бейнелесе, кейбір жұмбақтарда киіз үйдің ішіндегі жабдықтары мен күнделікті тұрмыстағы тұтыну бұйымдарына дейін тұспалдап бейнелейді. Мысалы, Нәписә Нұрмағамбетқызы айтып берген мына жұмбақта киіз үйдің сыртқы пішіні мен төбесіндегі түндікті астарлап айтқаны көрініп тұр:

Бір нәрсе анау тұрған көресің бе,
Жаны жоқ қимылдауға денесінде.
Сүйегі ішіндегі бақша-бақша,
Бар екен жалғыз көзі төбесінде.

(Киіз үй)

Жұмбақта қимылдауға жаны жоқ, ішіндегі сүйегі бақша-бақша деп киіз үйдің ішіндегі сан түрлі заттарымен қоса қимылсыз пішінін айтса, төбесінде жалғыз көзі бар деп ашылып не жабылатын түндігін меңзеп тұр. Киіз үй туралы жұмбақтар халық арасында жиі айтылады және астарлап бейнелеуі әртүрлі болады. Бірақ мазмұны ұқсас. Мысалы, киіз үй туралы мына бір жұмбақта:

Қазша қанатын жаяды,
Үйрекше мойнын созады.
Құсша қонады [31, 161].

(киіз үй)

Киіз үйді білдіретін жұмбақта теңеу мен астарлап айтылуы мәтіндік жағынан басқаша болғанымен мазмұны бір.

Ел арасында кездесетін жұмбақтар арасында айтуға ыңғайсыз (ұят), бірақ шешуі

күнделікті тұрмыстағы заттардың атауы немесе басқа түрлі заттарға қаратылғандары бар. Мысалы, Нәписә Нұрмағамбетқызынан жазып алған жұмбақтарымыздың ішінде мынадай жұмбақ кездеседі:

Апамның үстінде атам жатыр,
Қызылы кіріп, ағы шығып жатыр.

(Тас диірмен)

Жұмбақта бірінің үстінде бірі жататын тас диірменнің екі тасын апа мен атаға теңеп, қызылы кіріп деп диірменге салатын бидайды айтады, ал ағы шығып жатыр деп бидайдан тартылған әшпақ ұнды айтқан. Осындай естіген құлаққа ерсі, бірақ әдеттегі заттарды бейнелейтін екі шешімді жұмбақтар туралы Ш. Керім: «халық ішіндегі жұмбақтардың келесі бір үлкен тобына әдейі екі шешімді жұмбақтар жатады. Екі ұшты шешімнің бірі – адам аузына алып айтуға ұят, ерсі сөз болса, екіншісі әдеттегідей болуы шарт» [32, 31] – дейді.

Қорыта айтқанда Сарыарқа қазақтарының арасында жұмбақ жанрын осындай жасы егде тартқан бірді-екілі кісілерден жазып алдық. Ал бұл жанрдың атадан-балаға үзбей жалғастығын тапқаны байқалмайды. Жастар жағы мұндай мұраларды біле бермейді. Дегенмен көнекөз үлкендердің аузында сақталып қалған жұмбақтар әлі де болса халық арасында өз өміршеңдігін жоғалтпағанын аңғаруға болады.

Нәтижелер. Біздің зерттеу экспедициямыз аясында жазылып алынған дүниелердің ішінде, қазақ ауыз әдебиетінің қысқа жанрларының бірі – **жаңылтпаштар**. Яғни, Қарқаралы ауданының М. Мамраев ауылында тұратын Нәписә Нұрмағамбетқызынан жаңылтпаштар да жазылып алынды. Бұл жаңылтпаштар жас ұрпақтың тілін сындырып, сөзді тез әрі таза айтуға үйрету мақсатымен пайда болған. жаңылтпаш әдетте қатаң немесе ұяң дауыссыз дыбыстардан құралып, қара сөзбен не өлең болып та айтылады. Жаңылтпашты айтқанда сөзі жаңылдыратындай қиын болады. Оны айтудың негізгі шарты тоқтаусыз тез айтуға тиіс. М. Ғабдуллинның зерттеу еңбектерінде жаңылтпаш айтқанда екі жәйт ескеріледі дейді. Біріншісі, жиналған жұртты күлдіру болса, екіншісі, әрбір сөзді шапшаңдықпен шебер айтуға, тіл ұстартуға үйрету дейді [33, 86].

Нәписә Нұрмағамбетқызы айтқан жаңылтпаштар:

Қара алалар, қара алалар
Қара аланың үйірін бөрі аралар,
Бөрі аралар, бөрі аралар
Бөрі аланың құйрығы талға оралар

***

Атамның үйіне барғым келді
Құрт асағым келді, құрт асағым келді.

Сарыарқа қазақтарында сақталған фольклорлық мұраларды жинау кезінде табылған бұл жұмбақтар мен жаңылтпаштардың кейбіреуілері бұған дейінгі зерттеу еңбектерде жарық көрген. Біздің назарымызды аударғаны осы дүниелердің әлі де ел арасында ауызекі айтылып сақталып келе жатуы.

Халықтық әндер (қараөлең) - Сарыарқа қазақтарында сақталған рухани мұраларды жинау мақсатындағы экспедиция барысында бірнеше халықтық әндер мен көне сарында айтылатын қараөлеңдер жазып алдық. Бұл әндер мен қараөлеңдерді орындап жеткізушілер негізінен Қарағанды облысының елді-мекендеріндегі көнекөз кісілер және тәуелсіздіктен кейін шеттен (Қытай, Моңғолия) көшіп келген қандас ағайындар. Яғни, осы жолы біздің қорымызға жазылып алынған қараөлеңдер мен халық әндерінің көбі шығыс өңірде халық арасында ауызекі айтылатын лирикалық әндер мен өлеңдер болды. Қазақтың қарапайым қараөлеңі туралы ғалым Ш. Уәлиханов: «Әдеттегі үйреншікті өлең, бұл өлең төрт шумақты, әр шумақта жеке-жеке ой жатады, сондай-ақ бұл өлең дауысқа негізделеді» [34, 89-90] - деп халықтық қара өлеңге сипаттама береді. Жиі айтылатын бұл өлең түрлері, халық арасында халық әні немесе қараөлең, өлең деген атаулармен аталады. Қазақтың поэзиялық және музыкалық тұрғыдағы сөз саптау шеберлігінің негізінде қараөлеңді немесе халық әндерін айтушылар суырыпсалмалық қасиетпен еркін орындай береді. Қараөлеңнің жиі айтылып қалыптасқан формасы 2 немесе 4 жолдан кейін қайырма қайталанып отырады. Осы жерде айта кететін бір жәйт, бағзыдан келе жатқан қараөлеңдерде, ән (қараөлең) бірден кіріспе әуенмен басталып, одан кейін негізгі әуенге көшеді және әрбір шумақ аяқталғанда кіріспе ретінде айтылған шағын әуен қайырма ретінде орындалып отырады. Қазақтың қараөлеңіндегі мұндай формалық ерекшелікті қазіргі ән туралы зерттеулерде бірден қайырмадан басталған әндер деп

қарайды. Ал негізінде бұл ерекшелік ұлттық ән өнеріміздің бастау көзі саналатын халық ортасында ежелден ауызекі айтылып келе жатқан қараөлеңдер мен халық әндеріне тән ғана қасиет. Ән өнеріндегі осы құндылықтар дами келе қазақтың кәсіби ән өнерінің қалыптасуына өз мүмкіндігін көрсеткені анық. Фольклор жанрларына жататын осындай әндер туралы музыкатанушы ғалым П. Шегебаев пен С. Елеманова «Қазақ музыка әдебиеті» атты еңбегінде халық арасында кең таралған қара өлеңдерге 5 түрлі сипаттама береді: біріншіден, мұндай әндердің авторы белгісіз, сондықтан бұларды авторлық көзқарас пайда болғанға дейінгі көне заман туындылары деуге болады. Екіншіден, фольклорлық әндер мен күйлер құрылымы мен мазмұны жағынан қарапайым болып келетіндіктен, оларды орындау арнайы не кәсіби дайындықты қажет етпейді, мұндай әндер мен күйлерді әркім өз әлінше орындайды. Үшіншіден, мұндай әндер тыңдаушы аудиторияны қажет етпейді, шағын жиын-тойларда орындалады. Орындаушылар осы әндер арқылы өздерінің ішкі-сезімін, көңіл-күйін шертеді. Төртіншіден, фольклорлық жанрлар халықтың күнделікті өмірінде қолданылатын өнер болғандықтан, оны орындаушылар табыс таппайды, жалақы алмайды. Бесіншіден, фольклорлық әндер аспаппен сүйемелдеуді қажет етпейді, ал оның кейбіреулерінде аспаппен сүйемелдеу тіпті ерсі көрінеді [16, 8].

Қарағанды облысының бірнеше ауданынан жазылып алынған әндердің ішінде осындай ерекшелікке ие халық әндері мен қараөлеңдер кездесті. Мысалы, Шет ауданы Ақадыр кентінде тұратын Төлеген Ақанұлынан орындауында алынған «Ағайын» атты қараөлеңде:

Күнім ағайын,
Айым ағайын.
Ағайынның жанында-оу,

Білгенше әнге салайын – деген кіріспе әуенмен басталып, ары қарай төмендегідей 11 буынды төрт жолдан тұратын қараөлеңнің негізі әуеніне көшеді. Осы негізгі әуен басталатын шумақтан кейін бастапқыда айтылған кіріспе, қайырма болып қайталанып отырады. Мұндай халық әндері немесе қараөлеңдер бұрыннан қазақ ортасында жиын-тойларда үлкендердің не жастардың ортасында айтыс түрінде көп айтылатын болған. Яғни, қыз ұзату немесе құда күту

сияқты тойларда қараөлеңмен айтысу дәстүрі ерекше орын алған. Айтысқан екі жақ (құдалар жағы немесе жас қыз-жігіттер арасында) суырыпсалмалық қасиеттің арқасында қараөлеңнің әуенін ауысырып еркін айтыса берген. Бұл салт Моңғолия мен Қытайдағы қаңдастар арасында әлі күнге дейін жақсы сақталған. Бұл сөзімізге дәлел, Моңғолия қазақтарының ән-күйлеріне байланысты ғылыми зерттеулерде: «Моңғолия территориясында мекен ететін қазақтардың арасында түрлі халықтық жиындар мен мерекелердегі көпшілік суырыпсалмалық көріністен құрылатын ерекше мақам қалыптасқан. Суырыпсалмалық тек музыкалық мәтінге ғана емес, сонымен қатар поэтикалық мәтінге қатысты екенін атап өткен жөн, өйткені ол экспромтпен диалогтық формада, екі адам арасындағы айтыс түрінде орындалады» [35, 36-37] – деп Моңғолия қазақтарында айтылатын қараөлең немесе халық әндерінің құрылымдық ерекшеліктері туралы анықтама берген. Төлеген Ақанұлы орындап берген тағы бір «Құрбылас-ай» атты қараөлең төменгі субквартамен мажорлы пентахортда орындалады. Қатар өрілген дыбыстар арқылы әуен жоғарғы квинтаға қарай бірте-бірте жылжиды. Әуендік-интонациялық құрылымы гехсахорд арқылы ауыспалы өлшеммен дамиды.

Сарыарқа даласына жасалған экспедиция кезінде табылған қараөлеңдер немесе халық әндері Шығыс Қазақстан өңірінде халық арасында орындалып келген әндердің байырғы үлгілерін айқындайды. Кейбір қараөлеңдер сахналық кәсіби әндердегі сияқты аспапта орындауға ыңғайлы, белгілі қайырмасы бар толық фактурасы қалыптасқан әндер. Бұл әндердің құрылымдық ерекшеліктері (ырғақтық, құрылымдық, орындалу т.б Шығыс Қазақстан өңіріндегі әндердің музыкалық тілінің эволюциясын айқын білдіреді. Сондай-ақ бұл ән-өлеңдер жоғарыдағы орындаушылардың орындауында бұдан бұрын еш жерде жарық көрмеген тың шығармалар.

Қорытынды. Сарыарқа қазақтарына (Қарағанды облысы бойынша) жүргізген рухани мұраларды жинау экспедициясында қазіргі жас ұрпақтың санасынан өшкіндеп бара жатқан орындаушылық өнердің әр түрінен (жарапазан, сыңсу, жоқтау, қараөлең,

ән-күй, халық әндері) жалпы саны 310 шығарма жиналып, қазақтың тұрмыс-салт өлеңдеріне жататын жоқтау, сыңсу, ескі қара өлеңдер мен жарапазан әндері, халық әндерінің мақам-сазының көнелігі назар аудартты.

Қарағанды облысы көлемінен жиналған материалдардың ішінде бұдан бұрын ғылыми және орындаушылық бағытта жарық көрмеген, жаңадан табылған тұрмыс-салт өлеңдері мен халық әндерін айрықша атауға болады. Бұл мұралар қазақтың әдебиеттану, өнертану саласындағы ғылыми ізденушілер үшін де жаңа материалдар болары сөзсіз.

Сарыарқа қазақтарының рухани мұраларын жинау, зерттеу жұмыстарын қорытындылай келе **төмендегідей тұжырымға** қол жеткізді:

- Қарағанды облысының елді-мекендерінде тек жасы егде тартқан кісілердің жатқа айтуында ғана жоқтау, сыңсу, жарапазан, қара өлең, жұмбақ, жаңылтпаш сияқты орындаушылық өнердің және ауыз әдебиеті жанрының байырғы үлгілері әлі де сақталған. Ал жастар жағында мұндай құндылықтарды ұстану жағы өте кемшін екені анықталды.

- «Бата беру» дәстүрі ұрпақ жалғастығын тауып жатқаны назар аудартты. Үлкендер жағынан бата беру дәстүрін жас балаларға да үйретіп ұрпаққа тасымалдау, насихаттау жұмыстары нәтиже беріп отырғаны байқалды.

- Шетелден (Моңғолия, Қытай) елге қоныс аударып, облыс аумағына жайғасқан қаңдастарымыздың арасында 50 жастан асқан кісілер фольклорлық және орындаушылық мұралардың (жоқтау, сыңсу, қара өлең, жарапазан, ән-күй т.б.) озық үлгілерін мольнан ұстанып отырғаны қуантты. Бірақ олардың тәуелсіздік жылдарында көшпен бірге келген немесе атажұртқа келгеннен кейінгі туған ұрпақтарының, үлкендер жағы ұстанып отырған құндылықтарға деген қызығушылығы, тасымалдануы ақсап тұрғаны байқалды. Яғни, тәуелсіздікпен бірге өсіп келе жатқан жас ұрпақтың, бұл дүниелерден бейхабар немесе үйреніп жалғастыруға құлықсыз екені анықталды. Алдағы уақытта осы құндылықтарды жас ұрпақ санасында қалдыру жұмыстарын жүргізу мәселесін жүйелі қарастыру қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 29 сәуірдегі № 408 қаулысы [Электрон. ресурс] – 2013. – URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408> (қаралған күні: 13.03.2023).
2. Аравин П.В., Ерзакович Б.Г. Қазақстанның музыка мәдениеті. Мақалалар мен материалдардың жиынтығы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1957. – 180 б.
3. Радлов В.В. Алтын сандық. / Ред. С. Қасқабасов, К. Ісләмжанұлы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 256 б.
4. Уәлиханов Ш. Тәңірі. Таңдамалы. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2013. – 392 б.
5. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау баспасы, 2007. – 432 б.
6. Затаевич А.В. 1000 песен киргизского народа. – Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1925. – 464 с.
7. Затаевич А.В. 500 песен и кюев казахского народа. – Алма-Ата: Наркомпрос Казакской АССР, 1931. – 350 с.
8. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 442 б.
9. Бекмұханбет Б.Д., Мылтықбаева М.Ш., Сабырова Ә.С., Пазылова А.Р., Дәрібаева А.А., Қайрулла К.И. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының фольклорлық зертханасы. – Алматы: Құрманғазы ат. ҚҰК, 2019. – 240 б.
10. Беккожина Т. Қазына. – Алматы: Жалын баспасы, 1979. – 112 б.
11. Аманов Б.Ж., Мұхамбетова Ә.И. Дәстүрлі қазақ музыкасы және XX ғасыр. – Астана: Мастер По, 2013. – 332 б.
12. Каракулов Б.И. Форма и ладовость в казахских обрядовых песнях // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая. – №3. –1979. – 39–42 б.
13. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832 б.
14. Утеғалиева С. О музыкальной стилистике домбровых кюев-шертпе // Вопросы музыкальной культуры и образования: сборник статей, посвященный 20-летию Независимости Казахстана. Вып. 2. – Алматы, 2011.
15. Ерзакович Б.Г., Қоспақов З.Қ. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. – Алматы: Ғылым, 1986. – 112 б.
16. Шегебаев П. Елеманова С. Қазақ музыка әдебиеті. – Астана: ҚазҰӨУ, 2011. – 104 б.
17. Бердибай А. Система вставных элементов в казахской структуре казахских традиционных песен // Поиск. - 2014. – № 2. – С. 17–22.
18. Жүзбай Ж. Мұңды қыз. Халық композиторы Аққыз Ахметқызының күй мұрасы. – Қарағанды: Болашақ баспа, 2017. – 235 б.
19. Малдыбаева Р.С. Творческая личность кюйши в музыкальной культуре XX века: диссертация на соискание степени кандидата искусствоведения: 17.00.02 - музыкальное искусство / ИЛИ им. М.О. Ауэзова. – Алматы, 2005. – 135 с.
20. Мүптекеев Б. Қазіргі қазақ музыкасы // Музыкалық-этнографиялық экспедиция материалдар жинағы. – Астана: 2012. – 60 б.
21. Сабинова А. Традиционная казахская песня в аспекте древнемифологических верований // Абай и Шакарим: философия музыки и песенный стиль. Вопросы изучения казахской традиционной песни. – Алматы, 2014. С. 196–205.
22. Байбек А. Домбра как фактор ладообразования устно-профессиональных песен Арки (практический аспект) // Материалы международной конференции «Проблемы современного музыковедения и этноорганологии», посв. 90-летию Болат Сарыбаева. – Астана, 2017. –С. 44–50.
23. Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық. Музыкалық фольклор. Дәстүрлі ән өнері // Жауапты редактор А.Ж. Қазтуғанова. – Алматы: Brant Book, 2019. – 752 б.
24. Стамғазиев Р., Әбуғазы М. Назқоңыр. – Алматы: 2016. – 424 б.
25. Әбуғазы М. Қазақтың домбыра өнері. – Алматы: Нұрсәт баспасы, 2016. – 485 б.
26. Қинаятұлы Д. Мұра. 30 жылдан таңдамалылар (1982-2012). Қазақ салт-дәстүрі туралы байымдаулар мен зерттеулер. – Шыңжаң: Шыңжаң әсемөнер-фотосурет баспасы, 2012. – 672 б.
27. Бабалар сөзі: Жүз томдық. т. 79: Моңғолиядағы қазақ фольклоры. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.

28. Асылұлы О. Қазақтың ғұрып-әдет мәдениеті. – Шыңжаң: Әсемөнер-фотосурет баспасы, 2009. – 302 б.
29. Қазақ музыкасы. Көне музыкалық фольклор. Антология Бестомдық. I-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 516 б.
30. Аманжолов С., Жанұзақов Т. Қазақтың халық жұмбақтары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 244 б.
31. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 64: Жұмбақтар. – Астана: Фолиант, 2010. – 432 б.
32. Керім Ш. Қазақ жұмбағы. – Алматы: Санат, 1999. – 287 б.
33. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. I том. – Алматы: 2018. – 336 б.
34. Уәлиханов Шоқан. Тәңірі. Таңдамалы. – Алматы: RS Халықаралық Абай клубы, 2013. – 392 б.
35. Шетел қазақтарының өнері: музыка мәдениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 424 б.

References

1. Kazakstan Respublikasynda materialdyk emes madeni murany korgau zhane damyту zhonindegі tuzhyrymdama turaly [Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2013 zhylygy 29 sauirdegi № 408 kaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 29, 2013 No. 408 on On the concept for the protection and development of intangible cultural heritage in the Republic of Kazakhstan [Electronic resource] – 2013. – Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000408>(Accessed: 13.03.2023).
2. Aravin P.V., Yezakovich B.G.Kazakstannyn muzyka madenieti. Makalalar men materialdardyn zhyntygy [Music culture of Kazakhstan. A set of articles and materials] (Almaty, Kazakh state publishing house, 1957, 180 p.).
3. Radlov V.V. Altyn sandyk [Golden Chest]. Ed. S. Kaskabassov, K. Islamzhanovich (Ana tili, Almaty, 1993, 256 p.).
4. Valikhanov Sh.. Taniri. Tandamaly [Taniri. Elected/Selected Works] (Poligrafkombinat Almaty, 2013, 392 p.).
5. Margulan A.Kh H. Shygarmalary [Works] (Alatau baspasy, Almaty, 2007, 432 p.).
6. Zataevich A.V.1000 pesen kirgizskogo naroda [1000 songs of the Kyrgyz people] (Kyrgyz State Publishing House Orenburg, 1925, 464 p.).
7. Zataevich A.V. 500 pesen i kjuev kazahskogo naroda [500 songs and kuis pesen i kjuev of Kazakh kazahskogo narodapeople] (People 's Commissariat of the Kazakh ASSR, Alma-Ata, 1931, 350 p.).
8. Zhubanov A. Zamana bulbuldary [Nightingales of the Times] (Kazakh state publishing house of fiction, Almaty, 1963, 442 p.).
9. Bekmukhanbet B.D., Myltykbaeva M.Sh., Sabyrova A.S., Pazylova A.R., Kairulla K.I. Kurmangazy atyndagy Kazak ul'tyк konservatorijasynyn fol'klorlyk zerthanasy [Folklore Laboratory of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory] (Kurmangazy Kazakh National Conservatory, 2019, 240 p.).
10. Bekkozhiba T.Kazyna [Treasure] (Zhalyn press, Almaty, 1979, 112 p.).
11. Amanov B.Zh., Mukhambetova A.I. Dasturli kazak muzykasy zhane XX gasyr [Traditional Kazakh music and the XX century] (Master Po, Astana, 2013, 332 p.).
12. Karakulov B.I. Forma i ladovost' v kazahskikh obrjadovyh pesnjah [Form and harmony in Kazakh ritual songs], Izvestija AN Kaz SSR. Serija filologicheskaja [News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philological series], 3. 39–42 (1979).
13. Seidimbek A. Kazaktyn kuj oneri [Kazakh Kui art] (Kultegin, Astana, 2002, 832 p.).
14. Utegalieva S. O muzykal'noj stilistike dombrovyyh kjuev-shertpe [About the musical stylistics of dombra kuev-shertpe], Voprosy muzykal'noj kul'tury i obrazovaniya: sbornik statej, posvja-shhennyj 20-letiju Nezavisimosti Kazahstana [Questions Issues on of musical culture and education: a collection of articles dedicated to the 20th anniversary of Independence of Kazakhstan]. Is.2 (Almaty, 2011, 61–72 p.).
15. Erzakovich B. G., Alshakov Z. K. Kazaz muzyka fol'klorynyn tarihnamasy [Historiography of Kazakh music folklore] (Gylym, Almaty, 1986, 112 p.).
16. Shegebayev P., Elemanova Yelemanova S. Kazak muzyka adebieti adebieti [Kazakh music literature] (Kazakh NUA, Astana, 2011, 104 p.). [In Kazakh]
17. Berdibay A. Sistema vstavnykh elementov v kazahskoy strukture kazahskikh traditsionnykh pessen [The system of insertion elements in the Kazakh structure of Kazakh traditional songs], Poisk [Search], 2, 17–22 (2014). [In Russian]

18. Zhuzbay Zh. Mundy kyz. Halyk kompozitory Akkyz Ahmetkyzynyn kuj murasy [Sad girl. Kui heritage of the folk composer Akkyz Akhmetovna]. Bolashak baspa, Karagandy, 2017, 235 p.). [In Kazakh]
19. Maldybaeva R.S. Tvorcheskaja lichnost' kjujshi v muzykal'noj kul'ture XX veka: dissertacija na soiskanie stepeni kandidata iskusstvovedeniya: 17.00.02 - muzykal'noe iskusstvo/ ILI im. M.O. Aujezova [The creative personality of Kuishi in the musical culture of the twentieth century: dissertation for the degree of Candidate of Art History: 17.00.02 - musical art], ILI im. M.O. Aujezova M.O. Auevov [Institute of Literature and Art] (Almaty, 2005, 135 p.). [In Russian]
20. Muptekeev B. Kazirgi kazak muzykasy [Modern Kazakh music], Muzykalyk-jetnografijalyk jekspedicija materialdar zhinagy [Collection of musical and ethnographic expedition] (Astana, 2012, 60 p.). [In Kazakh]
21. Sabirova A. Tradicionnaja kazahskaja pesnja v aspekte drevnemifologicheskikh verovanij [Traditional Kazakh song in the aspect of ancient mythological beliefs], Abaj i Shakarim: filosofija muzyki i pesennyj stil'. Voprosy izuchenija kazahskoj tradicionnoj pesni [Abai and Shakarim: Philosophy of music and song style. Questions of studying the Kazakh traditional song] (Almaty, 2014, 196–205 p.). [In Russian]
22. Baibek A. Dombra kak faktor ladoobrazovanija ustno-professional'nyh pesen Arki (prakticheskij aspekt) [Dombra as a factor in the formation of oral-professional songs of the Arch (practical aspect)], Materialy mezhdunarodnoj konferencii «Problemy sovremennogo muzykoznanija i jetnoorganologii», posv. 90-letiju Bolata Sarybaeva [Materials of the international conference «Problems of modern musicology and ethnoorganology», dedicated to the 90th anniversary of Bolat Sarybayev] (Astana, 2017, 44–50 p.). [In Russian]
23. Uly dalanyn kone saryndary: Antologija. Ysh tom dyk. Muzykalyk folklor. Dasturli an oneri [Ancient times of the Great Steppe: an anthology. Three volumes. Musical folklore. Traditional singing art]. Responsible editor A. Zh.Kaztuganova (Almaty, BrantBook, 2019, 752 p.). [In Kazakh]
24. Stangaziev R., Abugazy M. Nazkonyr [Nazkonyr] (Almaty, 2016, 424 p.). [In Kazakh]
25. Abugazy M. Kazaktyn dombyra oneri (Nursat press, Almaty, 2016, 485 p.). [In Kazakh]
26. Kynayatuly D. Mura. 30 zhyldan tandamalyar (1982-2012) [Heritage. Selected from 30 years (1982-2012)], Kazak salt-dasturi turaly bajym-daular men zertteuler [Enrichment and research on Kazakh traditions] (Xinjiang, Xinjiang art-photography publishing house, 2012, 672 p.). [In Kazakh]
27. Babalar sozi: Zhuz tom dyk. T. 79: Mongolijadagy kazak fol'klory [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 79: Kazakh folklore in Mongolia] (Foliant, Astana, 2011, 416 p.). [In Kazakh]
28. Asyluly O. Kazaktyn guryr-adet madenieti [Kazakh Customs and Customs Culture] (Art-photography publishing house, Xinjiang 2009, 302 p.). [In Kazakh]
29. Kazak muzykasy. Kone muzykalyk folklor. Antologija Bestomdyk. Kazakh music [Vintage musical folklore. The Anthology Is Bestomic]. Vol. I. (Kazakparat, Almaty, 2005, 516 p.). [In Kazakh]
30. Amanzholov S., Zhanuzakov T. Kazaktyn halyk zhumbaktary. Kazakh Folk Riddles (Kazakh state publishing house of fiction, Almaty, 1959, 244 p.). [In Kazakh]
31. Babalar sozi: Zhuz tom dyk. T. 64: Zhumbaktar [The word of ancestors: one hundred volumes. Vol. 64: riddles] (Foliant, Astana, 2010, 432 p.). [In Kazakh]
32. Kerim Sh. Kazak zhumbagy [Kazakh Riddle] (Sanat, Almaty, 1999, 287 p.). [In Kazakh]
33. Gabdullin M. Kazak halkynyn auyz adebieti [Oral Literature of the Kazakh People]. Vol. I (Almaty, 2018, 336 p.). [In Kazakh]
34. Valikhanov Shokan. Taniri. Tandamaly [Taniri. Elected/Selected Works] (RS International Abai club, Almaty, 2013, 392 p.). [In Kazakh]
35. Shetel kazaktarynyn oneri: muzyka madenieti [Art of Foreign Kazakhs: Music Culture] (Kazak universiteti, Almaty, 2014, 424 p.). [In Kazakh]

A. Maulet¹, A. S. Sabirova²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Kazakhstan

Educational significance of the folklore heritage of the Kazakhs of Saryarka

Abstract. The article describes the spiritual heritage of the Kazakhs of Saryarka, including issues of collection, preservation, study of folklore heritage, which has been transferred from generation to generation over the centuries, as well as the role of these spiritual values in the education of generations. Considering scientific research expeditions of different periods about the spiritual heritage of Kazakhs inhabiting Saryarka, we can conclude that foreign travelers and domestic scientists who visited the Saryarka steppe, in their works on everyday life and ethnography of Kazakhs studied the best samples of folklore heritage of the Kazakhs of Saryarka (zhoktau, zharapazan, karaolen, riddles, sayings and etc.), as well as the works of folk composers-classics and various genres of performing art. The folklore heritage of the Kazakhs of Arka has its own national character, due to the specifics of regional and ethnic settlement. After Independence, our fellow countrymen from abroad moved to settlements of Karaganda region. Along with our fellow countrymen a lot of heritage that has disappeared from the consciousness of the modern young generation, became a symbol of Kazakh customs and traditions, performing art and ethnographic values, has come down to us. In the scientific analytical part of the article, the samples of the folklore heritage of indigenous Kazakhs inhabiting the Saryarka region are compared with the values of the fellow countrymen from abroad and formulated in terms of regional-executive common features and national spiritual integrity. The valuable data on folklore heritage, such as «Kara Olen», «Zharapazan», «Zhoktau», «Riddles», and «Proverbs» were selected based on the materials on the Kazakhs of Saryarka, collected during the research expedition.

Keywords: Saryarka steppe, spiritual heritage, folklore heritage, bata (blessings), riddle, synsu, zhoktau.

A. Маулет¹, А. С. Сабирова²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, Алматы, Казахстан

Воспитательное значение фольклорного наследия казахов Сарыарки

Аннотация. В статье рассматривается духовное наследие казахов Сарыарки, в том числе вопросы сбора, сохранения, изучения фольклорного наследия, которое передавалось из поколения на протяжении веков, а также роль этих духовных ценностей в воспитании поколений. Изучая научно-исследовательские экспедиции разных периодов о духовном наследии казахов Сарыарки, можно сделать вывод, что зарубежные путешественники и отечественные ученые, посещавшие Сарыаркинскую степь, в своих работах о быте и этнографии казахов исследовали лучшие образцы фольклорного наследия казахов Сарыарки (жоктау, сынсу, жарапазан, кара олен, загадки, поговорки и т.д.), а также произведения народных композиторов-классиков и различные жанры исполнительского искусства. Фольклорное наследие казахов Арки имеет свой национальный характер, обусловленный спецификой регионального и этнического расселения. После обретения Независимости наши сородичи переселились в населенные пункты Карагандинской области. Вместе с ними дошло до нас духовное наследие, которое исчезло из сознания нынешнего молодого поколения и стало символом казахских обычаев и традиций, исполнительского искусства и этнографических ценностей. В научной аналитической части статьи образцы фольклорного наследия коренных казахов, населявших Сарыаркинский регион, сопоставляются с ценностями наших сородичей, рассматриваются с точки зрения регионально-исполнительских общих черт и национальной духовной целостности. Представленные в статье ценные данные о фольклорном наследии, такие как «Кара олен», «Жарапазан», «Жоктау», «Загадки», «Поговорки», были отобраны на основе материалов по казахам Сарыарки, собранных в ходе научно-исследовательской экспедиции.

Ключевые слова: Сарыаркинская степь, духовное наследие, фольклорное наследие, бата (благословение), загадки, сынсу, жоктау.

Авторлар туралы мәлімет:

Маулет А. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, ҚР Ұлттық музейінің бөлім жетекшісі, Астана, Қазақстан.

Сабырова А.С. – өнертану кандидаты (PhD), Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының профессоры, Алматы, Қазақстан.

Maulet A. – PhD, postdoctoral fellow of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Head of the Department of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Sabyrova A.S. – Candidate of Art History (PhD), Professor of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan.

M.R. Baltymova*,**A.Sh.Pangereyev***K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan**E-mail: mbr74@mail.ru*

Children's folklore is the source of the preservation of folk traditions

---

Abstract. *The article discusses the importance of children's folklore in the preservation of folk traditions. Folklore works occupy an important place in the aesthetic education of the future generation. Introducing children to the genres of folklore, retelling what they have heard, teaching expressive pronunciation of proverbs, sayings, riddles will help solve the problems of aesthetic education. Consequently, Kazakh children's folklore is the basis for the development and renewal of national culture. This is an indelible legacy that determines the essence and content of existence, historical destiny, existence, and worldview of a national civilization. The concepts developed in the years after gaining sovereignty in order to consolidate the personality of the child, the noble heritage of our people, respect for Kazakh folklore, traditions, love for the country, land, actions of moral and aesthetic feelings, reveal the role of oral literature in preserving patriotism, morality, humanism, aesthetic culture and spiritual wealth, life in the consciousness of the people this people in the past, dreams, customs. Folklore works for children represent the noble heritage of our people, accumulated over centuries, based on the formation of children's own fantasies, requirements, thoughts, opportunities to perceive aesthetically, to feel the surrounding phenomenon in accordance with the age of preschoolers. Folklore works for children are a valuable genre that listens to children with interest, increases their creative abilities, develops logical thinking and vocabulary.*

Keywords: *folklore, folklore studies, children's folklore, artistic generalization, national worldview, national education, folklore samples, folklore genres.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-115-121>

Basic rules. According to scientific studies, child's character, emotions, and thinking ability change and develop according to age. According to the age characteristics of a child, children's literature is divided into several areas and provides education in expanding consciousness and thinking. Children's folklore has a direct impact on the child's psychology through the presence of artistic images, lyricism and music. Children's folklore works have a rapid impact on a child's thinking, language development, and mood. Children's folklore is a textbook of life inherited from ancestors. Folklore is a literary work of art that has an educational value, is never forgotten, and does not lose its relevance.

Through folklore works, we become an example to our generation and convey the traditions and experience of our ancestors to the minds of our generation.

Introduction. Children's folklore instills moral values in children. Among them, works covering the period from infancy to adulthood are widely considered in the works by Y.Altynsarin *Kazakh Anthologies*, *Attraction to Children* by M.Dulatov, *Spiritual Wealth* by K.Matyghanov in order to prove its function as an educational tool in the upbringing of children. The periods of decline, development, and contradictions of these works according to historical eras remain complex and relevant.

Description of materials and methods.

Children's folklore is offered as a market for children in folk art and written literature. In addition to considering that every child is an individual, a growing person who needs individual communication, it is necessary to form a national consciousness throughout our generation. A special place in child education is to predict the consciousness of their generation in advance, distract them from their own problems and images, and explain their positive thoughts to achieve their goals with the help of proverbs. Folklore models used in child education change the views of the child according to age characteristics.

Children's folklore is a valuable treasure accumulated by the people over the centuries, which shows children's psychology, knowledge and taste, creative abilities and potential possibilities, and develops these qualities. In showing the role of folklore works for children in ensuring the general development and personality formation of children, folklorist scientist S.Kaskabassov describes the concept of "Children's folklore": "this includes many genres and genre types of oral literature samples. Among them, there are works in the form of black words, as well as poems and songs that are sung for different purposes, large and small. In addition, rhythmic prose, which is often found in fairy tales and legends related to the game, has a special place. However, although any examples of oral literature, for example, epic poems, proverbs, can be selected and edited to be suitable for children, they cannot all be attributed to the concept of "children's folklore" [1, p. 16].

A.Baitursynov explained the meaning of such genres as 'lying poem', 'mystery', 'deceptive', 'song', 'lullaby' and focused on the field of aesthetic education [2]. And researchers S.Seifullin, Sh.Akhmetov, K.Matyzhanov, etc. scientists turned Kazakh children's folklore into a special object of research and classified it as a whole phenomenon. In the research of K. Matyzhanov, the place of folk songs as an educational tool of folk pedagogy is shown. This proves that folk works for children are a precious heritage that reveals children's psychology, artistic taste, and creative abilities. The fact that folklore works are suitable for children's ability, logical consistency, variety of language, musical composition, moral content, easy form, as a valuable educational tool that becomes children's spiritual food, clearly shows the value of folklore in the education of generations.

Famous writers T.Moldagaliyev, K.Myrzaliev, M.Alimbayev explain the national spiritual treasure to the young generation through their works and explain that it should be given a significant place. "The educational value of the national heritage is a deep world without limits. And it is significant not only for the young generation, but for all stages of human life, a source of spiritual and aesthetic energy of mankind. Among them, the works directly aimed at child education, which are the main stimulus for the formation of the child's soul and spiritual development, form a channel of their own. This is called "children's folklore" in folklore studies" [3, p. 239]. This clearly shows the place of folklore works in child education. For example, the content of Kazakh fairy tales is an excellent example of poetry and artistic skill. For example, fairy tales have a special place in the education of the generation. As a result of the positive and negative characters in the content of the fairy tales, the child reading the fairy tale admires the actions of the positive characters and wants to be like them, while he is disgusted by the negative characters and tries to avoid their actions. This is an indispensable tool for forming moral and virtuous qualities in the future generation.

Folklore works play an important role in providing aesthetic education to future generations. Introducing children to folklore genres, retelling what they have heard, teaching them to say proverbs, riddles, and riddles helps solve the possibilities of aesthetic education. Therefore, Kazakh children's folklore is the basis of the development and renewal of national culture. It is an indelible heritage that defines the meaning and content of life, the historical fate, nature, and worldview of national civilization. In this regard, it is possible to cite the example of wise Ayaz Bi in the fairy tale *Ayaz Bi* and friend Kenzhekey, who is unwavering with his intelligence and knowledge in the fairy tale *Yer Tostik*.

Results. Children's works are adapted to changes in various characteristics, such as transformation and renewal, which occur in accordance with the development of time, and are distinguished by the appearance of artistic features in their internal content and external structure. Folklore works taken from the mouth of the people are based on increasing the child's educational and cognitive activity and creative imagination, thinking and speaking, communication. We can see that the

origin of Kazakh children's literature is folk works. In their research, scientists conclude that the value of Kazakh children's folklore samples is that with the help of works, the child's emotional relationship is formed, fears and fears are eliminated, self-confidence is formed in the process of self-development, the child's imagination is sharpened, attention and communication skills are formed.

Children learn to glorify the examples of oral literature when they memorize well-intelligible textbooks and proverbs with great enthusiasm and interest. The opinion of the researcher of national values G.N.Volkov that "children, the death of children's environment – the destruction of the nation" [4] shows that the future of people will develop and continue, and their place in society will be forever.

The school period in the primary school is considered to be a period that allows to inculcate real, necessary values in the child. At this time, the child remembers the stories, fairy tales, proverbs heard from his grandparents, father and mother from a young age, and his abilities and abilities to revive, supplement and edit them increase. In the course of research, we have made sure that the effective use of children's folklore samples according to the child's age will inculcate the values, art, knowledge and upbringing necessary for the child's life in terms of education and upbringing.

It is a mirror of the authenticity and stability of family upbringing in the upbringing of offspring. The lullaby of the grandmother and mother, which the child listens to from the day of birth, also affects the child's hearing, memory, and physiological development. A child who grows up absorbing the roots of folklore from an early age develops complex mental processes such as perception, memory, attention, speech and thinking.

According to findings of psychologists, the expression of opinions about personality development is first absorbed by the child from family education. As the saying goes, "what you see in the nest, what you catch when you fly," our generation is a repetition of the life and way of life of their parents in the family. Therefore, if we want our child to walk on a straight path, it is very important to master the elements of Kazakh folk pedagogy and use them in child education. In mastering the moral norms in the formation of a person's personality, it is important to select and differentiate the aspects of folk literature related to life, the works of folk poets, and

present folklore samples to students. It is a non-stop, comprehensively differentiated system.

People's heritage is a deep world with unlimited cognitive and educational value. After all, since the beginning of the folk heritage is aimed directly at the education of the child from the day he was born, the appropriate use of optimal educational tools plays an important role in connection with the pleasant and correct upbringing of the child from infancy.

Folklore works have a lot of instructive, moral and exemplary properties. It is a folk heritage and an aesthetic tool for educating future generations. Because the opinions of the researchers, which are the product of the people's taste and critical attitude, starting from the advanced culture and disgusted by the evil, reveal the importance of the folklore genre in the education of the generation.

In the years after gaining independence, the concepts created in order to strengthen the child's personality, respect for the precious heritage of our nation, Kazakh folklore, tradition, love for the country, the land, moral and aesthetic feelings, the role of oral literature in the national consciousness in preserving patriotism, morality, humanism, aesthetic culture and spiritual wealth, and It shows people's life in the past, longings and dreams, customs, the fruits of folklore works in folk education. At the same time, in the course of scientific research, he clearly revealed the educational meaning of children's folklore and expressed his opinions about its development through the elements of folk pedagogy. Folklore continues to be combined with all spheres of educational work.

The peculiarity of Kazakh folklore is that it is the main educational tool, which conveys to the child the beauty and impact of the rich heritage around him, to feel the results of national work, to influence the surrounding world, traditions, and the development of his imagination. That is, folklore expands the child's knowledge, introduces him to the rich world of images that illuminate life, develops his cognitive activity, his attitude to life, and educates him to respect the heritage of his ancestors. In general, the concepts and ideas about nature, society, art, and life in the genre of Kazakh folklore have become a national precious treasure and entered the national consciousness. Our forefathers included everything from the simple things necessary for everyday life to complex world phenomena in creativity and fairy tales, legends, epic songs, proverbs and riddles, and oral

literature genres, and adapted their generation to morality, civility, as well as the beauty of the mystical world.

Folklore differs from other art genres in that it is orally created, performed orally, and spread orally. Folklore has its own method of representation, function, and art form. There are not a few ways of real research about the development, emergence, formation and current state of the science of Kazakh literature. It is necessary to identify research and innovations that can respond to the changes related to the requirements of the development of society and the formation of human consciousness. For this, it is necessary to improve the samples of oral literature and the science about it, research and development from a scientific and methodological point of view. One of the ways to determine the rich heritage of Kazakh oral literature and its peculiarities is the historical-comparative method. It is impossible to understand the nature of folklore without deep comparison, analysis, and classification of the content, structure, and laws of folklore works.

In this context, opinions about theoretical analyzes are given, and the main method of folklore representation is shown in the form of romantic glorification and artistic collection as follows: "Artistic collection is primarily characteristic of folklore. It is recognized that the main character has accumulated the best human qualities in him, and in addition, some noble qualities that the country wants to see in the work, character, and actions of the hero that the country longs for and dreams of" [5, p. 438]. The methods mentioned in the quoted opinion complement the principles of folk pedagogy. Folk pedagogy is a type of education that begins with family education and has a strong place in nation-people, village-region, and even national relations. Therefore, folk pedagogy has passed through all stages of social development, systematized in practice, proven by scientific and pedagogical conclusions, and turned into a system of pedagogical training and education.

Inculcating folk education in young children, developing knowledge and skills, capable of physical and intellectual work, raising a well-rounded citizen with well-rounded physical and mental development, a well-formed social mindset, richly imbibed humane and virtuous qualities, a new It includes directions of personality formation that shows the ability to develop in the direction, see oneself comprehensively, and develop.

Traditions give rise to certain customs and relations of the people. For example, related to child rearing: holding a julykhana, asking for good wishes, naming a child, putting him in a cradle, presenting him, riding a horse, circumcision ceremonies, etc. traditions have been preserved in the Kazakh people since ancient times. "Child psychology has a special place in order to form and develop the character, habits, and skills of a young child in a good way At this point, we should not dwell on the thought of our ancestors: Our ancestors did not say for nothing that "the key to good education is the family, near the hearth" [6, p. 9]. The given opinion shows that family education is the basis of folk pedagogy. Customs and traditions born in connection with family life, dreams, thoughts, and wills of the people to future generations are reflected in everything.

The power of folk works, its educational significance is evidenced in the works of the talented writer M.Auezov: "While studying the oral literature, we can find the sense of patriotism in the minds of the people, the moral humanism in the concept of the people, the winged hope of the people – optimism, the life of that people in the past, longings and dreams, customs we will see the fruits of collective education of the people" [7, p. 52].

For centuries, our ancestors raised their generation to be moral and artistic with the music of the people's drums, songs, the art of aitys, the songs of the zhyrau, proverbs, eloquent words, and the tales told by our grandmothers, and their generation has a high moral conscience, honor, and patriots of their country. It is a historical fact that he was brought up. Opinions about the great role of the people's creativity in preserving and bequeathing to the generations the great ideas and traditions of folk pedagogy clarify the value of folk education and upbringing. The evidence for this is: "Children's poetry is a branch of literature that matured within the framework of the artistic tradition of our national poetry passed down from century to century, found its channel in the first quarter of the 20th century, and managed to define its own poetic nature in the subsequent periods" [8, pp. 37-38].

Discussion. According to the researchers, "traditionally, two directions can be distinguished, according to which children's folklore is replenished. On the one hand, adult folklore adapts to children's environment. With friends, with children, works are created that

take into account the specifics of the child's worldview. But there is a third way – the creation of adult works specially intended for children" [9, p. 5].

Because in works of folklore, "People's beliefs, way of life, national worldview, proverbs, songs and epics, words and poetry, poetic tradition are not isolated from each other but appear as a whole world. In this regard, folklore works can be called a mirror of people's life. A high level of living, life experience and thinking gives information about the stages of the philosophical thought system of the people, its underlying meaning, content, and leads to its secrets" [10, p. 69].

The scientific world view that the child's cognitive activity begins with knowing the surrounding world originates from the teachings of the ancient Greek philosophers Aristotle, Plato and Socrates, great thinkers Al-Farabi, J.Balasagun, A.Yugineki, etc. He said that it is possible to lead a person to happiness by developing and improving his knowledge. In his forty-third black speech Abay said that "if the child's knowledge is not developed from the first day, you yourself will disappear without color." We can see the continuity between Kazakh children's folklore and folk pedagogy in the poem *Word Head* by the educator Y.Altynsarın.

In Kazakh children's poetry, there are traditional methods and methods developed in this regard. One example of them is folk literature and ancient heritage, i.e., the way of giving artistic ideas in the form of a thoughtful commandment and effective propaganda. If this literary method is used in children's poetry until today, i.e., poems with open wills and reflections typical of poets and poets, there is another type of works that use the method of giving advice to children in accordance with the flow of time, the requirements of modern children's poetry, i.e., the characteristics of today's children.

Conclusion. Folklore is not a phenomenon that changes rapidly like the flow of life. However, after being directly connected with the people's life and consciousness, it changes, renews, and becomes full. Over the centuries, folklore has been updated, its genre structure has been expanded, and its artistic quality has also increased. Folklore versions that have come down to us were sorted, artistically finished, systematized in the new era, that is, in the 18th-19th centuries, and have reached their present state. During this period, Kazakh folklore was filled with eloquent words and genealogies, internal types of legends, stories and epics, historical and black poems, including various events that happened in life, were told in accordance with the people's consciousness and aesthetic requirements, and became the basis for meeting the needs of folk education and folk pedagogy. Acquaintance with folk art not only affects the correct formation of the child's consciousness and speech, but also is a special means of ensuring the comprehensive development of the child from an early age, mastering new relationships with the environment.

Folklore works for children are a valuable heritage of our people, collected over the centuries, based on the formation of the children's own dreams, requirements, thoughts, aesthetic perception and feeling of the surrounding phenomenon according to the age characteristics of preschool children. Folklore works for children are a valuable genre that children listen to with interest and love, increase creativity, develop logical thinking and vocabulary. According to the results of the research, folklore works are included in the works for educating the generation. Almost all content works written in accordance with the developmental features of child psychology contribute to the development of child's cognitive abilities, the expansion of the vocabulary, and increase the ability to think and speak.

Әдебиеттер тізімі

1. Розиева Д.С. Балалар поэзиясындағы дәстүр және үндестік (қазақ, ұйғыр және ағылшын әдебиеті негізінде): филол. ғыл. д-ры ...автореф. – Алматы, 2014. – 28 б.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.
3. Әбілұлы М. Ежелгі дәуірдегі отбасылық балалар ауыз әдебиеті / Оқу құралы. 1-кітап. – Алматы: «Эверо», 2018. – 204 б.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Учебное пособие для студентов сред. и высш. учеб. зав. – Москва: «Academia», 2000. – 168 с.

5. Нүсіпоқасұлы А. Тал бесіктен жер бесікке дейін. – Алматы: «Өнер XXI ғасыр» қоғамдық қоры, 2014. – 592 б.
6. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 17 қаңтар 2014 ж. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>. (қаралған күні: 6.07.2022).
7. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 419 б.
8. Ақтанова А. Балалар әдебиеті: қазақ балалар драматургиясы мәселелері /Оқу құралы. – Астана: «Фолиант», 2011. – 200 б.
9. Капица Ф.С., Колядич Т.М. Русский детский фольклор. – Москва: «Наука», 2011. – 943 с.
10. Қасқабасов С. Ой өріс. – Алматы: «Жібек Жолы», 2009. – 303 б.

References

1. Roziyeva D.S. Balalar poezijasyndagy dastur zhane undestik (qazaq, uigyr zhane agylshyn adebiyeti negizinde): filol. gyl. d-ry ...avtoref [Traditions and harmony in children's poetry (based on Kazakh, Uyghur and English literature)]: abstract of the dissertation for the Doctor of Philology (Almaty, 2014, 28 p.). [in Kazakh]
2. Baitursynov A. Adebiet tanytkysh. Zertteu men olender [Literature Guide. Research and Poems] (Atamura, Almaty, 2003, 208 p.). [in Kazakh]
3. Abiluly M. Yezhelgi dauirdegi otbasylyk balalar auyz adebiyeti [Family Children's Oral Literature in Antiquity]. Study guide. 1st book («Evero», Almaty, 2018, 204 p.). [in Kazakh]
4. Volkov G.N. Etnopedagogika [Ethnopedagogy]. Textbook for students of secondary and higher educational institutions («Academia», Moscow, 2000, 168 p.). [in Russian]
5. Nusipokasuly A. Tal besikten zher besikke dejin [From the willow cradle to the Earth cradle] («Oner XXI gasyr» public foundation, Almaty, 2014, 592 p.). [in Kazakh]
6. Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbaevtyn «Qazaqstan zholy – 2050: Bir maksat, bir mudde, bir bolashak» Qazaqstan khalkyna Zholdauy [Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.A.Nazarbayev to the people of Kazakhstan Kazakhstan's Way – 2050: Common Goal, Common Interests, Common Future]. – Astana, January 17, 2014. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>. (Accessed: 6.07.2022). [in Kazakh]
7. Auezov M. Adebiet tarikhy [History of Literature] (Almaty, 1991, 419 p.). [in Kazakh]
8. Aktanova A. Balalar adebiyeti: qazaq balalar dramaturgijasy masseleleri [Children's Literature: Problems of Kazakh Children's Drama]. Training manual («Foliant», Astana, 2011, 200 p.). [in Kazakh]
9. Kapitsa F.S., Kolyadich T.M. Russkij detskij fol'klor [Russian children's folklore] («Nauka, Moskva, 2011, 943 p.). [in Russian]
10. Kaskabassov S. Oi oris [Field of Thought] («Zhibek Zholy», Almaty, 2009, 303 p.). [in Kazakh]

М.Р. Балтымова, А.Ш.Пангереев

К. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Балалар фольклоры – халық дәстүрлерін сақтаудың бастауы

Аңдатпа. Бұл мақалада балалар фольклорының халық дәстүрлерін сақтаудағы маңыздылығы қарастырылады. Фольклор туындылары болашақ ұрпаққа эстетикалық тәрбие беруде маңызды орын алады. Балаларды фольклор жанрларымен таныстыру, тыңдағанын қайта әңгімелеп беруге, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды, жұмбақтарды мәнерлеп айтуға үйрету эстетикалық тәрбие мүмкіндіктерін шешуге көмектеседі. Демек, қазақ балалар фольклоры – ұлттық мәдениеттің дамуы мен жаңаруының негізі. Ол – өмір сүрудің мәні мен мазмұнын, ұлттық өркениеттің тарихи тағдырын, болмысын, дүниетанымын айқындайтын өшпес мұра. Егемендік алғаннан кейінгі жылдарда баланың жеке тұлғасын, халқымыздың асыл мұрасы қазақ фольклорын, дәстүрін құрметтеу, елін, жерін сүю, адамгершілік және эстетикалық сезім әрекеттерін бекіту мақсатында жасалған тұжырымдамалар ауыз әдебиетінің халық санасындағы отаншылдық, адамгершілік, гуманизм, эстетикалық мәдениет пен рухани байлықты сақтаудағы ролін, сол халықтың өткендегі өмірін, аңсау-арманын, әдет-ғұрпын, халық тәрбиесіндегі фольклор туындыларының жемісін көрсетеді. **Балаларға арналған фольклорлық шығармалар** мектеп жасына дейінгі балалардың жас

ерекшелігіне сәйкес балалардың өзіндік қиял-армаңдарын, талаптарын, ой-пікірлерін, айналадағы құбылысты эстетикалық тұрғыдан қабылдау, сезіну мүмкіндіктерін қалыптастыруға негізделген, халқымыздың ғасырлар бойы жинаған асыл мұрасы болып табылады. Балаларға арналған фольклор туындылары балалардың қызыға да сүйсіне тыңдайтын, шығармашылық қасиеттерін арттыратын, логикалық ойлау қабілеті мен сөздік қорын дамытатын құнды жанр.

Түйін сөздер: фольклор, фольклортану, балалар фольклоры, көркем жинақтау, ұлттық дүниетаным, ұлттық тәрбие, фольклор үлгілері, фольклор жанрлары.

Балтымова М.Р., Пангереев А.Ш.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан

Детский фольклор – исток сохранения народных традиций

Аннотация. В статье рассматривается значение детского фольклора в сохранении народных традиций. Произведения фольклора занимают важное место в эстетическом воспитании будущего поколения. Знакомство детей с жанрами фольклора, пересказ услышанного, обучение выразительному произношению пословиц, поговорок, загадок помогут решить проблемы эстетического воспитания. Следовательно, казахский детский фольклор – основа развития и обновления национальной культуры. Это неизгладимое наследие, определяющее сущность и содержание существования, историческую судьбу, бытие, мировоззрение национальной цивилизации. Концепции, разработанные в годы после обретения суверенитета с целью закрепления личности ребенка, наследия нашего народа, уважения к казахскому фольклору, традициям, любви к стране, земле, действий нравственных и эстетических чувств, раскрывают роль устной литературы в сохранении в сознании народа патриотизма, нравственности, гуманизма, эстетической культуры и духовного богатства, жизни этого народа в прошлом, мечты, обычаев. Фольклорные произведения для детей представляют собой благородное наследие нашего народа, накопленное веками, основанное на формировании у детей собственных фантазий, требований, мыслей, возможностей эстетически воспринимать, ощущать окружающее явление в соответствии с возрастом дошкольников. Фольклорные произведения для детей – это ценный жанр, который интересен для детей, повышает их творческие способности, развивает логическое мышление и словарный запас.

Ключевые слова: фольклор, фольклористика, детский фольклор, художественное обобщение, национальное мировоззрение, национальное воспитание, образцы фольклора, жанры фольклора.

Авторлар туралы мәлімет:

Балтымова М. Р. - докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Пангереев А. Ш. – ф.ғ.д., профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Baltymova M.R. – Ph.D. student, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Pangereyev A.Sh. - Doctor of Philology, Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan.

Д. Кайраткызы*¹,
Р.Р. Баркибаева¹,
О.А. Валикова²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы
Москва, Россия

E-mail: dika_9204@mail.ru, kainigulasia@mail.ru, leka.valikova@mail.ru

Проблемы экологии личности как субъекта художественного текста (на материале романа Н. Веревокина «Зуб мамонта. Летопись Мертвого города»)

Аннотация. Настоящая статья посвящена актуальной междисциплинарной проблеме – экологии личности в контексте литературоведческого подхода. Экология личности, исследующая феномен индивидуальной психической структуры, развивается в настоящее время в нескольких направлениях – от панэкологического, когда индивид осмысливается как часть окружающей среды, до психологического, когда его уникальные личностные характеристики участвуют в протекании субъектных интеракционных процессов. Материалом для исследования данного явления может стать и литература. Художественный текст, субъектная организация которого представляет собой данные для анализа, предоставляет нам типы личностей, которые целесообразно исследовать с точки зрения личностной экологии. В данной работе мы попытались продемонстрировать это на примере постмодернистского текста – произведения Н. Веревокина «Зуб мамонта. Летопись мертвого города». Протагонист романа – классический образец дефекцитарной личности, преодолевающей собственные негативные установки в контексте новой для себя социальной среды. Используя метод мифопоэтического анализа и психологического комментирования, мы пришли к выводу, что герой современной казахстанской прозы – это личность с нарушенной внутренней экологией, восстановить которую способны лишь определенные обстоятельства (эксплицированные нами на уровне сюжетки).

Ключевые слова: экология личности, постмодернизм, дефекцитарный герой, Николай Веревокин.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-122-131>

Введение. Гуманитаристика XXI века развивается под знаком междисциплинарного синтеза в русле антропоцентризма – полипарадигмального вектора исследований жизни современного общества. Объектом изучения целого ряда наук становится человек во всем многообразии своих проявлений. Одним из актуальных эпистемологических направлений в заданном контексте является экология личности.

Экология личности (Human Ecology) – часть социальной экологии. Концептуальное поле этой дисциплины сосредоточено на трех центральных проблемах: взаимодействии человека с окружающей средой, сохранении его здоровья, развитии психического потенциала. В системе человекознания Б.Г. Ананьев выделяет четыре базовых концепта: биологический индивид, личность, субъект деятельности, индивидуальность.

Каждый из этих структур детерминирован воздействием физической и социальной среды (Ананьев, 2001). Экология личности уделяет особое внимание психическому и социальному компонентам личностной структуры.

Психическое здоровье – то состояние благополучия, при котором человек может в полной мере реализовать свой потенциал, выработать резистентность к стрессовым ситуациям, эффективно работать, вносить свой вклад в развитие сообщества. Содержание этого понятия включает не только медицинские и психологические критерии, но и социальные нормы, регулирующие духовную жизнь человека, а также ту аксиологическую систему координат, внутри которой он существует (Казначеев, 1986; Белоус, 2020; Ивлева, 2017).

Личность рассматривается как субъект, переживающий содержательно ценностные процессы самоактуализации (А. Маслоу, Ш. Бюлер, К. Гольдштейн), полноценного функционирования (К. Роджерс), аутентичности (Дж. Бюдженталь), стремления к смыслу (В. Франкл). Психологически экологичной считается личность, которая соответствует следующим параметрам:

- адекватному возрастной категории уровню зрелости эмоциональной, волюнтаривной и гносеологической сфер ментально-психической структуры;
- способности к высокой адаптивности в микросоциальных отношениях;
- разумному планированию жизненных целей, наличию индивидуальной телеологии.

В данном аспекте экология личности коррелирует с понятием «психическое здоровье», которое обусловлено многими факторами: биологическими, психологическими и социальными.

Социальный компонент экологии личности квалифицируется как состояние удовлетворенности социальными отношениями, принятие и выполнение общественных норм, требований и нравственных принципов.

Экология личности как научное направление сосредоточена на изучении закономерностей и возможностей сохранения ее здоровья в условиях социально-информационной среды. Необходимо создать условия для раскрытия потенциала личности, восстановления равновесия в человеческой душе. Исследователь Г.В. Оллпорт полагает,

что экология личности напрямую связана с ее зрелостью, то есть способностью владеть своим окружением, единством личностных черт и ценностных ориентаций, восприятием людей и себя в мире (Оллпорт, 2002).

Экологическая личность – наиболее востребованный тип общественного сознания в XXI веке. В середине XX века французский культуролог М. Фуко полагал, что экология личности есть хозяйственное отношение человека к самому себе, забота о собственном теле и здоровье (цит. по Панферов, 2011). Экология человека изначально затрагивала контекст его бытования; «экология личности» как более узкое направление в рамках сложившейся парадигмы была призвана исследовать нравственную сторону жизни человека, а также особенности функционирования его психики. Личность представляется «местом обитания» информации, поступающей извне через механизмы мышления, чувствования и поведения. Это когнитивно-перцептивно-активная экосистема. Если структура личности взаимодействует с потоками информации, ее состав меняется в зависимости от поступающих в нее элементов дискурсивного контекста – в том числе путем чтения и восприятия художественного текста.

Экология личности – направление, вписывающееся в неогуманистические исследования. В определенном смысле это одно из ответвлений общеполософского направления гуманизма. Несмотря на то, что гуманизм как гносеологема получает свое развитие еще в эпоху Возрождения, на сегодняшний день концептуальное поле ее продолжает уточняться: философы, литературоведы и другие представители гуманитарного знания задаются вопросом, каковы границы гуманизма, квалифицировать ли его как провозглашение ценности жизни и достоинства отдельного субъекта – или это социальный феномен, который следует рассматривать диахронически? По-разному отвечает на поставленный вопрос и литература, в особенности литература постмодернизма.

Постмодернизм – направление, казалось бы, отвергающее гуманизм как таковой. Его магистральным вектором, напротив, становится дегуманизация как отдельной личности, так и общества. Намеренно травмированная манера изложения, концентрированная интертекстуальность,

модификация канонических текстов прошлого создают такой модус восприятия, при котором невозможно рассматривать гуманизм как целостную идею вне сатирического или иронического подтекста (Hutcheon, 1988; Sim, 2011; Demeyer, Vitse, 2021). Проблемы экологии личности для постмодернистской эстетики связаны, как правило, с субъектом, находящимся в поиске собственной идентичности. Как правило, это личность с расщепленным сознанием; ей свойственно девиантное поведение (ср., например, протагониста поэмы В. Ерофеева «Москва-Петушки»).

Литература – не просто эстетическая действительность, упорядоченная в соответствии с определенными правилами. Это область перманентного поиска стержневой оси – как микрокосмоса, которым становится Человек, так и макрокосмоса – преломленной в знаковой системе реальности, внутри которой существует лирический герой. Мы полагаем, что из искусства миметического литература стала искусством гносеологическим: оно не просто воспроизводит реальность, но моделирует ее в соответствии с глобальным поиском Человека, его самоопределения и места в мире.

Литература, если проследить пути ее становления на диахронической оси, по-разному изображала человека. Если в эпоху античности главенствующую роль в изображении действующих субъектов занимали социальные (отчасти и сакральные) маски, типизирующие личность (тип vs индивидуальность), и эта тенденция сохранялась вплоть до Эпохи Классицизма, то становление новых литературных направлений – от сентиментализма до метамодернизма – углубляло представления о внутреннем мире человека. Человек внутренний (Е. Эткинд) стал настолько же интересен литературе, как и человек внешний.

Психологизацию литературного процесса невозможно осмыслить без обращения к категории экологии личности – аксиологической системы, высшей ценностью которой провозглашается жизнь человека. С одной стороны, литературное произведение реконструирует психические особенности индивида в субъектной системе произведения.

С другой – служит моделью, способной влиять на реальную личность, предоставляя различного рода образцы, на которые индивид

может ориентироваться в информационном контексте своего бытования. Цель настоящей статьи – исследование экологии личности действующего субъекта художественного текста.

Материалы и методы. Материалом настоящей работы послужил роман Н. Веревокина «Зуб мамонта. Летопись мертвого города». В качестве основных методов исследования применялись методы мифопоэтического, архетипического анализа; герменевтического комментария; иммерсивного чтения.

Обсуждение. Экология личности, рассмотренная нами в двух аспектах – психологическом и социальном, – важная проблема в творчестве Н. Веревокина. В центре художественного мира писателя находится личность, которую условно можно охарактеризовать как дефекитарную. Эта дефекитарность обусловлена разными причинами – от собственно психологических до социальных, когда столкновение с внешним миром и его обитателями накладывает на героев неизгладимый отпечаток, навсегда трансформирующий их внутреннего и внешнего человека (Е. Эткинд).

Веревокин – мастер художественной карикатуры (Валикова, Демченко, 2020). Его реальность дестабилизирована, ризоматична (в ней, как правило, отсутствует единый центр-топос, из которого произрастает сюжет), нелинейна. Герои поэтического универсума – это субъекты «пограничья», мигрирующие между разумом и безумием. Симптоматично, что существуют они, как правило, в контексте города – особого социального пространства, проверяющего личность на прочность и становящегося для нее инициационным топосом.

В центре нашего исследовательского интереса – личность главного героя романа «Зуб мамонта. Летопись Мертвого города» Руслана Козлова. Перед нами образец негативного девиантного поведения: Руслан наркоман, он инфантилен, склонен к депрессии и суицидальным мыслям. На протяжении всего нарратива героя мучит чувство вины за смерть его подруги Маши, скончавшейся от наркотической передозировки. Веревокин «помещает» своего героя в пространства, которые должны способствовать его внутренним и внешним трансформациям. Это урбанистические локусы с акцентированно негативной символикой:

Алматы и Степногорск, каждый из которых подходит под определение «Мертвого города». Мертвый город – это гипероним-метонимия нового общества, которое оторвано от собственной инстинктивной природы и руководствуется исключительно рациональными алгоритмами:

Придет время – и вся планета будет одним городом, где все продумано, просчитано. Рационально. Но в этом городе не будет живых людей, а только двуногие компьютеры, включенные в одну Всемирную сеть. Одинаково правильные и предсказуемые. Война уже началась. И неправильные живые люди с их ошибками, любовью и ненавистью, дикой природой уже обречены в неправильных городах и деревнях на вымирание¹.

Фабула в рассматриваемом произведении не равнозначна сюжету. Первые страницы романа знакомят нас с уже перерожденным героем, который прошел инициацию, смог пересечь мифическую границу между «тут-бытием» и «там-бытием» (М. Хайдеггер). Это герой, навсегда усвоивший этическую максиму «Спасти себя самому можно лишь спасая другого». Его социальное поведение апостериори изменилось. Пережив ряд болезненных трансформаций в Степногорске, обретя отца (по духу, а не по крови), Руслан возвращается в Алматы, чтобы заниматься общественно полезной работой: спасать от наркотической зависимости таких же людей, каким был он сам. Однако мы не можем утверждать, что изменилась сама психическая структура его личности. Руслан по-прежнему остается человеком, восприимчивым к миру. Об этом свидетельствует одно из авторских определений, атрибутирующих главного героя: он ощущает себя мягкотелой улиткой, ползущей по битому стеклу. В определенном смысле Руслан – носитель абсурдистского экзистенциального мироощущения. Его восприятие реальности подвержено абберациям, как и чувство времени, внутри которого он существует. Вселенная ощущается им как замкнутое, герметичное пространство, заставляющее его испытывать муки клаустрофобии; один из философских принципов *Esse*

est percipi (Беркли) аннигилируется: мир утрачивает перцептивность, становится невоспринимаемым («великая немота, знакомая аквалангистам и подводникам»). Он живет в саманном небоскребе, который каждый год достраивается, превращаясь в образ-перевертыш: это Башня из слоновой кости, символ вечного одиночества, в котором герой всякий раз достигает все новых высот. Однажды колокол маленькой церквушки на ее вершине огласит своим звоном Вселенную, и саманная башня рухнет. Обрушить глиняное строение может даже стук сердца. Мир вокруг Руслана не только иллюзорен и хрупок; он мертв, и видеть его неискаженным способны только глаза «мертвого человека». Это не только глаза «добродушного мертвеца», но и глаза картин и статуй – атрибутов мертвого города, выступающих элементами его декораций. Но Руслан не мертв; воспринимая пространство вокруг себя в модусе затхлости и умирания (о чем свидетельствуют многочисленные детали интерьера и экстерьера, такие, как лыжи, напоминающие покойника, завернутого в черный мешок), он по-прежнему стремится к Бытию, а не существованию. Парадоксальным образом его душа, заключенная в болезненном теле и разуме, пытается осознать собственную онтологию.

Руслан уже много лет не испытывал скуки. Просто не оставил ей места в плотном расписании каждого дня. Но не мог избавиться от утренней тоски. Он утешал себя: помимо всего прочего, люди делятся на немногих одиночек, кто знает, что такое свобода и что такое творчество, и потому мечтают о бессмертии; удел их – частые приступы неизлечимой тоски от тщеты существования и невозможности вырваться за пределы отведенного им времени – и на остальных, кто убежден, что бессмертие – невыносимая скука простого биологического существования. Большинство людей творческих профессий за творчество принимают нечто другое. Как и свободу. Творчество – это жутковатый поиск неоткрытой истины, тоска по сотворению нового мира. А свобода – лишь необходимое условие творчества. Единственное занятие, достойное человека, – поиск бессмертия. Бессмертие нужно, чтобы там, за гранью времен, слиться с Богом. И стать творцом, а не тварью.

Приведенный фрагмент позволяет нам эксплицировать в образе главного героя черты человека, живущего внутри абсурдистского мироощущения с его извечным

¹Веровочкин Н. Зуб мамонта. Летопись мертвого города. Здесь и далее <https://libcat.ru/knigi/proza/sovremennaya-proza/177589-143-nikolaj-verevochkin-zub-mamonta-letopis-mertvogo-goroda.html#text>

поиском свободы и смысла. По сути, это альтернативная реализация мифа о Сизифе, ставшего одним из существенных претекстов философии экзистенциализма. Мы помним, что Сизиф трижды избегал смерти; в своем стремлении к бессмертию он обманул даже владычицу подземного царства Персефону, вернувшись в мир, где тело его было осквернено его супругой по его же просьбе. Желая наказать Сизифа, боги обрекли его на вечную бесплотную работу: каждый день он должен был вкатывать на высокую гору тяжелый камень, и каждый раз, оказываясь на вершине, камень срывался вниз. Однако за прецедентным текстом «Сизифов труд» как актуализацией идеи бесполезного дела мы забываем о том, что было обещано Сизифу в случае, если его труд окажется ненепрасным. В мифе важна комиссивная часть нарратива: герою было обещано бессмертие. Это в корне меняет модус восприятия происходящего. Сизиф *понимает*, ради чего совершает свое каждодневное вековечное восхождение: стремление преодолеть собственную человеческую природу и стать бессмертным для него важнее бесплотных усилий. Об этом размышляет в своем эссе «Миф о Сизифе» А. Камю, ставя перед читателем вопрос о том, стоит ли жизнь затрачиваемых на нее усилий. Вопреки всему, ответ на этот вопрос утвердителен.

Таков же и протагонист «Летописи мертвого города». Однако прежде, чем прийти к такому мироощущению, ему пришлось совершить архетипическое нисхождение в загробный мир. Это – консеквативная часть нарратива, точка перехода истории в иное руло, то, что мы можем квалифицировать как событие. По мнению В. Шмида, событие происходит лишь в том случае, если трансформации, затрагивающие субъект нарратива, необратимы и имеют последствия (Шмид, 2003). Мы помним, что с точки зрения критериев экологически здоровой личности Руслан изначально дефектитарен:

– с точки зрения психологического и психического аспектов он инфантилен, склонен к причинению себе вреда – телесного и душевного, а также обладает целым рядом комплексов, с которыми не в силах справиться вне рамок девиантного поведения;

– с точки зрения микросоциальных отношений это человек, не способный взаимодействовать даже с ближним своим окружением, в том числе матерью.

Компенсаторной силой для него становится личность отца (как мы узнаем позже, отца не родного, а обретенного в силу стечения обстоятельств).

Мифологический отец Руслана – Павел Козлов по прозвищу «Бивень». Его имя коррелирует с метатекстовым комплексом заголовка: «зуб мамонта» становится не только аллюзией на хтонические силы, способные изменить мироздание, но и на конкретного субъекта нарратива, который функционирует в произведении как психопомп – проводник душ.

Примечательно, что в системе говорящих имен произведения актуализирована тотемическая символика. Так, *мамонт* и *козел*, реализованные в прозвище и фамилии Козлова-старшего, становятся амбивалентным комплексом онтологических и витальных смыслов. Первые, связанные с мифологемой мамонта, не только указывают на его непосредственную деятельность (градостроителя), но и сообщают образу демиургическое звучание. Мамонт – один из медиаторов мифологической оси «Нижний Мир – Срединный мир – Верхний мир». В сказаниях народов Крайнего севера он почитается как гармонизирующая сила, творящая мир из Хаоса. Будучи некогда великой Щукой, мамонт вышел из воды, чтобы проложить на земле русла рек и вместилища озер. Существует поверье, что когда земному придет пора отжить свой век, именно мамонт вернет его в состояние первоестества – воду (заметим, что мотив затопления является одним из ключевых в романе).

В то же время фамилия Павла – Козлов – мифологически связана с целым комплексом значений, главные из которых реализованы в мотивах жертвенности и вскармливания (вспомним, что именно козла приносили в жертву божествам подземного царства, в том числе в ритуале катабасиса; священная коза некогда Амалфея вскормила верховное божество древних эллинов). Таким образом, именно Павел Козлов должен стать для Руслана своеобразным проводником в загробный мир.

По мнению А.С. Демченко, «Руслану предстоит одолеть самого себя, умереть и воскреснуть в новом воплощении. Вот почему Степноморск играет для него гораздо большую роль, чем *место ссылки*. Это его архетипический загробный мир, транзитная зона духовного обновления» (Валикова, Демченко, 2020).

Путешествие в загробный мир – удел исключительного героя, наделенного способностью пересекать культурные границы (Матышак, 2021) (вспомним Геракла, Орфея, Одиссея Энея и других героев, обладающих чертами сверхлюдей – отчасти, мифологических репрезентантов ницшеанской идеи о сверхчеловеке).

Такое путешествие сопряжено с риском невозвращения. Как правило, топос «загробное царство» труднодоступен, а покинуть его до завершения инициации невозможно (вспомним эпизод неудавшегося отъезда Руслана из Степноморска, когда местный «вымогатель пошщины» заставляет героя остаться в городе). Героя в его нисхождении сопровождает проводник – вновь обретенный отец. Фигура отца становится витальной для душевной экологии главного героя: он не только учится налаживать микросоциальные связи, но и обретает мотивацию к изменению внутреннего и внешнего пространства своей жизни. Так, продав свою электрогитару, чтобы купить печь – центр архетипического «дома» как жизненного пространства – Руслан преодолевает рамки собственного эгоизма и становится способным на жертвенность. Козлов-старший – человек, нуждающийся в том, чтобы быть отцом – устанавливает с юношей прочную духовную связь. В их совместно обжитом мире обитают животные, нагруженные мифологической символикой: мышка Машка, пеликан Петька, кот Снежок.

Мышь – древний символ мысли и памяти. Думается, неслучайно ее имя совпадает с именем подруги главного героя, которую он потерял. Память об ошибках прошлого – мотив, требующий разрешения. Пеликан (отметим, что для Степноморского топоса это не просто экзотичная, но «потусторонняя» птица, которая может рассматриваться нами как очередная аллюзия на философию абсурда, в частности, «Постороннего» А. Камю) лишен природных ориентиров и неспособен покинуть место, которому не принадлежит. Кот – один из посредников между мирами.

Преодоление собственной экзистенциальной вины герой видит только в смерти. Однако решиться на то, чтобы покончить с жизнью, ему мешает инертность установок (неслучаен образ-параллель между Русланом и петухом с отрубленной головой, продолжающим свое мертвое перемещение

в пространстве). Полагая, что если человек не хочет жить, ему нужно помочь, Козлов-старший становится реализатором задуманного. Он вручает сыну пистолет.

Руслан приставил дуло пистолета к виску, но локоть уперся в стену. Он подумал, что под таким углом нанесет себе рану, от которой не скоро умрет, и отодвинулся к противоположной стене могилы. Желание жить было столь мучительным, столь невыносимым, что он, жалобно замычав, судорожно нажал курок.

Мертвая тишина наступила после грохота. Словно сама природа содрогнулась в испуге. Полная тишина. Все было вроде то же – зев могилы, уходящей в небо, окаймленный белым квадратом снега, – лишь слегка изменился цвет. Как же так, вот я умер, а все вижу. Он видит все это глазами души. Глазами мертвого человека. Его тело скоро станет глиной, а душа поднимется над землей и сольется с ноосферой, чистой сферой разума. И будет смотреть с высоты на его брошенное тело. Жалкий, глупый кусочек мертвой плоти, которому был дан редкий шанс двигаться, думать, жить, любить и страдать наравне с другими теплыми существами – птицами, собаками...

Смерть становится для Руслана инициационным опытом. Герой возрождается, испытывая дикую радость; внутри него бушует пожар от осознания того, что он по-прежнему жив. И в этом огне прогорает то, что мешало ему жить – человек из прошлого, часть пережитого опыта, элемент личности, который больше не участвует в процессе самоидентификации.

Смерть, По Н. Веревочкину, не способна принести человеку ни раскаяния, ни прощения: спастись самому можно только спасая другого. Этот нравственный императив становится для Руслана телеологически первичным. Но Бытие для героя меняется:

На Земле все оставалось по-прежнему, и все неизменно изменилось. Человека, только что вернувшегося с того света и все еще смотрящего на мир глазами мертвеца, поразили теплый, печальный цвет крестов, железных звезд и деревьев на холодном и чистом, рериховском закате. Никогда он не видел такого многоцветного, такого сиротского неба. Это был не закат, а палитра с красной дырой солнца. Неужели до этого он видел мир практически серым, каким его видят волки и собаки?

Отправляясь по хлипкому мосту на другой берег реки, Руслан возвращается в мир живых окончательно. С его возвращением

улетает «белоснежный ангел» Петька (отметим, что птица путает направление; это вероятный пролепсис будущих испытаний и ошибок главного героя).

Таким образом, между двумя мертвыми городами для Руслана возникает пространство внутреннего преобразования. Герой, сумевший пережить смерть-инициацию, становится носителем «щели в плотине», которая рано или поздно затопит познанный мир, знаменуя идею смерти и возрождения. Вспомним: изначально Вселенная ощущается героем как герметичная и замкнутая. В новом мире «будут хорошо жить хорошие люди».

Покидая Алма-Ату, Руслан слышит последнюю песню – «Песню жаворонка», рассветной птицы, символизирующей начало нового дня. В очередной раз герой пересекает границу между топосами и отправляется на поиски нового мира – мира, в который он способен войти как душа зрелая и навсегда изменившаяся.

Заключение. Экология личности – важная проблема для современного литературного процесса. Смена художественных парадигм в литературе привела к тому, что в зоне ее пристального интереса оказалась не «внутренне целостная» личность, но индивид с расщепленным сознанием, пытающийся обрести свое место в мире путем инициационного перехода в новое качество. Экология личности ориентирована на осмысление личностной феноменологии с точки зрения ее психологических, психических и социальных процессов и установок. Субъект наррации, переживающий определенные внутренние и внешние трансформации, способен стать моделью для понимания этих процессов. В настоящей работе мы попытались продемонстрировать, как проблема возвращения личностной экологичности решается на уровне субъектной реализации художественного нарратива. Выбранный нами роман неслучаен; художественный универсум Н. Веревошкина – это мир изначально дефективных личностей, пытающихся преодолеть собственную ущербность через различного рода испытания.

Мы рассмотрели проблему экологии личности в нескольких аспектах – психологическом, социальном и собственно экологическом. Субъектным воплощением личности стал протагонист романа «Зуб мамонта» Руслан Козлов. Анализ его структуры подтвердил, что изначально перед нами субъект, лишенный параметров психологической стабильности: эмоциональной зрелости, волево-инициальной и гносеологической сфер ментально-психической конституции. Он лишен индивидуальной телеологии. Это личность надломленная; тяжело переживая смерть своей подруги и будучи не в силах избавиться от собственных аддикций, Руслан нуждается в стабилизирующем контексте, которым становится новый топос с населяющими его субъектами.

С точки зрения социального аспекта, личность главного героя также дефективна: мы проанализировали расщепление микросоциальных связей, которые препятствуют адекватному вхождению индивида в макросоциум.

Экологический аспект – проблема вживания героя в пространство «умирающего города» (топос эсхатологии) – ставит перед читателем вопрос о корреляции индивида и окружающей среды.

Герой нуждается в инициационном переходе, способном восстановить его личностную экологию. Такой инициацией для него стала смерть – духовная и личностная, и сопутствующее ей возрождение. Так как постмодернистский дискурс Веревошкина тесно коррелирует с мифопоэтической кодовой системой, мы реконструировали архетипический мотив нисхождения в загробный мир на уровне сюжета и сопряженных с ним символов.

Литературное произведение в данном случае обладает не только репрезентативным, но и дидактическим потенциалом: проблема экологии личности может, по нашему убеждению, стать обсуждаемой в студенческой аудитории, так как, по наблюдению Н.Л. Лейдермана, мы «спасаемся литературой».

Список литературы

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – 3-е изд. – СПб.: Питер. – С. 2001. – 288 с.
2. Белоус О.В. Психологическое здоровье в аспекте экологии личности // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание. - 2020. - № 7. - С. 38-42.
3. Валикова О.А., Демченко А.С. Роман «Зуб мамонта. Летопись мертвого города» Н. Веревочкина: мифотектоника и художественная аксиология // Филологические науки. Научные доклады высшей школы. - 2020. - № 2. - С. 98-109.
4. Ивлева М.И. Взаимосвязь медиа экологии и экологии личности в теории коммуникации Н. Постмана // Право и практика. - 2017. - № 3. - С. 182-185.
5. Казначеев В.П. Проблемы экологии человека. – М.: Наука, 1986. – 142 с.
6. Лейдерман Н.Л. Спасать литературу – спастись литературой (о статусе предмета «Литература» в российской школе) // Мир русского слова. - № 3 (11). 2002. - С. 58– 66.
7. Матышак Ф. Древняя магия. - М: Манн, Иванов и Фебер, 2021. - 224 с.
8. Оллпорт Г. Становление личности. Избранные труды. - М.: Смысл, 2002. – 528 с.
9. Панферов К.Н. Проблемы экологии духа // Вестник Московского государственного университета леса - Лесной вестник. - 2011. - № 2. - С. 160-167.
10. Шмид В. Нарратология. – М.: Яз. слав. культуры, 2003. – 312 с.
11. Demeyer, H., & Vitse, S. The affective dominant: Affective crisis and contemporary fiction. *Poetics Today*. - 2021. – 42(4). – Pp. 541-574.
12. Hutcheon L. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. – New York: Routledge, 1988. – 567 p.
13. Sim S. *The Routledge Companion to Postmodernism*. – London: Routledge, 2011. 352 p.

References

1. Ananyev B. G. *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as a subject of knowledge] – 3rd ed. (Piter, SPb, 288 p.). (In Russian)
2. Belous O.V. 2020. *Psihologicheskoe zdorov'e v aspekte ekologii lichnosti* [Psychological health in the aspect of personality ecology], *Sovremennaya nauka: aktual'nye problemy teorii i praktiki*. Seriya: Poznanie, 7, 38-42 (2020). (In Russian)
3. Valikova O.A., Demchenko A.S. Roman «Zub mamonta. Letopis' mertvogo goroda» N. Verevочкиna: mifotektonika i hudozhestvennaya aksiologiya [The novel *Mammoth's Tooth. Chronicle of the Dead City* by N. Verevочкиn: Mythotectonics and Artistic Axiology], *Filologicheskie nauki. Nauchnye doklady vyshej shkoly* [Philological sciences. Scientific reports of the higher school], 2, 98-109 (2020). (In Russian)
4. Ivleva M.I. *Vzaimosvyaz' media ekologii i ekologii lichnosti v teorii kommunikacii* N. Postmana [Relationship between media ecology and personality ecology in the theory of communication by N. Postman], *Pravo i praktika* [Law and practice], 3, 182-185 (2017). (In Russian)
5. Kaznacheyev V.P. *Problemy ekologii cheloveka* [Problems of Human Ecology] (Nauka, Moscow, 1986, 142 p.).
6. Leiderman N.L. *Spasat' literaturu - spasat'sya literaturoj* [To Save Society Saving Literature] (o statuse predmeta «Literatura» v rossijskoj shkole). *Mir russkogo slova* [The world of the Russian word], 3 (11), 58 – 66 (1986).
7. Matyshak Ph. 2021. *Drevnyaya magiya* [Ancient Magic] (Mann, Ivanov i Feber, Moscow, 224 p.). (In Russian)
8. Ollport G. 2002. *Stanovlenie lichnosti. Izbrannye trudy* [Formation of Personality. Selected Works] (Smysl, Moscow, 528 p.). (In Russian)
9. Panferov K.N. *Problemy ekologii dukha* [Problems of the ecology of the spirit], *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta lesa - Lesnoj vestnik* [Bulletin of Moscow State University of the Forest – Forest Bulletin], 2, 160-167 (2011). (In Russian)
10. Shmid V. 2003. *Narratologiya* [Narratology] (Yaz. slav. kul'tury, Moscow, 2003, 312 p.). (In Russian)
11. Demeyer, H., & Vitse, S. The affective dominant: Affective crisis and contemporary fiction. *Poetics Today*, 42(4). 541-574 (2021).
12. Hutcheon, L.A 1988. *Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction* (Routledge, New York, 567 p.).
13. Sim, S. 2011. *The Routledge Companion to Postmodernism* (Routledge London, 352 p.).

D. Kairatkyzy¹, R.R. Barkibayeva¹, O.A. Valikova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Patrice Lumumba Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia

Problems of ecology of personality as a subject of a literary text (based on the material of N. Verevchkin's novel *Mammoth Tooth. Chronicle of the Dead City*)

Abstract. This article is devoted to an actual interdisciplinary problem - the ecology of personality in the context of the literary approach. Personal ecology, which studies the phenomenon of individual mental structure, is currently developing in several directions - from pan-ecological, when an individual is comprehended as part of the environment, to psychological, when his unique personal characteristics participate in the flow of subjective interactional processes. Literature can also become material for the study of this phenomenon. A literary text, whose subject organization is data for analysis, provides us with types of personalities that it is advisable to study from the point of view of personal ecology. In this work, we tried to demonstrate this using the example of a postmodern text - N. Verevchkin's work *Mammoth's Tooth. Chronicle of the Dead City*. The protagonist of the novel is a classic example of a deficient personality who overcomes his own negative attitudes in the context of a new social environment for himself. Using the method of mythopoetic analysis and psychological commentary, we came to the conclusion that the hero of modern Kazakhstani prose is a person with a disturbed internal ecology, which can be restored only by certain circumstances (explicated by us at the level of the plot).

Keywords: personality ecology, postmodernism, deficiency hero, Nikolay Verevchkin.

Д. Қайратқызы¹, Р.Р. Баркибаева¹, О.А. Валикова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Патрис Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті,
Мәскеу, Ресей

**Көркем мәтіннің субъектісі ретіндегі тұлға экологиясының мәселелері
(Н. Веревокиннің «Зілдің тісі. Жансыз қаланың жылнамасы» романы негізінде)**

Аңдатпа. Бұл мақала өзекті пәнаралық мәселе – әдебиеттану жөніндегі көзқарас мәнмәтініндегі тұлға экологиясын зерттеуге арналған. Жеке психикалық құрылым құбылысын зерттейтін тұлға экологиясы қазіргі уақытта бірнеше бағытта – жеке тұлғаны қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде түсіндіретін панэкологиялық бағыттан бастап, оның бірегей тұлғалық қасиеттері субъективті интеракциялық процестердің ағымына қатысатын психологиялық бағытқа дейін дамып келеді. Әдебиет те осы құбылысты зерттеу материалы бола алады. Субъектілік ұйымдастырылуы талданатын мәліметтер болып табылатын көркем мәтін бізге тұлғалық экология тұрғысынан зерттеуге болатын тұлғалардың түрлерін ұсынады. Бұл жұмыста біз мұны постмодерндік мәтін – Н. Веревокиннің «Зілдің тісі. Жансыз қаланың жылнамасы» атты шығармасы мысалында көрсетуге тырыстық. Романның бас кейіпкері – өзі үшін жаңа әлеуметтік орта мәнмәтінінде өзінің жағымсыз нұсқамаларын жеңетін дефектті тұлғаның классикалық үлгісі. Мифпоэтикалық талдау және психологиялық түсініктеме беру әдісін пайдалана отырып, біз қазіргі қазақстандық прозаның кейіпкері – тек белгілі бір мән-жайлар ғана қалпына келтіретін ішкі экологиясы бұзылған тұлға (сюжеттік деңгейінде ұғындырылған) деген қорытындыға келдік.

Түйін сөздер: тұлға экологиясы, постмодернизм, дефектті кейіпкер, Николай Веревокин.

Сведения об авторах:

Кайраткызы Д. – докторант кафедры русской филологии и мировой литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Баркибаева Р. Р. - доцент кафедры русской филологии и мировой литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Валикова О. А. – PhD, доцент кафедры русского языка и межкультурной коммуникации, Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы, Москва, Россия.

Kairatkyzy D. – Ph.D. student of the Department of Russian Philology and World Literature, Al-FarabiKazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Barkibayeva R. R. – Associate Professor of the Department of Russian Philology and World Literature, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Valikova O. A. – PhD, Associate Professor of the Department of Russian Language and Intercultural Communication, Patrice Lumumba Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russia.

**К.Р. Нурғали*,
Г.З. Шашкина**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
(E-mail: nurgalik1@mail.ru, gulzhan-zein@mail.ru)*

Древнетюркские мифологические тексты в вузовском курсе «Детская литература Казахстана»

Аннотация. *Статья посвящена сопоставительному анализу древнетюркских мифов с аналогичными мифами народов мира. Подробно рассматриваются космогонические, антропологические, эсхатологические, этиологические мифы, а также мифы, имеющие параллели у других народов – миф о культурном герое, о всемирном потопе, о смешении языков. В качестве мифологических текстов используется книга О. Жанайдарова «Мифы Древнего Казахстана». При рассмотрении тюркских мифов о сотворении мира и человека, о конце света с аналогичными мифами других народов мира можно сделать вывод об их типологической схожести и предположить наличие одного праисточника. Наличие в мифологии предказахов культурного героя (Надулуше), схожего с образом Прометея, подтверждает, что древнетюркская мифология обладала достаточно развитой системой пантеона героев. Мифы о всемирном потопе, о смешении языков, присутствующие в народной памяти казахов, за исключением некоторых деталей, идентичны с библейскими версиями. Известный миф о происхождении племени тюрков относится к архаическому пласту древнетюркской мифологии и характерен для всех тюркоязычных народов. В статье утверждается мысль о том, что древнетюркская мифология – это уникальное культурное наследие не только нашего народа, но и всей мировой сокровищницы, равноправное наследие в мифологической семье народов мира.*

Ключевые слова: *древнетюркская мифология, космогонический миф, антропологический миф, эсхатологический миф, этиологический миф, культурный герой, всемирный потоп, вавилонская башня.*

*Статья написана в рамках ГФ (AP14870429) по научным и научно-техническим проектам на 2022-2024 гг. Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-132-144>

Введение. Действующая Типовая учебная программа по предмету «Русская литература» для 6 класса общеобразовательной школы Республики Казахстан с русским языком обучения предполагает изучение тюркской мифологии. В связи с этим необходимо в вузовскую дисциплину «Детская литература Казахстана», предназначенную

для обучающихся студентов бакалавриата специальности «Русский язык и литература», вводить подобные темы.

В качестве текстов используется книга О. Жанайдарова «Мифы Древнего Казахстана. Детская энциклопедия Казахстана» (Алматы, 2006), рекомендуемая Министерством образования и науки Республики Казахстан, в которой автор адаптировал сложные

мифологические тексты для детского восприятия.

Термин «древнеказахская мифология», который часто употребляет автор книги О. Жанайдаров, достаточно спорен, но в нашей статье он обозначает ранний период развития мифологии прототюрков и синонимичен понятиям «древнетюркская мифология», «мифология предказахов» (С. Кондыбай [1]), «протоказахов» [2], «мифология периода тенгрианства».

Постановка задачи. Древнетюркская мифология – равноправное наследие в мифологической семье народов мира, она отражает мифологическое мышление древнего тюрка, и потому в отдельных сюжетах и мотивах она типологически, контактно-генетически сопоставима с аналогичными повествованиями других народов. Поэтому в статье при анализе древнетюркского мифа всегда проводится сопоставление с мифами народов мира для выявления общих источников происхождения. Такие исследования проводит, например, С.А. Каскабасов, сопоставляя древнюю мифологию казахов с мифологией С. Кондыбай демонстрирует параллели в космогонических, астральных и календарных мифах тюркских и индоевропейских народов [1]. В подобном аспекте работает и Ж.А. Аймухамбет, которая в своей монографии «Миф. Мифология. Мифопоэтика» рассмотрела сходства в образах между древнетюркской и кельтской мифологиями [4, с. 40-49].

Цель. Целью исследования является рассмотрение отдельных произведений древнетюркской мифологии (космогонический, антропологический, эсхатологический и этиологический мифы) в их сопоставлении с известными мифами народов мира, что подразумевает выявление их сходства и различия, а значит, и признание уникальности и равноправия мифологии предказахов в «мифологической семье». Кроме того, глубокое изучение древнетюркской мифологии позволит обнаружить эти «следы» в произведениях художественной литературы.

История вопроса. Работ, посвященных древнетюркской мифологии, достаточно много. Выделим некоторые из них, которые повлияли на современную концепцию казахской мифологии как культа Тенгри.

Одним из первых исследователей, обративших внимание на древнетюркскую

мифологию, был Ч.Ч. Валиханов. Его работы «Тенгри (Бог)» [5, Т. 1, с. 208-215] и «Следы шаманства у киргизов» [5, Т. 4, с. 48-70] излагают космологические представления казахов, этиологические мифы, связанные с происхождением тюрков, дают классификацию аруахов (духов предков) и некоторых представителей низшей мифологии, описывают обряды и обычаи, тесно связанные с мифологическим мышлением.

И.В. Стеблева, рассмотревшая модель религиозно-мифологической системы древних тюрков по уровням (1. Тенгри; 2. Умай; 3. Йер-Суб; 4. Культ предков), установила типологическое сходство с аналогичными мифологическими системами других народов как азиатских, так и европейских [6].

Древние культы, нашедшие отражение в традиционной культуре казахов, рассмотрел Сабетказы Акатай [7].

Едиге Турсунов рассматривал мифологические и религиозные представления, доказывая, что источниками некоторых жанров устного народного творчества (айтыс, героический эпос, оды-мақтау) является первобытная мифология [8].

Одним из ученых, многогранно исследовавшим казахскую мифологию и проследившим отражение ее в фольклорных произведениях, был Серикбол Кондыбай (1968-2004), автор книг «Мифология предказахов» (в четырех томах), «Казахская мифология. Краткий словарь», «Гиперборея: родословие эпохи сновидений», «Казахская степь и германские боги» и др. Мифологические «следы» он находит не только в казахских сказках, но и в героическом эпосе, загадке, исторической песне и др. Как написал сам С. Кондыбай, его главной целью, подвигнувшей на написание книг, было «сведение в одну систему представлений о развитии казахского мифологического знания в процессе истории, выявление направлений этой трансформации» [1, Т. 1, с. 13]. Ученый не только систематизировал знания по мифологии предказахов, но и обосновал свою точку зрения на реконструкцию древних мифологических представлений через внутренние возможности казахского языка, рассмотрел астрально-небесную и календарную мифологию, а также образы некоторых животных.

Методы исследования, используемые в нашей работе, следующие:

- описательный, представляющий собой первичные процедуры выборки доказательных текстов, раскрытия их характеристик путем выделения наиболее характерных признаков;

- герменевтический, использующийся для интерпретации мифологических текстов, которые являются текстами со сложной смысловой организацией, поэтому необходимо адекватное истолкование текстов, которое обеспечит полноту их понимания;

- аналитический, необходимый для разложения текстов на составные части с целью проведения детального структурно-семантического изучения;

- компаративный, способствующий выявлению сходства и различия мифологических сказаний у разных народов;

- типологический, объясняющий прослеженные сходства в сюжетах, мотивах и образных элементах разных мифов условиями одинакового историко-культурного развития;

- метод синтеза, позволяющий на высоком мыслительном уровне рассмотреть в совокупности модели мироустройства и человека в древних мифах разных народов, а в конечном итоге – содержание и форму мифологических текстов.

Результаты. Для анализа были отобраны космогонические, антропологические, эсхатологические и этиологические мифы, а также известные мифы, имеющие аналогии у других народов мира.

Космогонический и антропологический миф. Древнетюркский миф периода тенгрианства повествует о том, что первоначально во вселенной был первобытный хаос, который мыслится как океан. Именно из океана возник наш мир: «Когда-то не было ни земли, ни неба, а был только один необъятный океан» [9, с. 8]. Об этом же повествуют и другие космогонические мифы, говоря о том, что творению предшествовало небытие, уподобленное хаосу. Как отмечается в энциклопедии «Мифы народов мира», «тексты этого рода в самых разных традициях отличаются исключительным единообразием» [10, Т. 2, с. 7]: подобный взгляд на хаос как предтечу акта творения характерно для древнеегипетских, шумерских, аккадских, ведийских, иудаистических, греческих, скандинавских, китайских, полинезийских мифов, мифов народов Центральной Америки и др. [10, Т. 2, с. 7].

Представление о хаосе как бескрайнем океане характерно как для древнетюркского мифа, так и для древнеегипетской мифологии («В начале времен существовал бескрайний океан, Нун, и он был домом Великого Отца» [11, с. 43]); шумерской и аккадской мифологий, в которых говорится о первичном океане Апсу как воплощении «исконной» стихии, олицетворяющей хаос; древнеиндийской мифологии (в начале времен не было ничего сущего, затем разлились воды Мирового океана); африканской мифологии («по поверьям конго, в начале были лишь темнота и вода, укрывавшая всю землю» [12, с. 10]). В кельтской мифологии также существует представление о хаосе как необъятном водном просторе, ассоциировавшемся с пустотой, мраком и чудовищными монстрами [13, с. 54]. В китайской мифологии хаос, являвший собой бесформенную массу, мыслится как водяной [10, Т. 1, с. 652].

Таким образом, у совершенно разных народов возникают схожие мотивы мифологических представлений об океане как первобытии мира.

Как же объясняют возникновение мира древние протоказахи? Так, однажды «внутри океана возник Белый Свет – Ак Жарык, из которого образовалось сияющее золотое яйцо. Внутри него спал бог Тенгри – прародитель всего мира. Он спал очень долго, миллионы и миллионы лет, и вот однажды проснулся. Тенгри разбил скорлупу яйца и вышел наружу. Из верхней части яйца Тенгри сотворил Небо, а из нижней сделал Землю. Чтобы Небо не упало на Землю и снова не воцарился хаос, Тенгри поставил между ними посох – Темир Казык – Небесный Кол – Полярную звезду. К Полярной звезде Тенгри привязал небесных коней – звезды и созвездия, и ходят они по всему Небу вокруг» [9, с. 8-10]. Семантика и структура созвездия Темир Казык с точки зрения мифопоэтики подробно рассмотрена в монографии К. Жанабаева [14, с. 22-24].

В этой связи можно вспомнить аналогичный индуистский миф о происхождении мира из космического яйца, внутри которого был заключен Бог. Из сакральной ведической книги «Мистерии Бхагаваты-Пураны» узнаем, что вселенная в индуистской мифологии мыслится, как «гигантская вселенская форма Бога внутри вселенского яйца, которое покрыто семью оболочками материальных элементов» [15, с. 34]. В иранской мифологии мир также представлялся в форме яйца, при этом

«земля находится в середине неба, как яичный желток в середине яйца» [16, с. 342]. Подобная организация характерна и для мироустройства китайской вселенной: «Небеса и Земля оформлены наподобие яйца, причем Земля покрыта сферой Небес, совсем как яичный желток покрыт скорлупой» [16, с. 381]. Но позже, «через 18 тысяч лет изначальная масса разделилась пополам на светлое, из чего образовались Небеса, и на темное и тяжелое, образовавшее Землю» [16, с. 379].

В карело-финском эпосе «Калевала», повествующем в том числе о космогонии, рассказывается о том, что из мирового яйца, из нижней его части «Вышла мать – земля сырая», из верхней части – «Встал высокий свод небесный», из желтка – «Солнце светлое явилось», из белка – «Ясный месяц появился», из «пестрой части» яйца – «Звезды сделались на небе», из «темной части» яйца – «Тучи в воздухе явились» [17, с. 40-41].

Итак, можно отметить, что в древнетюркском космогоническом мифе воплотились все основные мотивы первотворения: мировое яйцо, из которого возникает вселенная или бог-творец; половинки скорлупы яйца, образовавшие небо и землю; во многих случаях яйцо описывается как золотое; установление космической опоры: в разных вариантах – мировой горы, мирового древа и др.; представление звезд в виде животных. Таким образом, мифы древнеказахского народа, как и все другие архаические мифы, повествуют о переходе от неорганизованного хаоса к упорядоченному космосу.

Происхождение богини-женщины из тела мужчины бога («Отделив Небо и Землю, Тенгри сам разделился на мужчину и женщину, чтобы произвести потомство. Богиню женщину он назвал Тенгри Умай» [9, с. 10]) типологически сопоставимо с древнегреческим мифом, повествующим о рождении богини Афины Паллады из головы верховного властителя Зевса.

Главное божество пантеона Тенгри/Тенгри Улкен (Великий Тенгри) наделен не просто верховной властью, повелевающей судьбами всех живых существ созданного им мира, но и способностью бесконечного творения и превращения частей своего тела в элементы мироздания: «Дыхание Тенгри стало ветрами и облаками, голос – громом, правый глаз Тенгри – Солнцем, левый глаз – Луной» [9, с. 10]. Подобное «расчленение» тела на

составные части, из которых впоследствии возникли основные элементы социальной и космической организации, фигурирует, например, в древнеиндийской «Ригведе», правда, там описывается принесение в жертву богам первосущества Пуруши и создание мира из его тела: глаз Пуруши стал солнцем, дыхание – ветром, пуп – воздушным пространством, голова – небом, ноги – землей, уши – сторонами света и т.д. [10, Т.2, с. 351]. Подобное представление характерно и для китайской мифологии. Согласно ей, первопредок человечества Паньгу превратился в элементы мироздания: «Левый глаз засиял солнцем, правый заблестел луной. Четыре конечности и пять внутренних частей тела стали четырьмя сторонами света и пятью священными горами. Кровь превратилась в реки и ручьи, жилы и вены – в дороги, покрывшие землю. Плоть стала почвой, а волосы на голове и усы – растительностью на ней. Зубы и кости обратились в золото и драгоценные камни, костный мозг – в жемчуг и нефрит, предсмертный пот, выступивший на теле Паньгу, стал дождем и росой» [18, с. 44]. Из тела первочеловека Йима, согласно иранской «Авесте», также был сотворен мир. Как видно, переход от единой целостности к множественной расчлененности характерен для многих архаических мифологий, в том числе и для древнетюркской.

Согласно представлениям первопредков тюрков, во вселенной имеется 99 миров, и каждый из них имеет свое Солнце и Луну, свое Небо и Землю, а под землей находится Ад. Вся вселенная делится на Верхний, Средний и Нижний миры. Люди живут в самом меньшем и самом низком из миров. В самом центре Земли стоит мировая гора Сумер (или Хан Тенгри), своеобразный древнетюркский Олимп, на которой живут боги и души предков. На вершине горы находится молочное озеро, а в центре – растет огромный тополь Байтерек с золотыми ветвями и широкими листьями. Верхушка Байтерека находится в Верхнем мире, где обитает Тенгри [9, с. 14-15].

По В.Н. Топорову, подобная модель строения мира относится к вертикальной мифологической модели мироздания, для которой характерно, в первую очередь, наличие скрепы, соединяющей небо, землю и подземный мир [19]. Это может быть или образ мировой горы (например, шумерская и индийская Меру или японская Фудзи),

или образ мирового древа, расположенного в центре мира (например, ясьень Игдрасиль, соединяющий девять миров, в скандинавской мифологии; в нашем случае – тополь Байтерек).

После сотворения мира Тенгри создал множество других существ, чтобы они служили ему, и расселил их в разных мирах. Такая последовательность процесса создания также укладывается в общеизвестную схему космогонии: хаос → небо и земля → солнце, луна, звезды → животные → человек.

Антропологические мифы древнего Казахстана также показали их схожесть с основным корпусом мифов о создании человека. Древнетюркский миф рассказывает, что Тенгри сотворил кости человека из камыша, тело – из глины, затем Тенгри дунул в уши и в нос человека, «и стал человек живой и разумный. Когда Тенгри дунул в уши, в тело человека вместе с божественным дыханием вошла душа. А когда дунул в нос – в голову человека вошел ум – разум» [9, с. 21]. Схожий апокрифический сюжет о сотворении первого человека Богом имеется в древнерусской книжной традиции, который повествует о том, что тело Адама взято от земли, кости – от камней, кровь – от моря, глаза – от солнца, мысли – от облака, дыхание – от ветра, теплота – от огня. В мифах самых разных народов прослеживается мотив создания человека из земли, глины, грязи (шумеро-аккадские, египетские, древнекитайские, древнегреческие мифы, мифы народов Африки, Полинезии, индейцев Северной Америки) [10, Т. 1, с. 87]. Как замечает в этой связи В.В. Иванов, «миф о создании человека из земли в индоевропейской мифологии (как и в семитской) сказан и в эпитете человека – «земной» (существует связь между латинскими словами homo – человек и humus – земля)» [10, Т. 1, с. 87]. Мы бы добавили к индоевропейской и семитской мифологии и древнетюркскую.

Во всех мифах народов древнего мира повествуется об антагонисте верховного бога. Наиболее ярко и развернуто этот образ проявляет себя в более поздних мифологиях – библейской (Сатана), коранической (Иблис), иранской (Ахриман), часто связанных с религиозной функцией. Отличительной чертой этого изложения является один сюжет: бог создал ангела, которого затем низверг в ад, после чего тот стал царем ада, повелителем бесов, главным противником бога. Верховный

дьявол – источник мирового зла. В разных мифологиях по-разному трактуются причины низвержения (за злодеяния, за зависть и непомерную гордость, за подстрекательство и т.д.). В тенгрианстве также имеется схожий сюжет. Демон Эрклик поначалу стал верным другом Тенгри, более того – его младшим братом. Но через некоторое время его обуяла великая зависть, он стал равнять себя с богом и даже в мыслях возвышаться над ним. И, наконец, сделался противником и врагом не только Тенгри, но и всем тем тварям, которых сотворил бог [9, с. 18]. С этих пор Эрклик все время пытается вредить людям. Однажды он хотел унести с собой в преисподнюю души живых людей, а когда у него ничего не вышло, он повредил все деревья, в результате чего плоды и ягоды стали отравленными, ибо кто вкушал такие плоды, в того входил дьявол. Он создал чудовище Жалмаус, которое пожирало людей и т.д.

Эсхатологический миф. Рассказ о крушении Эрклика связан с эсхатологическими мифами, которые повествуют о конце света. Для архаических мифологий характерно не столько пророчество о тотальной гибели Земли, сколько «представление о катастрофе, отделяющей мифические времена от настоящего» [10, Т. 2, с. 670-671]. Древнетюркский эсхатологический миф как раз и излагает вымирание и обновление человечества, которые связаны с противостоянием Тенгри Улкена и Эрклика. Для противоборства Эрклику Тенгри отправил на землю богатыря Майторе.

В мифе говорится, что Майторе будет уговаривать людей чтить святого Тенгри Улкена и склонит большинство на праведную сторону. Эрклик, видя это, замучив изрядное количество не склоняющихся в его веру, разъярится на богатыря Майторе и скажет: «Я имею силу и тебя поражу мечом!». Он ударит богатыря Майторе и убьет его. Кровь богатыря Майторе, брызнув, обогрит все вокруг, всю землю, хотя сам богатырь невелик ростом. И тотчас от тела его и крови его все вспыхнет в пламени, этот огонь охватит всю землю и поднимется на небо.

Тогда сойдет с неба сам Тенгри Улкен, ударит в ладони и воскликнет: «Встаньте, мертвые!». От клича и дыхания Тенгри Улкена мертвые встанут, а земля, огонь, вода, звери и рыбы возвратят поглощенные ими тела людей, каждого, кто был истреблен ими.

Из уст Тенгри Улкена выйдет пламя и охватит всю землю. Земля, сгорев, не вся истребится, а только верхний слой, по которому ходил дьявол и демоны. Чистая земля, как белая глина, находящаяся под черным слоем, останется, и из нее Тенгри Улкен создаст новую землю.

Вместе с черной землей сторит сам демон Эрклик, его сила и преданные ему люди. Все они, сгоревши, сделаются бестелесными злыми духами. Тенгри Улкен проклянет их, сказав: «Ты, Эрклик, со всей силой твоей иди навеки в преисподнюю, в пропасти адские, и тебе предавшиеся люди пусть летят, как мошки, за тобой!». Так Эрклик и сила его низвергнутся в адские пропасти и исчезнут из виду, а верные Тенгри Улкену люди останутся с ним и будут жить в его жилищах» [9, с. 93-94].

Подобное представление о конце света изложено и в «Откровении Иоанна Богослова» (Апокалипсисе). Перед концом света все человечество разделится на два лагеря – Добра и Зла. Приверженцы Сатаны распространят свое влияние на все сферы человеческой жизни, нравственное разложение человечества достигнет своего апогея. Пришествие Иисуса Христа истребит все злые силы и возвестит наступление царства истинной веры. Мертвые воскреснут, все святые, верующие в Иисуса Христа, получат вечную жизнь, все грешники предстанут перед Божьим судом, подвергнется божьему наказанию дьявол. В заключении Апокалипсиса описываются «новое небо», «новая земля» и блаженная жизнь всех спасенных [20, Глава 21-22].

Как видим, в рассмотренных выше мифах общая схема идентична: противостояние Бога и его антагониста; пришествие на землю самого Создателя; восстание мертвых; поражение врага человеческого и его гибель; повторное создание «новой», «чистой» земли и неба; счастливая жизнь обновленного человечества.

Периодическая гибель мира представлена, например, в индуистской мифологии: когда Брахма засыпает, закрыв глаза, мир гибнет, и каждый день вселенная воссоздается снова вместе с его пробуждением. В древнегреческом мифе о Гелиосе можем наблюдать схожий мотив: когда бог солнца на своей колеснице покидает небосвод, наступает ночь, мир погружается во тьму. Аналогией подобного циклического круговорота представляет и концепция четырех веков, существовавшая

в античном мире. Золотой, серебряный, медный и железный века демонстрируют постепенную деградацию человечества: от наслаждения полным блаженством в золотой век до испорченных и жестоких нравов людей в век железный.

Культурные герои. Культурный герой есть во всех мифологиях. По определению Е.М. Мелетинского, культурный герой – это «мифический персонаж, который добывает или впервые создает для людей различные предметы культуры (огонь, культурные растения, орудия труда), учит их охотничьим приемам, ремеслам, искусствам, вводит определенную социальную организацию, брачные правила, магические предписания, ритуалы и праздники» [10, Т. 2, с. 25], т.е. это тот человек, который привносит знания и культуру в первобытное общество. Мифы о культурном герое сыграли огромную роль в развитии сказки и героического эпоса.

Одним из первых культурных героев считается Гильгамеш – герой шумеро-вавилонского эпоса, который строит города, храмы и крепости, облагораживает дикого человека Энкиду, живущего в степях. Вяйнямйнен, герой древнего карело-финского эпоса, добывает огонь из чрева лосося; в подземном царстве – орудия для строительства лодки, причем одним из орудий выступает слово: «Трех словечек не хватило, // Чтоб устроить в лодке рейки, // Чтоб на киле брус окончить, // Чтоб скорее борт приделать» [17, с. 187]. Таким образом, Вяйнямйнен, который строит пением лодку, выступает не только как «даритель» благ цивилизации, но и как носитель зачатков искусства. В эпосе говорится о том, что Вяйнямйнен, помимо того, что он обладает искусством слова, еще владеет искусством пения и игры на музыкальных инструментах. Наиболее известный культурный герой – Прометей из древнегреческой мифологии, который принес огонь людям и научил их пользоваться им вопреки запретам богов.

Подобный культурный герой есть и у древних тюрков. Его зовут Надулуше/Надулуша: «Из-за того, что в высоких горах от холода стал умирать народ, Надулуша научил людей добывать огонь, и тем самым спас их. Глядя на него, и другие народы научились этому» [9, с. 71]. Этот миф подтверждает и Н.А. Аристов в своем основательном труде «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей» (1896): в одном из древнейших

тюркских сказаний говорится о том, что предок тюрков родился от волчицы и был одарен сверхъестественными качествами; он был женат на дочери духа земли, от которого у него родилось четыре сына. Старшим был Надулуше, живший в горах. «В тех же горах обитала орда, происходившая от упомянутого общего тюркского праотца; эта орда сильно страдала от холода, причиняемого росами; Надулуше научил ее добывать огонь, обогрел и пропитал, так что всем сохранил жизнь; за это упомянутая орда подчинилась ему, признала старейшиною и наименовала ту-кю (toukioue)» [21, с. 278-279].

О. Жанайдаров дополняет данную версию, указывая на то, что в китайском языке нет звука [p], следовательно, правильное употребление этнонима – тюркю [9, с. 72]. Современные исследователи называют Надулуше тюркским Прометеем [22]. Огонь почитался у тюрков как священный, поэтому они почитали божество огня – *От-Ана* (Мать-Огонь). «В огонь нельзя плевать, нельзя наступать на горящие угли, нельзя тушить пламя в очаге. Он должен погаснуть сам. Когда в казахскую семью приходит невестка, мать жениха или какая-нибудь пожилая женщина нагревает ладони на огне и проводит ими по лицу новобрачной» [9, с. 12]. Поэтому Надулуше, который первым извлек огонь, считается пророком.

Миф о всемирном потопе. Миф о всемирном потопе широко распространен в архаических мифологиях. Дж. Фрэзер подробно рассмотрел вавилонское, древнееврейское, древнегреческое, древнеиндийское, австралийское, американское, африканское сказания о великом потопе [23]. Наиболее известная версия – библейская, согласно которой праведник Ной, которого Бог предупредил о предстоящем потопе, построил огромный корабль, вошел в него сам со своей семьей и забрал с собой по паре всех земных животных. Таким образом, Ной спасся и, выйдя после потопа на твердую землю, стал прародителем будущего человечества. Ной – своеобразный новый Адам, и, подобно ему, тоже получает благословение от Бога: «плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю».

У древних тюрков тоже есть подобный миф. Строителем корабля по приказу Великого Тенгри становится человек по имени Жайык (слово «жайык» переводится как «разлив, наводнение»).

Параллели в двух мифах наблюдаются на протяжении всего рассказа. Так, и Ной, и Жайык имеют трех сыновей, строят они свой ковчег по приказу верховного Бога, корабль покрывается смолой снаружи и изнутри, на корабль погружаются животные, в поисках земной тверди праведники 4 раза выпускают птиц.

Конечно, имеются и отдельные расхождения. Например, библейский корабль построен из дерева гофер (смолистое дерево из породы хвойных), а корабль Жайыка – из сандалового дерева. Кроме того, различны версии с видами птиц. Так, в библейском мифе Ной один раз выпускает ворона и три раза голубя. Жайык выпускает ворона, ворону, сороку и голубя. Первые три птицы не возвращаются обратно, лишь голубь прилетел назад, держа в клюве березовую ветку. Жайык проклял невернувшихся птиц, говоря: «Что делают они сейчас, то пусть делают всегда до конца дней. Ворон пусть клюет у павшей скотины глаза, ворона пусть клюет заднюю часть, а сорока клюет хребет. Ты же, голубь, – мой верный слуга, благословляю тебя до окончания века жить вместе с моими потомками» [9, с. 69]. В библейском мифе, наоборот, три птицы возвращаются назад, не возвращается только голубь, вследствие чего Ной понял, что птица достигла земли.

Как видим, сюжетная канва едина, разнятся только некоторые детали.

Древнетюркский миф повествует о том, что ковчег Жайыка пристал к вершине горы Казыгурт, которая была не затоплена, т.к. была выше всех земных гор. До сих пор среди казахов жива легенда, что ковчег Нуха (Ноя) причалил именно к горе Казыгурт, находящейся в 40 км от Шымкента. Эту местность так и называют Кеме-Калган (место Ноева ковчега). Эту версию подтверждает размер изогнутой впадины от корабля на вершине горы, полностью совпадающий с описанием ковчега в Ветхом Завете. В настоящее время на горе на высоте 910 метров над уровнем моря установлен памятник «Ноев ковчег», который воспроизводит в натуральную величину ветхозаветный корабль. Книга Бытия же говорит о том, что пристанищем ковчега стали Араратские горы [24, глава 8, стих 4].

Смешение языков. После того как праведник Жайык спас людей от всемирного потопа, приведя их на новое место обитания, народ, постепенно размножаясь, наполнил

всю землю. «Все говорили на одном языке. Эти люди, боясь нового потопа, решили воздвигнуть высокую гору, чтобы спастись на ней» [9, с. 74]. Все семьдесят семь станов-лагерей, расположенных вокруг горы, упорно трудились, воздвигая гору все выше и выше. Тенгри не понравилось, что люди приближались к обители богов. И наказал Тенгри людей тем, что они перестали понимать друг друга, заговорив на разных языках, «каждый на своем особенном, непонятном для других. Не понимая друг друга, они бросили работу и разошлись кто куда» [9, с. 74]. Миф объясняет, что от этих семидесяти семи станов произошли семьдесят семь народов.

В Ветхом Завете также есть легенда о строительстве Вавилонской башни. Но если древние тюрки строили гору как средство избавления от будущего потопа, память о котором была жива, то племена сынов Ноевых решили построить башню из гордыни: «И сказали они: построим себе город и башню, высоту до небес, и сделаем себе имя, прежде нежели расеемся по лицу всей земли» [24, глава 11, стих 4]. Тогда Яхве смешал все языки и рассеял их по всей земле. Так ветхозаветным мифом объясняется первопричина языковой и территориальной разобщенности людей [10, Т. 1, с. 206].

Раннехристианские писатели (Климент Александрийский, Ипполит Римский, Епифаний Саламинский) упоминают о 72 языках, возникших в результате разделения народов. Древнетюркский же миф говорит о 77 языках.

Итак, миф о постройке высотного сооружения, генезис которого можно проследить еще в шумеро-ассирийской мифологии, является по своему жанру этиологическим мифом, который объясняет происхождение разных языков и культур.

Миф о происхождении тюрков.

Среди нашего народа распространен еще один этиологический миф, объясняющий происхождение тюрков. Об этом упоминают все ученые, пишущие об истории тюркских племен – Л.Н. Гумилев [25, с. 23], С.Г. Кляшторный и Т.И. Султанов [26, с. 77], В.В. Иванов [10, Т. 1, с. 242], С. Кондыбай [27, с. 98] и др. Этот миф сохранился в китайских хрониках VII века, суть его сводится к следующему: однажды враги напали на племя и уничтожили его, оставив в живых десятилетнего мальчика, но при этом

отрубив ему руки и ноги. Бедного ребенка спасла волчица, впоследствии ставшая его женой и родившая ему десять детей. От этих могучих сыновей и происходят тюрки. Один из сыновей волчицы по имени Ашина становится их предводителем. Л.Н. Гумилев объясняет семантику имени Ашина как «благородный волк», подчеркивая, что название «волк» имело для тюрков огромное значение [25, с. 23]. Бичурин указывает, что Ашина был сыном Надулуши [28, с. 220-222]. Впоследствии род умножился и расселился по земле.

Многочисленные археологические находки свидетельствуют о том, что в древности у тюркоязычных народов был распространен культ волка как тотемного животного, покровительствующего тюркам. А. Маргулан считает, что образ волка, функционирующий в мифологии казахов, позволяет говорить о нем как о «мифоподобном символе» [29, с. 15], т.е. как об архетипе. В казахском языке слово «волк» (бөрі) использовалось в качестве эпитета храброго воина [27, с. 99].

Таким образом, «генеалогические легенды происхождения тюрков» представляют непреходящий интерес как ценный источник для изучения мифологических представлений и религиозных верований народов Центральной Азии эпохи древности и раннего средневековья» [30, с. 48].

С. Кондыбай, проанализировав источники тюркоязычных стран, пришел к выводу, что сюжеты о волчице, вскормившей первопредка, являются общими для многих народов Евразии [27, с. 98-100].

Заключение. Анализ тюркских мифов показал следующее:

- типологическая схожесть тюркских мифов о сотворении мира и человека с аналогичными мифами разных народов мира позволяет предположить наличие одного праисточника;

- эсхатология тюрков свидетельствует об их значительном уровне общественно-исторического развития, поскольку «эсхатологические мифы отсутствовали у народов, сохранявших первобытный уклад жизни и культуру» [8, Т. 2, с. 671];

- наличие в мифологии предка казахов культурного героя (Надулуше), схожего с образом Прометея, также подтверждает, что древнетюркская мифология обладала достаточно развитой системой пантеона героев;

- миф о всемирном потопе, присутствующий в народной памяти казахов, объясняет рождение нового человечества, распространившегося с казахской земли;

- миф о смешении языков (миф о Вавилонской башне в Ветхом Завете), объясняющий разделение народов и языков, идентичен с библейской версией, но различается с ней в первопричине постройки;

- этиологический миф о появлении племени тюрк, относящийся к архаическому пласту древнетюркской мифологии, разъясняет культ волка как прародителя, родоначальника племени, и потому образ волка/небесного волка широко распространен в казахской культуре и литературе.

Подводя итог вышесказанному, отметим, что мифология предказахов – это уникальное культурное наследие не только нашего народа, но и всей мировой сокровищницы. К сожалению, в средней школе она не изучается. Введение в практику школьного преподавания адаптированных текстов не

только познакомило бы учащихся с историей и культурой казахского народа и позволило гордиться уникальным творческим наследием, но и помогло бы увидеть истоки мифологических сюжетов, мотивов и образов в изучаемых произведениях казахской литературы.

В Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева в образовательную программу «Русский язык и литература» впервые вводится курс «Детская литература Казахстана», следовательно, разрабатывается весь соответствующий учебно-методический комплекс: syllabus, темы практических занятий, темы для самостоятельной работы студентов, учебное пособие в виде кратких лекций, хрестоматия для обучающихся. Проанализированные мифы были отобраны для включения их в курс, в раздел, повествующий о тюркской мифологии для того, чтобы будущие учителя не испытывали затруднений при преподавании данной темы.

Список литературы

1. Кондыбай С. Мифология предказахов. / Перевод с каз. З. Наурзбаевой. В 4-х тт. – Алматы: Сага, 2011.
2. Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. – Алматы: Олке, 1994. – 207 с.
3. Қасқабасов С.А. Қазақ мифі және әлемдік мифология (ізденістер мен болжамдар). // Таңдамалы. Т. 2: Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.
4. Аймұхамбет Ж.Ә. Миф. Мифология. Мифопоэтика. – Астана: Фолиант, 2016. – 184 б.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти т. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984-1985.
6. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы. // Тюркологический сборник 1971. – М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1971. – С. 213-226.
7. Акатай С. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы: КазНИИКИ, 2001. – 363 с.
8. Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
9. Жанайдаров О. «Мифы Древнего Казахстана. Детская энциклопедия Казахстана». – Алматы: Аруна, 2006. – 252 с.
10. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000.
11. Египетская мифология. Энциклопедия. – М.: Эксмо, 2002. – 592 с.
12. Иорданский В.Б. Звери, люди, боги. Очерки африканской мифологии. – М.: Наука, 1991. – 319 с.
13. Кельтская мифология. Энциклопедия. – М.: Эксмо, 2004. – 640 с.
14. Жанабаев К. Тюркский миф в эпосе, обряде и ритуале. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 154 с.
15. Мистерии Бхагаваты Пураны (Песни 1-12). – СПб.: Институт практической метафизики, 2001. – 432 с.
16. Мифологии древнего мира. Пер. с англ. и предисл. И.М. Дьяконова. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1977. – 456 с.

17. Калевала. Перевод с финского Л. П. Бельского. (Библиотека всемирной литературы). – М.: Художественная литература, 1977. – 575 с.
18. Ежов В. Мифы Древнего Китая. – М.: Астрель, АСТ, 2003. – 496 с.
19. Топоров В.Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева». // Труды по знаковым системам. Т. 5. – Тарту, 1971.
20. Апокалипсис. Откровения Иоанна Богослова. Глава 21-22. – [Электронный ресурс]. - URL: https://azbyka.ru/apokalipsis/otkrovenie-svyatogo-ioanna-bogoslova-apokalipsis/#ch_0_0_21 (дата обращения: 29.01.2023).
21. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. // Живая старина. Периодическое издание отделения этнографии Императорского русского географического общества. – 1896. – Выпуск III и IV. – С. 277-456.
22. Цихлер М.О. Мифы о происхождении мира: параллели. // Филология и литературоведение. Электронный научно-практический журнал. – 2012. – № 2. – [Электронный ресурс]. - URL: <https://philology.snauka.ru/2012/02/102> (дата обращения: 29.01.2023)
23. Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом Завете. / Пер. с англ. – 2-е изд., испр. – М.: Политиздат, 1989. – 542 с.
24. Бытие: первая книга Моисеева. // Синодальный перевод РПЦ МП, редакция от 2000 года. – [Электронный ресурс]. - URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%8B%D1%82%D0%B8%D0%B5#6:13> (дата обращения: 26.01.2023).
25. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1967. – 504 с.
26. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 с.
27. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.
28. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. – М.-Л.: Издание АН СССР, 1950. – 382 с.
29. Маргулан А. Петроглифы с тотемом волка. Тотем племени шапырашты. // Мир казаха. – Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд имени академика Алькея Маргулана, 1997. – С. 5-15.
30. Егоров Н.И. Мифологическая основа древнетюркских генеалогических преданий. // Мифолог-ғалым Серікбол Қондыбайдың 50 жылдығына арналған «Қондыбай Серікбол мұралары: Әлемдік мифологияның дамуына жаңаша көзқарас» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (Ақтау, 6-8 маусым 2018 ж.). – Қарағанды: Экожан, 2018. – 465 с.

References

1. Kondybai S. Mifologiya predkazahov [Mythology of Ancestors]. Translated from Kaz. Z. Naurzbayeva. In 4 vol. (Saga, Almaty, 2011). [In Russian]
2. Orynbekov M. Predfilosofiya protokazahov [Pre-Philosophy of Proto-Kazakhs] (Olke, Almaty, 1994, 207 p.). [In Russian]
3. Kaskabassov S.A. Qazaq mifi zhane alemdik mifologiya (izdenister men bolzhamdar) [Kazakh Myth and World Mythology (Studies and Hypotheses)], Tandamaly. T.2: Mifologiya. Fol'klor. Adebiet [Selected works. Mythology. Folklore. Literature.] (Foliant, Astana, 2014, 344 p.). [In Kazakh]
4. Aimukhambet Zh.A. Mif. Mifologiya. Mifopoetika [Myth. Mythology. Mythopoetics]. (Foliant, Astana, 2016, 184 p.). [In Kazakh]
5. Valikhanov Ch.Ch. Sobraie sochinenij v 5-ti t. [Collected Works in 5 vols]. (The main editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia, Alma-Ata, 1984-1985). [In Russian]
6. Stebleva I.V. K rekonstrukcii drevnetyurkskoj religiozno-mifologicheskoi sistemy [To the reconstruction of the ancient Turkic religious-mythological system], Tyurkologicheskij sbornik 1971 [Turkological collection 1971] (Nauka Publishing House, the Main Editorial Office of Oriental Literature, Moscow, 1972, P. 213-226). [In Russian]
7. Akatai S. Drevnie kul'ty i tradionnaya kul'tura kazahskogo naroda [Ancient Cults and Traditional Culture of the Kazakh People] (KazNIKI, Almaty, 2001, 363 p.). [In Russian]
8. Tursunov Ye.D. Drevnetyurkskij fol'klor: istoki i stanovlenie [Ancient Turkic Folklore: Origin and Formation] (Daik-Press, Almaty, 2001, 172 p.). [In Russian]
9. Zhanaidarov O. «Mify Drevnego Kazahstana. Detskaya enciklopediya Kazahstana» [Myths of Ancient Kazakhstan. Children's Encyclopedia of Kazakhstan"] (Aruna, Almaty, 2006, 252 p.). [In Russian]

10. Mify narodov mira. Enciklopediya v 2-h tt. [Myths of the World Nations. Encyclopedia in 2 vols.]. (The Great Russian Encyclopedia, Moscow, 2000). [In Russian]
11. Egipetskaya mifologiya. Enciklopediya [Egyptian mythology. Encyclopedia]. (Eksmo, Moscow, 2002, 592 p.). [In Russian]
12. Iordanskij V.B. Zveri, lyudi, bogi. Ocherki afrikanskoj mifologii [Beasts, People, Gods. Essays on African Mythology] (Nauka, Moscow, 1991, 319 p.). [In Russian]
13. Kel'tskaya mifologiya. Enciklopediya [Celtic Mythology. Encyclopedia]. (Eksmo, Moscow, 2004, 640 p.). [In Russian]
14. Zhanabayev K. Tyurkskij mif v epose, obryade i rituale [Turkic myth in epic, ritual and ceremonial] (Kazak universiteti, Almaty, 2016, 154 p.). [In Russian]
15. Misterii Bhagavaty Purany (Pesni 1-12) [Bhagavata Purana Mysteries (Songs 1-12)] (Institute of Practical Metaphysics, Saint Petersburg, 2001, 432 p.). [In Russian]
16. Mifologii drevnego mira [Mythologies of the ancient world]. Translated from English and preface by I. Dyakonov] (The main editorial office of Oriental literature of the publishing house "Nauka", Moscow, 1977, 456 p.). [In Russian]
17. Kalevala. Perevod s finskogo L. P. Bel'skogo (Biblioteka vseмирnoj literatury) [Kalevala. Translation from the Finnish by L.P. Belsky (Library of World Literature)] (Hudozhestvennaya literatura, Moscow, 1977, 575 p.). [In Russian]
18. Yezhov V. Mify Drevnego Kitaya [Myths of Ancient China] (Astrel', AST, Moscow, 2003, 496 p.). [In Russian]
19. Toporov V.N. O strukture nekotorykh arkhaischikh tekstov, sootnosimykh s koncepciej «mirovogo dereva» [On the structure of some archaic texts correlated with the conception of the "World Tree"], Trudy po znakovym sistemam. Vol. 5 (Tartu, 1971). [In Russian]
20. Apokalipsis. Otkroveniya Ioanna Bogoslova [The Apocalypse. Revelations of John the Evangelist. Chapter 21-22]. – [Electronic resource]. Available at: https://azbyka.ru/apokalipsis/otkrovenie-svyatogo-ioanna-bogoslova-apokalipsis/#ch_0_0_21 (Accessed: 29.01.2023). [In Russian]
21. Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemen i narodnostej [Notes on ethnic composition of the Türkic tribes and nations], Zhivaya starina. Periodicheskoe izdanie otdeleniya etnografii Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva [Living antiquity. Periodical of the Department of Ethnography of the Imperial Russian Geographical Society]. – 1896. – Issue III, IV. – P. 277-456. [In Russian]
22. Cihler M.O. Mify o proiskhozhdenii mira: paralleli [Myths about the origin of the world: parallels], Filologiya i literaturovedenie. Elektronnyj nauchno-prakticheskij zhurnal [Philology and literary studies. Electronic scientific and practical journal], 2 (2012). – [Electronic resource]. Available at: <https://philology.snauka.ru/2012/02/102> (Accessed: 29.01.2023). [In Russian]
23. Frezer Dzh. Dzh. Fol'klor v Vetkhom Zavete [Folklore in the Old Testament]. Translated from English – 2nd edition, corrected (Politizdat, Moscow, 1989, 542 p.). [In Russian]
24. Bytie: pervaya kniga Moiseyeva [Genesis: The First Book of Moses], Sinodal'nyj perevod RPC MP, redakciya ot 2000 goda [Synodal translation of the ROC MP, edition of 2000]. – [Electronic resource]. Available at: <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%91%D1%8B%D1%82%D0%B8%D0%B5#6:13> (Accessed: 26.01.2023). [In Russian]
25. Gumilyov L.N. Drevnie tyurki [Ancient Turks] (Nauka, The main editorial office of Oriental literature, Moscow, 1967, 504 p.). [In Russian]
26. Klyashtorny S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: Chronicle of three millennia] (Rauan, Alma-Ata, 1992, 378 p.). [In Russian]
27. Kondybai S. Kazahskaya mifologiya. Kratkij slovar' [Kazakh mythology. Brief Dictionary] (Nurly Alem, Almaty, 2005, 272 p.). [In Russian]
28. Bichurin N.Ya. Sbranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena [The collection of information about people living in Central Asia in ancient times]. Vol. 1 (Publication of the USSR Academy of Sciences, Moscow-Leningrad, 1950, 382 p.). [In Russian]
29. Mapgulan A. Petroglify s totemom volka. Totem plemeni shapyrashty [Petroglyphs with the wolf totem. Totem of Shapyrashty tribe], Mir kazaha [Kazakh World] (Kazakhstan Development Institute, Academician Alkey Margulan International Foundation, Almaty, 1997, P. 5-15. [In Russian]
30. Egorov N.I. Mifologicheskaya osnova drevnetyurkskikh genealogicheskikh predanij [The mythological basis of the ancient Turkic genealogical legends], Mifolog-galym Serikbol Kondyбайдyn 50 zhyldygyna arnalgan «Kondyбай Serikbol muralary: Alemdik mifologiyany damuyna zhanasha kozkaras» halykaralyk gylymi-teoriyalık konferenciya materialdary [Materials of the international scientific and theoretical conference "Kondyбай Serikbol murals: a new approach to the development of World mythology", dedicated to the 50th anniversary of the scientist-mythologist Serikbol Kondyбай] (Aktau, June 6-8, 2018 zh.). (Ekozhan, Karagandy, 2018, 465 p.). [In Russian]

Қ.Р. Нұрғали, Г.З. Шашкина

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**Жоғары оқу орындары «Қазақстан балалар әдебиеті»
курсындағы көне түркілік мифология мәтіндері**

Аңдатпа. Мақала ежелгі түркі мифтерін әлем халықтарының ұқсас мифтерімен салыстырмалы талдауға арналған. Космогониялық, антропологиялық, эсхатологиялық, этиологиялық мифтер, сондай-ақ басқа халықтарда параллель болатын мифтер-мәдени қаһарман туралы, су тасқыны туралы, тілдердің араласуы туралы мифтер егжей-тегжейлі қарастырылады. Мифологиялық мәтіндер ретінде О.Жанайдаровтың «Ежелгі Қазақстан мифтері» кітабы қолданылады. Әлем мен адамның жаратылуы туралы түркі мифтерін, әлемнің соңы туралы әлемнің басқа халықтарының ұқсас мифтерімен олардың типологиялық ұқсастығы туралы қорытынды жасауға және бір дереккөздің болуын болжауға болады. Мифологияда Прометейге ұқсас мәдени қаһарманның (Надулуше) болуы ежелгі түркі мифологиясында батырлар пантеонының жеткілікті дамыған жүйесі болғанын растайды. Бүкіләлемдік су тасқыны, тілдердің араласуы туралы мифтер, кейбір бөлшектерді қоспағанда, қазақтардың халық жадында бар, библиялық нұсқалармен бірдей. Түркі тайпасының шығу тегі туралы белгілі миф ежелгі түркі мифологиясының архаикалық қабатына жатады және барлық түркі тілдес халықтарға тән. Мақалада ежелгі түркі мифологиясы-бұл біздің халқымыздың ғана емес, бүкіл әлемдік қазынаның бірегей мәдени мұрасы, әлем халықтарының мифологиялық отбасындағы тең құқылы мұра деген пікір айтылады.

Түйін сөздер: ежелгі түркі мифологиясы, космогониялық миф, антропологиялық миф, эсхатологиялық миф, этиологиялық миф, мәдени қаһарман, әлемдік су тасқыны, Вавилон мұнарасы.

K.R. Nurgali, G.Z. Shashkina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Ancient Turkic mythological texts
in the “Kazakhstan Children’s Literature” university course**

Abstract. The article is devoted to a comparative analysis of ancient Turkic myths with similar myths of the peoples of the world. Cosmogonic, anthropological, eschatological, etiological myths are considered in detail, as well as myths that have parallels among other peoples - the myth of a cultural hero, the Flood, the confusion of languages. O. Zhanaydarov’s book *Myths of Ancient Kazakhstan* is used as mythological texts. When considering the Turkic myths about the creation of the world and man, about the end of the world with similar myths of other peoples of the world, we can conclude that they are similar in typology and assume the presence of one source. The presence in the mythology of the pre-Kazakhs of a cultural hero (Nadulushe), similar to the image of Prometheus, confirms that ancient Turkic mythology had a fairly developed system of the pantheon of heroes. The myths about the global flood, about the confusion of languages, present in the Kazakh folk memory, except for some details, are identical with the biblical versions. The well-known myth about the origin of the Turkic tribe belongs to the archaic layer of ancient Turkic mythology and is typical for all Turkic-speaking peoples. The article affirms the idea that ancient Turkic mythology is a unique cultural heritage not only of our people, but of the entire world treasury, an equal heritage in the mythological family of the peoples of the world.

Keywords: Ancient Turkic mythology, cosmogonic myth, anthropological myth, eschatological myth, etiological myth, cultural hero, the world flood, the tower of Babel.

Сведения об авторах:

Нурғали К.Р. – д.ф.н., профессор, заведующая кафедрой русской филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шашкина Г.З. – к.ф.н., доцент, и.о. профессора кафедры русской филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurgali K.R. – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shashkina G.Z. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Acting Professor of the Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

С.Ш.Айтуганова,
С.А. Сарсембаева*

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
E-mail: s-aituganova@mail.ru , ssarsembayeva.kz@gmail.com)

Постмодернистік әдебиеттегі симулякр: генезисі мен зерттелуі

Аңдатпа. Мақалада постмодернистік әдебиеттегі симулякр категориясының шығу тегі, қалыптасуы және зерттелуі қарастырылады.

«Симулякр» ұғымының дамуы антикалық кезеңде бастау алып, постмодернизм дәуірінде философ Ж.Батайдың негіздеуімен ғылыми айналымға енген. Терминге қатысты алғашқы ой-тұжырымдар грек ойшылдары Платонның, Эпикурдың трактаттары негізінде талданады. Антикалық кезең философиясында симулякр заттың көшірмесі, репрезентациясы түрінде сипатталады. Кейіннен француз ғалымдары Ж.Батайдың, Ж.Делездің, Ж.Бодрийярдың зерттеу еңбектерінде симулякр жаңа қырынан талданып, қазіргі заманғы философиялық, әлеуметтік-саяси жағдайды сипаттаудың кең контекстінде беріледі. Ж.Бодрийяр ұсынған «Симуляциялар мен симулякрлар» теориясы бойынша симулякрдың қоғамдағы, өнердегі, әдебиеттегі көрінісі мен қызметі талданады. Ресей ғалымдары М.Эпштейн, Н.Маньковская және О.Бычкованың симулякрлар теориясына қатысты ой-тұжырымдары зерделенеді. Орыс әдебиеттанушысы М.Эпштейннің мақалалары бойынша Кеңестік кезең идеялогиясының симулякрлар теориясымен өзара байланысы қарастырылады. Философ, постмодернизмге қатысты бірқатар еңбектердің авторы Н.Маньковскаяның зерттеу жұмыстарындағы симуляциялық қатынастардың даму сатылары жайлы пікірлері пайымдалады. Ғалым О.Бычкованың орыс әдебиетіндегі симулякрдың көркем мәтіндегі қызметі мен орнына қатысты тұжырымдары талданады. Симулякрдың қазақ прозасындағы қолданысы әдебиеттанушы, PhD Г.Сәулембектің зерттеу еңбегі негізінде қарастырылады.

Түйін сөздер: қазақ әдебиетіндегі постмодернизм, әдебиеттегі симулякр, симулякрлар мен симуляциялар, симулякрдың зерттелуі, әдеби симулякрдың генезисі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-145-152>

Кіріспе. Постмодернизм жалпы барлық өнер түрлерінде бар әдіс. Оның пайда болу тарихы мен қазақ өнер бағыттарына байланысты даму ерекшелігі біршама зерттелген. Зерделей қарасақ, әдебиет әлеміндегі постмодернизм – толық еркіндік аумағы. Постмодернист қаламгерлердің құралдары алдыңғы толқын өкілдерімен салыстырғанда әлдеқайда ауқымды –

барлығына рұқсат етілген: тұрақсыз баяндаушы, сөз ойнату, жалпы тілдің эмансипациясы, жанрлардың араласуы, синтаксистің бұрмалануы, диалогизм, туындыдағы негізгі идея мен сюжеттің болмауы және т.с.с.

Постмодернизмде тек шығарманың формасына, сөз қолдану сапасына ғана емес, автордың негізгі идеяны берудегі дискурс

пен авторлық ұстанымның да ерекшелігіне назар аударады. Зерттеу барысында негізгі тақырыпқа орай постмодернизмнің генезисі мен зерттелуі қазақ әдебиетіндегі симулякр негізінде қарастырылды.

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазуда әлемдік әдебиет теориясы мен қазақ әдебиеттануындағы постмодернизмге және симулякрларға байланысты ғылыми еңбектер пайдаланылды. Зерттеу барысында салыстыру, саралау, терминдік атауларды талдау, тарихи-типологиялық дәйектеу әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер. Қазақ әдебиеттануында постмодернизм бағыты туралы көптеген ғылыми еңбектер жазылып жатыр. Отандық ғалымдарымыз: Б.Майтанов, А.Ісімақова, Ж.Жарылғапов, Г.Пірәлі және т.б. постмодернизм ағымының ұлттық әдебиеттегі орны жайлы зерттеу пікірлерін білдірді.

Еуропа елдерімен салыстырғанда, қазақ әдебиетінде постмодернизм әдісі кейінірек өріс ала бастады. Қалыптасу кезеңдерінің туындау себептерінің алшақтығынан ұлттық сөз өнеріндегі және еуропалық постмодернизм аралығында үлкен айырмашылықтар болары анық. Онымен бірге әр ел әдебиетінің ұлттық сипаты да бар. Қазақ әдебиетінің ұлттылығы

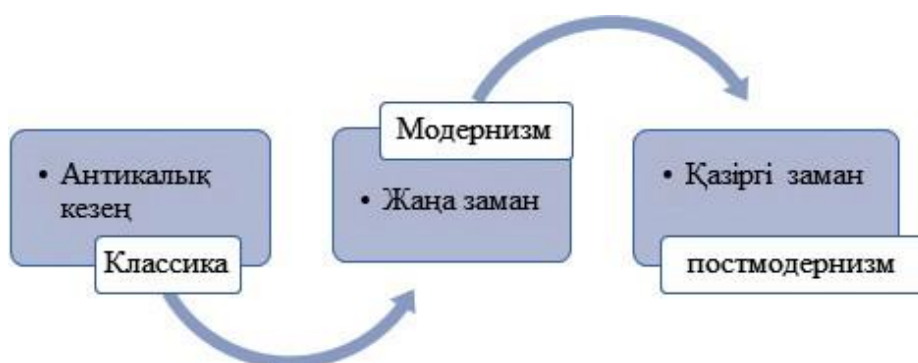
мен тарихилығы, өзіне ғана тән даму жолы кез келген сырттан келген көркемдік әдісті өз ыңғайына қарай қалыптастыратыны да бар.

Қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм сипаты бүгінде А.Алтай, Р.Мұқанова, Д.Амантай, А.Кемелбаева, А.Жақсылықов, кейінгі толқын прозаиктері Д.Жылқыбай, А.Әділбек, Б.Қадыр, Т.Қылышбек, С.Ақтай, Б.Батанның және т.б. көркем шығармаларында кездеседі.

Постмодернистік әдебиетке тән белгілер қатарына интермәтінділік, шизоанализ, деконструкция, ризоматика, иронизм мен симулякрларды жатқызып жүр. Соңғы уақытта зерттеушілер назарына іліккен «Симуляция мен симулякрлар» теориясының орны ерекше.

«Симулякр» термині әр дәуірде түрлі сипатқа ие болды. Берілген ұғымның даму және қалыптасу кезеңдерін 3 сатыға бөліп қарастыруға болады (1-сызба).

Антикалық әдебиет дәуірінде алғашқы «симулякрға» қатысты ойлар Платон еңбектерінде кездеседі. Платон бірінші болып «Софист» диалогында шындықты бұрмалайтын фантом-симулякрлардың болу мәселесін айтады.

1-сызба. Симулякрдың даму кезеңдері

Философ «еліктеу» арқылы объектілерге сәйкес келетін бейнелер жасалады деп тұжырымдайды [1, 105].

Платон философиясында образдың берілу түріне байланысты үш негізгі ұғым қалыптасқан:

1. Эйдос – Құдай жасаған алғашқы бейне, түпнұсқа.
2. Икона – Эйдостың нақ көшірмесі.
3. Идол (эйдолон) – фантасма, тек ұқсас болып көрінетін, түпнұсқасы жоқ бейне [2, 37].

Яғни, ойшылдың тұжырымы бойынша, ең жоғарыда эйдос тұрады. Эйдостарды жасау – тек Жаратушының қолынан шығатын іс. Олар жаратылыстың бастауы, бірінші түпнұсқалары болып саналады. Ал, иконаларды жасауда эйдостың көшірмесі пайдаланылады, сол себепті олар түпнұсқаны айна қатесіз қайталап шығады деп сенеді. Идолдар заттың образын қайталағанымен, өзгерістерге ұшырап, алғашқы бет-бейнесінен мүлдем алшақтайды. Иконалар мен

идолдар көрінісіне кескіндерді, мүсіндерді, картиналар мен заттардың көлеңкесін жатқызады. Үш ұғым арасында симулякрдың идол терминімен ұқсастығы байқалады. Ал кейінгі классикалық емес философияда эйдос ұғымы Гегель, Шопенгауэр, Гуссерль ілімдерінде «екінші тыныс» (второе дыхание) деп танылды [3, 119]. Сонымен алғашқы түсінік бойынша симулякр түп нұсқа бейненің басқа формаларда көшіріліп көрінуі болып шығады.

Өз кезегінде ежелгі грек ойшылы Эпикур «симулякрдың», яғни εἰσόν (бейне) бойынша жіктелуін ұсынды. Ақиқатты бағалаушы ретінде Эпикур бейнені образ ретінде қабылдады, ұғымдарды және сезімдерді көрсетеді. Сонымен бірге сезіну арқылы дүниені қабылдады да, қиял образдарды да қабылдау деп түсінеді. Қиялымызда туындаған образдар да, сезімдеріміз де зат бейнелерінің санамызға енуіне ықпал етеді, бірақ олардың кейбіреулері біздің сезім мүшелерімізге енеді, басқалары – «денеге таралады, содан кейін химера, кентавр және т.с.с. фантастикалық образдар пайда болады» деп пайымдаған [4, 155]. Яғни, антикалық кезең философиясында симулякр – заттың көшірмесі, репрезентациясы ретінде сипатталады. Бірақ заттардың көшірмесі тура сол қалыбында емес, белгілі бір өзгерген форма түрінде көрінетініне назар аударған. Мәселен, жоғарыда айтылған химера, кентавр сияқты көркем бейнелердің пайда болуы дүниенің ерекше құбылыстарын бейнелі, метафоралы түрде танудан туындаған.

Ежелгі дәуірдегі гректердің «Тесей кемесі» мифы ойшылдар арасында түрлі талас-тартыс тудырған. Миф мазмұнына сүйенсек, Тесей батырдың кемесі Эге теңізі жағалауындағы Делос аралдарына қарай бет алады. Кеменің кей бөліктері жарамсыз болғандықтан, ағаш тақтайшалармен алмастырылып отырған. Аралға жеткенше кеменің көп тұстары өзгертіліп, жаңаша кейіпке енеді. Туындайтын басты сауал – егер түпнұсқа нысанның барлық құрамдас бөліктері ауыстырылса, сол нысан болып қала ма? Екінші сауал, егер алдыңғы нысанның барлық тақтайшалары сақталып қалса, екі кеменің қайсысы түпнұсқа кеме болмақ? Гераклит екі кеменің жолда түрлі уақыт кезеңдерінде болуы себепті екі бөлек деп таниды. Әр уақыт өзінше бірегей деп көрсетеді. Аристотель бойынша заттың үш негізгі қасиеті болады: пішіні, жасалған материалы, заттың мәні (қызметі).

Алдыңғы екеуі қанша өзгеріске ұшыраса да, заттың атқаратын қызметі сол қалпы. Яғни, тақтайшалар ауысқанымен, кеменің атқарар қызметі өзгеріссіз [5, 98]. Осылайша, ойшылдар арасында «Заттың түпнұсқасы мен көшірмесі» жайлы талас тудырған парадокс әлі күнге дейін өзектілігін жоймады. Себебі бұл мәселе бүгінгі күні басқа сатылық деңгейде көрініп отыр. Мәселен, кейінгі постмодернистік әдебиеттерде бейнеленетін адамдардың клондануы, адам жаның екіге жарылып екі адам сияқты өмір сүруі тәрізді көркемдік шешімдер заттың түпнұсқасы ма, әлде көшірмесі маңызды ма деген сұрақтарды шығарады. Алайда бұл зерттеудің дәл қазіргі нысаны болмағандықтан бұл мәселеге көп тоқталмаймыз.

Постмодернизм кезеңінде «симулякр» категориясына берілетін анықтама өзгеше сипатқа ие болды. Атауды ғылыми айналымға енгізген ғалым – Жорж Батай. Философтың пікірінше, симулякр сөзбен, өнер туындыларымен және инсталляциялармен бейнеленуі мүмкін емес, мистикалық «ішкі тәжірибенің» қорытындысы. Симулякр ұқсастығы жоқ, бірақ ұқсастық әсерін тудыратын бейне ретінде қарастырылады. «Симулякр сәйкессіздік пен айырмашылық негізіне құрылған [6, 335]. Бақылаушыны қамтитын конструкциялар бола отырып, симулякр кез келген артықшылықты, көзқарасты, иерархияны, кез келген тәртіпті қабылдамауды болжайды. Симулякр әлемі – «жеңіске жеткен анархия» әлемі [6, 342], бұл «шығармашылық хаос патшалығы үшін үлгілер мен көшірмелердің» жойылуы». [6, 346] Байқасақ, берілген анықтамалардың барлығы әр түрлі айтылып, әр түрлі пайым сияқты болғанымен, оның қайткен күнде де көшірме екеніне ойымызды аударады.

Симулякрға қатысты құнды пікір білдірген ғалымдардың бірі Жиль Делез болды. Философтың Платон идеяларына негізделген симуляцияның генезисін сипаттайтын ең әйгілі шығармасы «Платон және симулякр» (1983) деп аталады. Платоннан айырмашылығы, біздің замандасымыз Ж.Делез симулякрді фантазмагориялық бейне ретінде қарастырады, бұрыннан ұқсастығынан айырылған, сыртқы әсер, иллюзия арқылы берілген, оның шынайы мәні «мәңгілік өзгерісте, дивергенцияда және айырмашылық үстінде». Ж.Делез былай дейді: «Барлығы симулякрға айналды. Бірақ симулякр деп біз жай еліктеуді емес,

оның арқасында модель немесе белгілі бір оппозиция идеясын жоққа шығаратын әрекетті түсінуіміз керек. Симулякр – ойнайтын екі дивергентті разрядтың арасындағы айырмашылықты қамтитын, кез келген ұқсастықты жойып, сол кезден бастап түпнұсқаның немесе көшірменің бар екенін көрсетуге мүмкін болмайтын инстанция» [7, 93]. Делез Платонның жалған мен ақиқат арасындағы іріктеу принципін ұстанады: идеялар теориясының негізінде жатқан уәжді оқшаулау мен таңдауға ерікті ұмтылудан іздеу керек. Әңгіме «заттың» өзі мен оның бейнелерін, түпнұсқа мен көшірменің, үлгі мен симулякрдың арасын «ажырату», «аражігін ашу» мәселесі. Алайда кейде түпнұсқадан қарағанда көшірменің сапасы мен көркемдігі артықтау болатын тұстары да болады. Мысалы, халық барлық шығармаларды алдымен ауызша тудырған заманда алғашқы, түпнұсқа әңгімеден қарағанда кейіннен өңделіп айтылған нұсқалары сапалырақ болып көрінетінін жасыруға болмайды.

Француз философы Жан Бодрийяр өркениетті әлемдегі қазіргі заманғы философиялық, әлеуметтік-саяси жағдайды сипаттаудың кең контекстінде симулякр ұғымын енгізген. «Симуляциялар мен симулякрлар» (1981), «Терроризм рухы. Шығанақ соғысы болмады» (Дух терроризма. Войны в Персидском заливе не было) (1995) ғылыми еңбектерінде ол қазіргі заманның барлығын толық симулякрлар дәуіріне енгенін баяндайды. Билік, әлеуметтік институттар, саяси партиялар, мәдениет институттары, соның ішінде өнер саласы күрделі, нақты істермен және проблемалармен айналыспайды, тек осындай әрекеттерді имитациялайды, жаһандық ауқымда симуляциялық ойын ойнайды. Демек, мұндай ойынның негізгі өнімі – симулякр зерттеушілері, гиперреалдылық түрін құрайтын шексіз симулякрлар теңізі, ол бүгін шындықтың өзінен гөрі шынайырақ, өйткені біз тек сонда өмір сүріп, әрекет етуіміз керек дейді [8, 44]. Симулякрлар күнделікті өмірімізден бөлек, өнер салаларында, мәдениетте, әдебиетте де көрініс тауып жатқанын атап өтеді. Ғалымның тұжырымдарында өмір шындығы бар.

Ж.Бодрийяр «Симулякрлар және симуляциялар» (1981) философиялық трактатында өзінің бұрынғы теориялық зерттеулерін қорытындылай келе, шындық,

символдар және қоғам арасындағы байланысты зерттейді. Шығарма 18 тараудан тұрады. Трактаттың эпиграфы ретінде «Симулякр — это вовсе не то, что скрывает собой истину, — это истина, скрывающая, что её нет. Симулякр есть истина» дәйексөзі алынған. Дәйексөз «Екклесиаст» кітабынан деп көрсетіледі, шындығында кітапта мұндай сөздер жоқ.

Бодрийяр аталған еңбегінде жазушы Х.Л.Борхестің «Қатаң ғылым жайлы» (О строгой науке) әңгімесінің сюжетін қайталайды. Ұлы империя жер аумағын нақты көрсететін, егжей-тегжейлі өлшенген карта жасайды. Картаның үлкендігі соншалық, империяның өзімен тең келеді. Карта күнделікті шайқастар нәтижесі бойынша не үлкейіп, не кішірейіп отырады. Империя жері тарылып, құлаған кезде тек картасы қалады. Шындығында жер бетінен империя аумағы емес, карта жойылады. Яғни, Бодрийяр түсініктемесінде адамдар өмір сүріп жатқан карта тек шындықтың симуляциясы болған. Ал көркем өнерде, оның ішінде әдебиетте, симулякрлар тарихи шығармалардағы белгілі бір тарихи оқиғаны жазып отырғанда жазушының қиялынан туындаған деп қабылдайтын суреттеулер де болады.

Ғалымның пікірінше, постмодернизм дәуірі – толық симуляцияланған. Постмодерндік қоғам жағдайында ақиқат модельге айналғанда, шындық пен белгілер арасындағы қарама-қайшылық жойылып, бәрі симулякрға айналады. Симулякр – түпнұсқасы мүлдем жоқ немесе уақыт өте келе оны жоғалтқан нәрсені бейнелейтін көшірме [9, 21].

Философ симулякр-образдың дамуының 4 кезеңін бөледі:

1-кезең. Шынайы бейне, біз сенетін көшірме, оны іргелі шындықтың көрінісі деп атауға болады. Бодрийярдың пікірінше, «сакраменталды сипатқа ие» (отражение реальности). Мысалы, айнадағы бейне, фотосуреттер және т.с.с.

2-кезең. Шындықтың қатерлі көрінісі, «іргелі шындықты бүркемелейтін және бұрмалайтын» және зиянды сенімсіз көшірме (искажение реальности). Бұл жерде белгілер мен бейне белгінің өзі инкапсуляцияға қабілетсіз болатын қандай да бір белгісіз шындықтың бар екендігін меңзеуі мүмкін.

3-кезең. Іргелі шындықтың жоқтығын бүркемелейді, мұнда белгі түпнұсқасыз

көшірме болса да, сенімді көшірме болып көрінеді (нет отсылки к оригиналу). Символдар нақты нәрсені бейнелеуі мүмкін, ал шын мәнінде түпнұсқасы жоқ. Бодрийярдың пікірінше, мұндағы бейнеде «сиқырлық сипат» бар, бүкіл мағына жасанды түрде сиқырланып, алхимиялық шындыққа сілтеме болып шығады.

4-кезең. Таза симуляция, көшірменің көшірмесі (симулякр в чистом виде). Симулякртекойданышығарылғангиперреалды әлемнің көшірмесін қайталайды. Модельдеу дәуірі барлық корреляцияның, барлық референттердің жойылуынан және олардың кейіннен белгілер жүйесінде жасанды түрде қайта жаңдануынан басталады. Бір нәрсені бүркемелейтін белгілерден, артында ештеңе жоқ белгілерге көшу шешуші бетбұрысты білдіреді» [8, 78].

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм шығармаларындағы бейнелердің жасалуындағы симулякрлардың барлық түрі ғалымның жіктеуінде берілген. Бұл тек қазақ әдебиетінде ғана емес, әлем әдебиетінің кез келген постмодернизм туындыларында бар. Себебі, кез келген көркем шығарма - өмірдің көшірмесі.

Ресей философы, әдебиеттанушы М.Эпштейн постмодернизм мәдениетін жиі сипаттайтын терминдер мен концептуалды кешендердің қатарына «белгісіз таңбалауыштар», «симулякр» (түпнұсқасыз ұқсастық), «интертекстуалдылық», «цитата», «деконструкция», «шындықтың жоғалуы», «автор өлімі», «эпистемиологиялық белгісіздік», «анти-утопизм және посттопизм», «логоцентризм мен фаллоцентризмнің күйреуі» (ер адам шовинизмі), «фрагментация», «эклетицизм», «плюрализм», «релятивизм», «мағыналардың шашырауы», «бинарлы оппозициялардың күйреуі», «айырмашылық», «мультикультурализм», «скептицизм», «ирония», «пародия», «пастиштерді (немесе «центон», көбінесе пародия мақсатындағы дәйексөздерден құралған көркем шығарма)» жатқызады [10, 5-6]. М.Эпштейн «Постмодернизм және коммунизм» мақаласында коммунистік және постмодерндік жүйелерді салыстыра отырып, олардың арақатынасын зерделейді. Постмодернизмнің ең маңызды қасиеттерінің бірі ретінде ол Ж.Бодрийярдан кейін симуляцияны немесе «шындықты бұрамалауды» атайды. Симуляцияның артында бөлек тұрған шындық жоқ, өйткені

оның өзі жоқ шындықты алмастырады. Мысалы, М.Эпштейннің пікірінше, Ленин енгізген коммунистік сенбіліктер типтік симулякрларға жатады, яғни оқиға үшін жасалған оқиғалар» (события, созданные ради самого события) [10, 56]. «Колхоз», «совхоз», «әдебиеттің партиялық рухы» сынды кеңестік идеологемалар, ережелер, бұйрықтар Кеңес үкіметі ыңғайына қарай ойдан шығарылған дүниелер. Ғалым пікірі бойынша, кеңестік жүйеде ертегі де шындыққа айналады [10, 57]. Дұрыс пайым. Себебі, кез келген қиялдан туған дүние белгілі бір уақытта заттанып, өмірден орнын табады деген деген де гипотеза бар.

Постмодернизм жайлы жазылған бірқатар еңбектердің авторы, профессор Н.Б.Маньковская «Постмодернизм эстетикасы» (2000) кітабында симуляциялық қатынастардың эволюциясы туралы: «Ғасырлар бойы «симулякр» термині өте бейтарап болып көрінді. Классикалық эстетикада мимесис теориясымен тығыз байланысты шындыққа еліктеу нәтижесіндегі ұқсастықты білдіріп, көркем бейненің ең әлсіз синонимдерінің бірі болды. Жаңа дәуір өзінің интерпретациясына ойынға, шындықты ауыстыруға байланысты бірқатар реңктерді енгізді – трюктер, жалған айналар (образдардың), классицизмнің, ағартушылықтың, романтизмнің басқа да бірқатар эстетикалық жаңалықтары семантикалық тұрғыдан, имитацияға және шындықты ауыстыруға қарай бұрылды» деп жазады [11, 56-57]. Бұл теорияның да жаны бар. Тарихи уақыттың кеңістіктегі орнын анықтау кей жағдайда мүмкін болмайды. Кей жағдайда жазушы автор-жаратушы ретінде тарихты «бұрмалап» шығармадағы кейіпкердің ырқына бағына отырып немесе өзі ойға алған көркем әлемнің бейнесін жасауда симуляцияға барады. Л.Толстойдың «Анна Каренина» романындағы Аннаның образын күйеуіне бағынышты, типтік орыс әйелінің бейнесін сомдамақшы болған ойы, Аннаның керісінше еркіндікке ұмтылуы арқасында қоғамның «сұмырай» бейнесіне айналуы осындай тарихи және көркемдік шындықтың қатынасынан шығады. Немесе М.Әуезовтің «Қаралы сұлуындағы» Қарагөздің бейнесін алсақ та осы сипаттас.

Орыс әдебиетіндегі постмодернизм көрінісін, симулякрлар теориясын зерттеген ғалымдардың бірі – О.А.Бычкова. Зерттеуші диссертациясында симулякрді

постмодернистік эстетиканың маңызды категорияларының бірі ретінде қарастырады. Әр түрлі жылдардағы постмодернистік сипатта жазылған көркем шығармалардың негізінде (А.Битовтың «Пушкин үйі» (1971), Т.Толстойдың «Кысь» (2000), «Чапаев и Вустота» (1996), «Generation «П» (1999), В.Пелевиннің «Сары жебе» әңгімелері жинағы (2002)) «орыс зиялылары» және «А.С.Пушкиннің бейнесі» симулякрларының көркем мәтіндегі қызметін анықтайды [12].

«Қазіргі прозадағы постмодернизм» еңбегінің авторы, PhD доктор Г.Р.Сәулембек постмодернизмге тән ерекшеліктерді саралай келе, симулякрлар теориясына да арнайы тоқталады [13, 63-64]. Симулякрдың қазақ прозасындағы қолданысын Ж.Қорғасбектің «Жақонданың жанары», «Өлмейтін құс» әңгімелері, Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаяты арқылы талдайды. Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаятындағы Бекторы образы да мифопоэтикалық элемент арқылы «Ер Төстік» ертегісінен бүгінгі заманға ауысып, осы заманның кейіпкерін адастырау жолында жұмыс істейді. Шын мәнінде бұл өмірде Бекторы жоқ. Бірақ оны бар

қылатын адамдардың ниеті мен дүниеге құмарлық пиғылдары. Яғни жоқты бар қылатын адамдардың өздері. Кейіпкердің ниеті түзеле сала Бекторының қуаты азайып, кейіпкердің жүрегін оп-оңай қайтарып бере салады. Автор метапроза жанрында жазған туындысында оқиғалар тізбегін композиция ішіндегі композиция тәсілімен беру арқылы біршама ұзақ оқиғаны уақыт кеңістігінен бөліп алып, оқырманға алдына қоя қояды.

Қорытынды. Жалпы симулякр теориясына байланысты ойымызды қорытындылай келе, оның ерте тарихи дәуірден бастап зерттеле басталса да, әлі де соңғы нүктесі қойылып, анықтамасы дәл берілді деп айта алмаймыз. Себебі заман, қоғам, дәуір ауысқан сайын адамдардың танитын шындықтары да салалана береді. Ақиқат біреу-ақ десек те, шындықтың тарамдалып кетуі көркемдік дүниетанымда жаңа әдістерді тудыра береді. Біз қарастырып отырған постмодернизм әдісінің де нақтыланбай тұруы осыған байланысты. Көркем дүниені тану үшін көркемдік сана, көркемдік ойлау жүйесі бір ғана ақиқатты тануға ұмтылуы керек. Бұл өз кезегінде Құдайды тану сияқты болып шығады.

Әдебиеттер тізімі

1. Plato. Sophist // Plato. With an English translation by H.N. Fowler. – London: William Heinemann, 1921. – p. 459.
2. Зудилина Н.В. Учение Платона о трёх типах образов (эйдос, эйкон, эйдолон) как источник смысла «мнимый» у понятия «виртуальный» // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Философия. Политология. Культурология. 2020. - Т. 6 (72). № 1. - С. 35–45.
3. Зағыпбаров Қ.Ф. Философиялық терминдердің сөздігі. - Павлодар: ПМПИ, - 2011. – 138 б.
4. Из письма к Геродоту // История греческой литературы. — Т. 3. — М.: АН СССР, 1960. — С. 360.
5. Желтова Е.В. Плутарх и его сравнительные жизнеописания. - М., - 2006. - 1500 с.
6. Батай Ж. Внутренний опыт. – СПб., - 1997. – 336 с.
7. Делез Ж. Логика смысла. - Екатеринбург, - 1998, - 371 с.
8. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции. Пер. с фр. А. Качалова. — М: Издательский дом «ПОСТУМ» - 2015. — 240 с.
9. Wood J.B. The Autograph Man, by Zadie Smith: the long way to heal trauma // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies – Vol 20(2): 19-30 p.
10. Эпштейн М. Постмодернизм и коммунизм // Постмодерн в России: Литература и теория. — М.: Элинин, - 2000. – 367 с.
11. Маньковская Н. Эстетика постмодернизма - СПб.: Алетейя, - 2000. - 352 с.
12. Бычкова О. Проблемы симулякра в постмодернистской литературе: на материале произведений А. Битова, Т. Толстой, В. Пелевина. автореферат дис. .... кандидата филологических наук: 10.01.01 / Бычкова Ольга Анатольевна. - Москва: Рос. ун-т дружбы народов, 2008.- 18 с.
13. Сәулембек Г.Р. Қазіргі прозадағы постмодернизм. — Алматы: 2017, 136 б.

References

1. Plato. Sophist // Plato. With an English translation by H.N. Fowler (London: William Heinemann, 1921, 459 p.).
2. Zudilina N.V. Uchenie Platona o tryokh tipakh obrazov (ejdos, ejkon, ejdolon) kak istochnik smysla «mnimyj» u ponyatiya «virtual'nyj» [Plato's teaching about three types of images (eidōs, eikōn, eidōlon) as the source of the meaning of "imaginary" in the concept of "virtual"], Uchenye zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Filosofiya. Politologiya. Kul'turologiya [Scientific notes of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky. Philosophy. Political science. Cultural studies], 1 (6 (72), 45 (2020). [In Russian]
3. Zagyparov K.F. Filosofiyalyq terminderdin sozdigi [Dictionary of Philosophical Terms] (PMPI, Pavlodar, 2011, 138 p.). [In Kazakh]
4. Iz pis'ma k Geradotu [From a letter to Herodotus], Istoriya grecheskoi literatury [History of Greek Literature] (AN SSSR, Moscow, 1960, 360 p.). [In Russian]
5. Zheltova E.V. Plutarkh i ego sravnitel'nye zhizneopisaniya [Plutarch's Selected Lives] (Moscow, 2006, 1500 p.). [In Russian]
6. Batay Zh. Vnutrennij opyt [Inner Experience] (Saint Petersburg, 1997, 336 p.).
7. Delez Zh. Logika smysla [The Logic of Sense] (Ekaterinburg, 1998, 371 p.). [In Russian]
8. Bodriyyar Zh. Simulyakry i simulyatsii [Simulacra and simulations]. Translated from the French by A. Kachalov (Postum, Moscow, 2015, 240 p.). [In Russian]
9. Wood J.B. The Autograph Man, by Zadie Smith: the long way to heal trauma (3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies, Vol 20(2): 19, 30 p.).
10. Epshtein M. Postmodernizm i kommunizm [Postmodernism and communism], Postmodern v Rossii: Literatura i teoriya [Postmodern in Russia: Literature and Theory] (Elinin, Moscow, 2000, 367 p.). [In Russian]
11. Mankovskaya N. Estetika postmodernizma [Aesthetics postmodernism] (Aletejya, Saint Petersburg, 2000, 352 p.). [In Russian]
12. Bychkova O. Problemy simulyakra v postmodernistskoj literature: na materiale proizvedenij A. Bitova, T. Tolstoj, V. Pelevina [Problems of the simulacrum in postmodern literature: based on the works of A. Bitov, T. Tolstoy, V. Pelevin]. Abstract dis. candidate of philological sciences: 10.01.01 / Bychkova Olga Anatolyevna (PFUR, Moscow, 2008, 18 p.). [In Russian]
13. Saulembek G.R. Qazirgi prozadagy postmodernizm [Postmodernism in modern prose] (Almaty, 2017, 136 p.). [In Kazakh]

С.Ш. Айтуганова, С.А. Сарсембаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Симулякр в постмодернистской литературе: генезис и исследование

Аннотация. В статье рассматривается генезис, формирование и изучение категории симулякров в постмодернистской литературе.

Развитие понятия «симулякр» началось в античный период и вошло в научный оборот в эпоху постмодернизма с обоснованием философа Ж. Батая. Первые рассуждения относительно этого термина анализируются греческими мыслителями на основе трактатов Платона, Эпикура. В философии античного периода симулякр описывается как копия, репрезентация вещи.

В исследовательских работах французских ученых Ж. Батая, Ж. Делеза, Ж. Бодрийяра симулякр анализируется под новым углом зрения и дается в широком контексте описания современной философской, социально-политической ситуации. По теории «симуляций и симулякров», предложенной Ж. Бодрийяром, анализируется отражение и деятельность симулякров в обществе, искусстве, и литературе.

Изучены идеи российских ученых М.Эпштейна, Н.Маньковской, О.Бычковой относительно теории симулякров. В статье русского литературоведа М. Эпштейна рассматривается взаимосвязь идеологии советского периода с теорией симулякров. В исследовательских работах философа, автора ряда работ по постмодернизму Н. Маньковской высказываются мнения о стадиях развития симуляционных отношений. Анализируются выводы ученого О. Бычковой о функциях симулякра

в художественном тексте. Использование симулякра в казахской прозе рассматривается на основе исследовательской работы литературоведа, PhD Г. Саулембек.

Ключевые слова: постмодернизм в казахской литературе, симулякр в литературе, симулякры и симуляции, исследование симулякра, генезис литературного симулякра.

S.Sh. Aituganova, S.A. Sarsembayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The simulacrum in postmodern literature: genesis and research

Annotation. The article discusses the genesis, formation and study of the category of simulacra in postmodern literature.

The development of the concept of “Simulacrum” began in the ancient period and entered scientific circulation in the era of postmodernism with the justification of the philosopher J. Bataille. The first arguments concerning this term are analyzed by Greek thinkers based on the treatises of Plato, Epicurus. In the philosophy of the ancient period, the simulacrum is described as a copy, a representation of a thing.

In the research works of French scientists J. Bataille, J. Deleuze, J. Baudrillard, the simulacrum is analyzed from a new angle and given in the broad context of describing the modern philosophical, socio-political situation. According to the theory of “Simulations and simulacra” proposed by J. Baudrillard analyzes the reflection and activity of simulacra in society, art, and literature.

The ideas of Russian scientists M. Epstein, N. Mankovskaya and O. Bychkova regarding the theory of simulacra are studied. The article by the Russian literary critic M. Epstein examines the relationship between the ideology of the Soviet period and the theory of simulacra. In the research works of the philosopher, author of works on postmodernism N. Mankovskaya, opinions are expressed about the stages of development of simulation relations. The conclusions of the scientist O. Bychkova about the functions of the simulacrum in a literary text are analyzed. The use of the simulacrum in Kazakh prose is considered on the basis of the research work of the PhD G. Saulembek.

Keywords: postmodernism in Kazakh literature, simulacrum in literature, simulacra and simulations, simulacrum research, Genesis of literary simulacrum

Авторлар туралы мәлімет:

Айтуганова С. Ш. – ф.ғ.к., қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Сарсембаева С. А. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Aituganova S. Sh. – Candidate of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Sarsembayeva S.A. – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.А. Хасенова

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан**E-mail: khasenova_gulmira@mail.ru*

Сравнительный анализ перевода сонета 104 У. Шекспира на казахский язык

Аннотация. *Перевод сонета с одного языка на другой является одним из самых сложных видов перевода. Переводчик должен использовать всё свое мастерство, чтобы передать не только смысл, фигуры речи, ритм и рифму, но и поэтический дух автора. Особенности английского языка затрудняют перевод сонетов на другие языки. Сонеты Уильяма Шекспира являются трудно переводимыми во всех их аспектах. Английский поэт захватывал все стилистические пласты языка и активно создавал неологизмы, используя слова из французского и немецкого языков. В статье рассматриваются следующие варианты сонета 104: на казахском языке перевод Хамита Ергалиева, и на русском языке перевод Самуила Маршака. Исследование было выполнено с использованием сравнительного метода для детального анализа сонета 104 на трех языках. По результатам исследования были указаны сходства и выявлены различия при сравнении сонета 104 на трех языках. В частности, продемонстрировано использование и перевод сравнения, олицетворения, метафоры, гиперболы и рифмы на казахский и русский языки. В статье показано, что Хамит Ергалиев сумел мастерски передать основной смысл, поэтический дух 104-го сонета Уильяма Шекспира на таком совершенно другом тюркском языке, как казахский язык. Результаты статьи могут быть применены в высших учебных заведениях на лекциях для обучающихся по специальности «Филология и литературоведение», на практических занятиях в качестве вспомогательного материала. Кроме того, приведенные данные могут быть полезными для научно-исследовательской работы студентов, магистрантов и докторантов.*

Ключевые слова: *Хамит Ергалиев, Самуил Маршак, Эмма Болдуин, поэтические приемы, фигуры речи, поэтический дух.*

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-153-164>

Введение. Произведения У. Шекспира, самого известного в мире драматурга, были переведены более чем на 100 языков [1, 4]. Среди поэтического наследия У. Шекспира самой знаменитой частью являются его сонеты. Сонет – итальянская форма стихотворения в 14 строк. Шекспир писал сонет в форме трех четверостиший и заключительного двустишия с разнообразными свободными рифмами [2, 275-276].

XX век стал временем, когда начали появляться версии произведений

У. Шекспира на казахском языке. Казахский поэт Хамит Ергалиев был одним из тех, кто шесть лет своей жизни посвятил переводу сонетов У. Шекспира [3]. Законченную работу Х. Ергалиев опубликовал в 1978 году [4]. С тех пор сонеты У. Шекспира зазвучали на казахском языке.

Х. Ергалиев для своего перевода использовал как оригинальные сонеты У. Шекспира, так и их русский вариант в переводе Самуила Яковлевича Маршака [5]. С. Маршак сохранил всю оригинальность

в своих переводных произведениях: четкие рифмы, занимательный сюжет, яркие образы. Как пишет М. Морозов в послесловии к книге «Сонеты Шекспира в переводах С. Маршака»: «...шекспировские сонеты, облекшись в одежды другого языка, сохранили свое звучание, свою мелодию» [6].

В статье рассматриваются переводы двух писателей: С. Маршака и Х. Ергалиева. Переводы этих двух писателей выбраны потому, что каждый из них оставил особый след в истории литературы своих стран.

С. Маршак в своих переводах сохранил оригинальную звукопись и мелодию сонетов. Поэтому он был удостоен одной из высших форм поощрения граждан СССР – премии второй степени за перевод сонетов У. Шекспира [6].

Хамит Ергалиев был первым человеком в Казахстане, кто перевел 154 сонета У. Шекспира на казахский язык. В 1996 году он был награжден благодарственным письмом королевы Великобритании Елизаветы II за свой перевод [3].

Сонет 104 посвящен темам возраста, красоты и будущего. Эти темы всегда будут важны и интересны читателям. 'To me, fair friend, you never can be old' – эта поэма, в которой делают комплимент красоте молодого человека и тому, что он еще не постарел [7]. В сонете очень тонко переданы образы времен года, раскрывающие бессилие времени разрушить истинную красоту.

На русском языке имеются анализы перевода 104-го сонета С. Маршака, среди них можно назвать работы М.Л. Гаспарова, Н. Автономовой, Б.В.Томашевского, П. Карпа.

Анализа перевода Хамитом Ергалиевым 104-го сонета не имеется.

Данная статья продемонстрирует сравнительный анализ 104-го сонета У. Шекспира. Оригинальная версия У. Шекспира, перевод С. Маршака и Х. Ергалиева будут сравнены друг с другом. Подробно будет рассмотрено использование и перевод сравнения, олицетворения, метафоры, гиперболы и рифмы.

Методология исследования.

Сравнительный метод был использован в данном исследовании для анализа различий и сходств между вариантами сонета У. Шекспира, С. Маршака и Х. Ергалиева. За основу был взят анализ Эммы Болдуин, которая провела полный разбор 104-го сонета, а именно: того, кому оно было посвящено. Кроме того, в ее работе были представлены данные о теме сонета 104, о его структуре и поэтических приемах [7].

Следующим полезным ресурсом стал анализ, опубликованный на сайте clevaster.wordpress.com. На данном веб-сайте представлены 10 внутренних элементов: содержание, тема, форма и строфы, фигура речи, образность, рифма, ритм и размер, звуки слова, символ и значение сонета 104 Уильяма Шекспира [8].

В статье будет приведено использование и перевод следующих поэтических приемов: сравнение, олицетворение, метафора, гиперболы и рифма.

Обсуждение. Сонет 104 У.Шекспира состоит из 14 строк, такое же количество строк и в переводах С. Маршака и Х. Ергалиева. Ниже, в таблице 1, приведены три версии сонета 104.

Таблица 1

- 1) 104-й сонет У. Шекспира; 2) вариант С. Маршака на русском языке;
3) вариант Х. Ергалиева на казахском языке.

1)	<p>To me, fair friend, you never can be old, For as you were when first your eye I eyed, Such seems your beauty still. Three winters cold Have from the forests shook three summers' pride, Three beauteous springs to yellow autumn turned In process of the seasons have I seen, Three April perfumes in three hot Junes burned, Since first I saw you fresh, which yet are green. Ah yet doth beauty, like a dial hand, Steal from his figure, and no pace perceived; So your sweet hue, which methinks still doth stand, Hath motion, and mine eye may be deceived. For fear of which, hear this thou age unbred: Ere you were born was beauty's summer dead. [9, 589]</p>
2)	<p>Ты не меняешься с течением лет. Такой же ты была, когда впервые Тебя я встретил. Три зимы седые Трех пышных лет запорошили след.</p> <p>Три нежные весны сменили цвет На сочный плод и листья огневые, И трижды лес был осенью раздет, - А над тобой не властвуют стихии.</p> <p>На циферблате указав нам час, Покинув цифру, стрелка золотая Чуть движется невидимо для глаз, Так на тебе я лет не замечаю.</p> <p>И если уж закат необходим, - Он был перед рождением твоим! [10]</p>
3)	<p>Жыл озса да, баз қалпыңмен ұштастың, — Осы күйде көріп ем мен сені алғаш. Үш кәрі қыс үлбіреген үш жаздың Ізін көмді — біткен іздер саналмас.</p> <p>Үш көктем де айырбастап түс-көркін Жемістер мен күйген жалқын жапыраққа. Күз көйлегін шешкенде де үш дүркін, Сен қыңбадың жел-күз, шаңыт топыраққа.</p> <p>Саннан санға алтын тілі сағаттың Жылжығанын жіті көзден жасырды. Мен де көзді қадағанмен саған тым, Аңғара алмай келем қосқан жасыңды.</p> <p>Сен қымбатсың бар сәулелі қымбаттан: Сен туардан көп бұрын да күн батқан! [11, 658-659]</p>

Сравнительный анализ трех произведений начинается с изучения перевода сравнения, использованного У. Шекспиром в сонете 104. В таблице 2 продемонстрирован третий катрен оригинальной версии сонета 104, который показывает использование сравнения

подлинным автором произведения. Оно служит для сравнения процесса старения с движением часовой стрелки на часах. Движение его настолько медленное, что, если наблюдать за ним, он не может быть виден. Но в конечном итоге оно все же движется [7].

Таблица 2

Использование сравнения У. Шекспиром и его прямой перевод на русский язык

Отрывок с оригинальной версии 104-го сонета У. Шекспира	Прямой перевод отрывка оригинальной версии 104-го сонета У. Шекспира на русский язык
...Ah yet doth beauty, like a dial hand, Steal from his figure, and no pace perceived; So your sweet hue, which methinks still doth stand, Hath motion, and mine eye may be deceived [9, 589].	А еще красота, как стрелка циферблата, Украдешь его фигуру, и движение не заметно; Итак, твой милый вид, который, как мне кажется, все еще стоит, Имеет движение, и мои глаза могут быть обмануты.

Перевод этих строк С. Маршаком приведен в таблице 3.

Таблица 3

Перевод строк С. Маршаком, где У. Шекспир использовал сравнение и прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака.

Вариант С. Маршака на русском языке	Прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака
...На циферблате указав нам час, Покинув цифру, стрелка золотая Чуть движется невидимо для глаз, Так на тебе я лет не замечаю [10].	On the dial, showing us the hour, Leaving the number, the golden arrow Slightly moves invisible to the eyes, So I don't notice your years.

Данный пример показывает отсутствие сравнения в переводе этих строк С. Маршаком. В таблице 4 приведен казахский вариант перевода Х. Ергалиева, где также отсутствует использование сравнения.

Таблица 4

Третий катрен варианта Х. Ергалиева на казахском языке и его прямой перевод на английский язык.

Вариант Х. Ергалиева на казахском языке	Прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева
Саннан санға алтын тілі сағаттың Жылжығанын жіті көзден жасырды. Мен де көзді қадағанмен саған тым, Аңғара алмай келем қосқан жасыңды [11, 659].	The golden arrow of the clock from number to number It hid its movements from linx-eyed. Even I stare at you too much, I can't understand how old you added.

Применение олицетворения в сонете 104 У. Шекспиром приведено в таблице 5.

Таблица 5

Отрывок с оригинальной версии 104-го сонета с применением олицетворения и его прямой перевод на русский язык.

Отрывок с оригинальной версии 104-го сонета У. Шекспира	Прямой перевод отрывка оригинальной версии 104-го сонета У. Шекспира на русский язык
...Three winters cold Have from the forests shook three summers' pride, ...Three April pérfumes in three hot Junes burned, ...like a dial hand, Steal from his figure, and no pace perceived [9, 589];	... Три зимы холодные Из лесов стрясли гордость за три лета; ... три апрельских аромата в три жарких июня горели; ... .Как циферблат, крадет его фигуру, и темп не заметен ...

Вариант С. Маршака в переводе данных строк показан в таблице 6.

Таблица 6

Перевод строк С. Маршаком, где У. Шекспир использовал олицетворение и прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака.

Вариант С. Маршака на русском языке	Прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака
... Тебя я встретил. Три зимы седые Трех пышных лет запорошили след. Три нежные весны сменили цвет На сочный плод и листья огневые, И трижды лес был осенью раздет,- А над тобой не властвуют стихии. На циферблате указав нам час, Покинув цифру, стрелка золотая Чуть движется невидимо для глаз, Так на тебе я лет не замечаю [10].	I met you. Three gray winters Covered the trail of three opulent summers. Three gentle springs changed color On juicy fruit and fire leaves, And three times the forest was stripped by autumn ... But the elements do not rule over you. On the dial, showing us the hour, Leaving the number, the golden arrow Slightly moves invisible to the eyes, So I don't notice your years.

Вышеприведенный перевод показывает использование С. Маршаком олицетворения: «зимы запорошили», «весны сменили», «лес был раздет», «стрелка чуть движется». Это свидетельствует о том, что ему удалось сохранить данный литературный прием.

В таблице 7 продемонстрирован вариант Х. Ергалиева при переводе строк с использованием олицетворения У. Шекспиром.

Таблица 7

Перевод строк X. Ергалиевым, где У. Шекспир использовал олицетворение и прямой перевод на английский язык варианта X. Ергалиева.

Вариант X. Ергалиева на казахском языке	Прямой перевод на английский язык варианта X. Ергалиева
<p>...Үш кәрі қыс үлбіреген үш жаздың Ізін көмді — біткен іздер саналмас.</p> <p>Үш көктем де айырбастап түс-көркін Жемістер мен күйген жалқын жапыраққа. Күз көйлегін пешкенде де үш дүркін, Сен қыңбадың жел-күз, шаңыт топыраққа.</p> <p>Саннан санға алтын тілі сағаттың Жылжығанын жіті көзден жасырды. Мен де көзді қадағанмен саған тым, Аңғара алмай келем қосқан жасыңды [11, 658-659].</p>	<p>Three old winters buried the traces Of three pampered summers – completed traces cannot be counted.</p> <p>All three springs changed color To fruits and burnt fire leaves. And when autumn took off its dress three times, Not the strong wind, nor dusty ground made you flinch.</p> <p>The golden arrow of the clock from number to number It hid its movements from linx-eyed. Even I stare at you too much, I can't understand how old you added.</p>

X. Ергалиев использовал олицетворение в следующих фразах: «қыс көмді», «көктем айырбастап», «күз көйлегін шешкенде», «тілі сағаттың жасырды». Это так же свидетельствует о сохранении им данного литературного приема.

Применение У. Шекспиром метафоры в 104-ом сонете продемонстрировано в таблице 8. У. Шекспир использовал данные метафоры для описания молодости со словами *свежий и зеленый*:

Таблица 8

Отрывок с оригинальной версии 104-го сонета с применением метафоры и его прямой перевод на русский язык.

Отрывок с оригинальной версии 104-го сонета У. Шекспира	Прямой перевод отрывка оригинальной версии 104-го сонета У. Шекспира на русский язык
<p>... Three beauteous springs to yellow autumn turned In process of the seasons have I seen, Three April perfumes in three hot Junes burned, Since first I saw you fresh, which yet are green [9, 589].</p>	<p>Три прекрасные весны в желтую осень превратились, Я видел смену времен года, Три апрельских аромата в три жарких июня горели, С тех пор, как я впервые увидел вас свежим, и еще зеленым.</p>

Перевод строк на русский язык С. Маршаком, где У. Шекспир использовал метафоры, приведен в таблице 9.

Таблица 9

Перевод строк С. Маршаком, где У. Шекспир использовал метафоры и прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака.

Вариант С. Маршака на русском языке	Прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака
...Три нежные весны сменили цвет На сочный плод и листья огневые, И трижды лес был осенью раздет,- А над тобой не властвуют стихии [10].	Three gentle springs changed color On juicy fruit and fire leaves, And three times the forest was stripped by autumn ... But the elements do not rule over you.

С. Маршак описал процесс нестарения и неизменности как «А над тобой не властвуют стихии». Таким образом, он пытался сказать, что стихии могут изменить окружающую среду, но не внешность друга. С. Маршак не использовал метафору в данном случае, здесь он применил гиперболу.

Перевод этих же строк на казахский язык Х. Ергалиевым указан в таблице 10.

Таблица 10

Перевод строк Х. Ергалиевым, где У. Шекспир использовал метафоры и прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева.

Вариант Х. Ергалиева на казахском языке	Прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева
...Үш көктем де айырбастап түс-көркін Жемістер мен күйген жалқын жапыраққа. Күз көйлегін шешкенде де үш дүркін, Сен қыңбадың жел-күз, шаңыт топыраққа [11, 659].	All three springs changed color To fruits and burnt fire leaves. And when autumn took off its dress three times, Not the strong wind, nor dusty ground made you flinch.

Для описания процесса нестарения Х. Ергалиев предпочел следующие строки: «Сен қыңбадың жел-күз, шаңыт топыраққа» [11, 659]. Для казахских земель характерен сильный ветер, когда времена года меняются. Пыльная земля присуща для Казахстана в некоторые периоды времени. Таким образом, автор описал силу неизменности во внешности друга как непоколебимую даже при любых изменениях погодных условий. Таким образом, читатель может заметить разнообразие возможностей описать неизменность (сохранение молодости) благодаря мастерству переводчика. Х. Ергалиев так же, как и С. Маршак применил гиперболу в данном случае.

Гипербола использовалась У. Шекспиром в следующих строках: "To me, fair friend, you

never can be old [9, 589] (Для меня, милый друг, ты никогда не сможешь быть старым)" и "Ere you were born was beauty's summer dead" [9, 589] (Прежде чем ты родился, была мертва красота лета) [8]. Согласно веб-сайту <https://www.sparknotes.com/> значение последней строки сонета 104 было интерпретировано в современном тексте следующим образом: «Еще до вашего рождения величайший образец красоты был уже мертв» [12].

С. Маршак в первой строчке написал: «Ты не меняешься с течением лет» [10]. Автор использовал фразу *с течением лет*, в то время как в оригинале было слово *никогда*, а фразу «*стать старым*» перевел как «*измениться*».

Перевод С. Маршаком последних строк приведен в таблице 11.

Таблица 11

Перевод последних строк сонета 104 С. Маршаком, и прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака.

Вариант С. Маршака на русском языке	Прямой перевод на английский язык варианта С. Маршака
И если уж закат необходим, - Он был перед рождением твоим! [10]	And if the sunset is necessary, - It was before your birth!

С. Маршак использовал слово «закат» вместо «красота». Если в оригинальном произведении «величайший образец красоты» был до его рождения, то в переводе С. Маршака «закат» был до его рождения.

Слово «закат» использовалось автором в том же значении, что и «красота лета».

Перевод первых двух строк сонета 104 Х. Ергалиевым продемонстрирован в таблице 12.

Таблица 12

Перевод первых двух строк сонета 104 Х. Ергалиевым и прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева.

Вариант Х. Ергалиева на казахском языке	Прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева
Жыл озса да, баз қалпыңмен ұштастың, — Осы күйде көріп ем мен сені алғаш [11, 658].	Even a year has passed, you are still the same, - As I saw you in this condition for the first time.

В начальных строках говорится, что человек не стал старше. Однако У. Шекспир написал, что «ему никогда не стать старым», а Х. Ергалиев что *за год он не постарел*.

Перевод последней строки Х. Ергалиева был аналогичен переводу последней строчки С. Маршака, что и приведено в таблице 13.

Таблица 13

Перевод последней строки сонета 104 Х. Ергалиевым и прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева.

Вариант Х. Ергалиева на казахском языке	Прямой перевод на английский язык варианта Х. Ергалиева
...Сен туардан көп бұрын да күн батқан! [11, 659]	The sun had set long before you were born!

В этом сонете использована концевая рифма, то есть она встречается в конце строк. Схема рифмы, используемая в сонете 104, - abab cdcd efef gg.

● В первой строфе (катрене) слова; old, eyed, cold, pride.

● Во второй строфе (катрене) используется схема рифм cdcd, которую можно найти в словах; turned, seen, burned, green.

● В третьей строфе (катрене) та же рифма - efef, которую можно увидеть в словах; hand, perceived, stand, deceived.

● В последних двух строках (двустипиях) схема рифм - gg в словах; unbred and dead [8].

Схема рифмы С. Маршака, использованная в сонете 104 - abba cdce fgfh ii.

● В первой строфе (катрене) используется схема рифм abba: лет, впервые, седые, след.

● Во второй строфе (катрене) используется схема рифм cdce: *цвет, огневые, раздет, стихии*.

● В третьей строфе (катрене) используется схема рифм fgfh: *час, золотая, глаз, замечаю*.

● В последних двух строках (двустихиях) схема рифм ii, в словах: *необходим и твоим*.

Схема рифмы Х. Ергалиева, использованная в сонете 104 - abac dede fgfg hh.

● В первой строфе (катрене) используется схема рифм abac: *ұштастың, алғаш, жаздың, саналмас*.

● Во второй строфе (катрене) используется схема рифм dede: *көркін, жапыраққа, дүркін, топыраққа*.

● В третьей строфе (катрене) используется схема рифм fgfg: *сағаттың, жасырды, саған тым, жасыңды*.

● В последних двух строках (двустихиях) схема рифм hh: *қымбаттан и күн батқан*.

Результаты. Сонет в оригинале состоит из 14 строк, так же в переведенных вариантах С. Маршака и Х. Ергалиева.

Фигуры речи, использованные в 104-м сонете У. Шекспира, следующие:

- Сравнение (красота, как стрелка циферблата)

- Олицетворение (... Три зимы холодныестрясли..., ... три апрельских ароматагорели..., ... циферблат крадет ...)

- Метафора (с тех пор, как впервые увидел тебя свежим, еще зеленым),

- Гипербола (Еще до вашего рождения величайший образец красоты был уже мертв), (Для меня, милый друг, тебе никогда не стать старым) [8].

Использование всех этих речевых фигур сравнивалось между собой на трех разных языках: английском, русском и казахском. Ниже мы приводим сводку по анализу сравнения.

Во-первых, в русской интерпретации С. Маршака сравнение не было использовано. Проведенный выше анализ также доказывает, что Х. Ергалиев в своем переводе не использовал сравнение.

Во-вторых, в переводе С. Маршака есть олицетворение: зимы запорошили; три нежные весны сменили цвет; лес был раздет; на циферблате указав нам час, покинув цифру, стрелка золотая. Х. Ергалиев также смог сохранить в своем переводе использование олицетворения: *ұш кәрі қыс ізін көмді; ұш көктем де айырбастап түс-көркін; күз көйлегін шешкенде; алтын тілі сағаттың жылжығанын жіті көзден жасырды*.

В-третьих, ни С. Маршак, ни Х. Ергалиев не повторили ту же метафору Шекспира: «С тех пор, как я впервые увидел тебя свежим, еще зеленым». Напротив, С. Маршак использовал другие метафоры: нежные весны, листья огневые; и еще несколько эпитетов: зимы седые, пышных лет. Х. Ергалиев использовал следующие метафоры: *кәрі қыс, үлбіреген жаз, жалқын жапырақ*.

И последнее, С. Маршак использовал гиперболы в тех же строках, что и У. Шекспир, хотя гиперболы С. Маршака не такие сильные, как в оригинальном произведении: *вы никогда не можете быть старыми - Ты не меняешься с теченьем лет; Еще до вашего рождения величайший образец красоты был уже мертв - И если уж закат необходим, - Он был перед рождением твоим!*

Гиперболы Х. Ергалиева тоже не такие яркие как у У. Шекспира: *Жыл озса да, баз қалпыңмен ұштастың; Сен туардан көп бұрын да күн батқан!*

Схема рифмы переведенных вариантов отличается от оригинала и указана в таблице 14. Однако мы можем заметить большее сходство в варианте Х. Ергалиева с оригиналом, чем в варианте С. Маршака: в 5-8 строках (cdcd - dede), 9-12 (efef - fgfg). В последних двух строках, 13-14, используется одинаковая схема рифм во всех трёх языках.

Таблица 14

Схемы рифмы сонета 104 в оригинале, и на русском и казахском языках

Схема рифмы, использованная в оригинале сонета 104	Схема рифмы С. Маршака	Схема рифмы Х. Ергалиева
abab cdcd efef gg [8]	abba cdce fgfh ii	abac dede fgfg hh

Х. Ергалиев сумел сохранить схему перекрестной рифмы У. Шекспира в 5-8 строках и 9-12 строках. Кроме того, и русский, и казахский писатели сохранили схему орорифмов в последних двух строках сонета.

Выводы. Согласно данному исследованию заметны некоторые различия между сонетом 104 У. Шекспира и переводом С. Маршака. Тем не менее, разница между переводом С. Маршака и переводом Х. Ергалиева незначительная. Причина может заключаться в том, что каждый автор переводил сонет в соответствии со своим культурным, этническим, поэтическим и жизненным опытом.

Интересный факт, что сонет 104 в оригинале был посвящен красивому юноше. Перевод Х. Ергалиева по этому поводу был нейтральным, поэтому читатель не может ясно увидеть, мужчине он посвящен или женщине, а С. Маршак предпочёл переводить его как посвященный женщине.

В целом, в сонете 104 Уильяма Шекспира «*To me, fair friend, you never can be old*» говорится о теме возраста, красоты и будущего. Автор на протяжении всего сонета 104 хвалит красоту своего друга, который не постарел за все время, за которое писатель его знает. Последние две строчки адресованы будущим поколениям. Автор говорит им, что, когда они будут живы, самый красивый человек из когда-либо живших уже умрет [7].

Сравнивая русский и казахский варианты с оригиналом У. Шекспира, видим, что С. Маршак и Х. Ергалиев сохранили поэтический дух сонета 104. Однако каждый автор перевел сонет по-своему.

Исследование показало, что даже такое великое произведение, как сонеты У. Шекспира, можно перевести на такой неродственный тюркский язык, как казахский. Кроме того, казахский автор не только перевел сонет, но и сохранил основной смысл, а в некоторых моментах смог сохранить даже некоторые поэтические приемы.

Список литературы

1. Kastan D.S., Kastan M. Poetry for Young People: William Shakespeare (Volume 10). New York. Sterling Publishing Co, Inc, 2000. – 48 p.
2. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва. Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
3. Хамит Ергалиевтің аудармалары. [Электрон. ресурс] -2020. -URL: <https://kk.wikipedia.org/wik> (дата обращения: 5.03.2022).
4. Ергалиев Х. Шекспир. Сонеты. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 124 с.
5. Бейсембаева Ж. Сонеты У.Шекспира в переводах А.Шаракшанэ. [Электрон. ресурс]. - URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2392> (дата обращения: 5.03.2022).
6. Морозов М. Послесловие к книге «Сонеты Шекспира в переводах С. Маршака». - Москва, 1952.
7. Baldwin E. Sonnet 104 by William Shakespeare. [Электрон. ресурс] -2020. - URL: <https://poemanalysis.com/william-shakespeare/sonnet-104/> (дата обращения: 5.03.2022).
8. Poetry Analysis: Sonnet 104 by William Shakespeare. [Электрон. ресурс] -2017. - URL: <https://clevaster.wordpress.com/2017/11/13/poetry-analysis-sonnet-104-by-william-shakespeare/> (дата обращения: 5.03.2022).
9. Colin Burrow. William Shakespeare. The Complete Sonnets and Poems. New York. Oxford University Press Inc, 2002. – 750 p.
10. Маршак С.Я. Сонеты Шекспира. М.-Л.: Гослитиздат, 1949.
11. Әуезов М., Кекілбаев Ә., Ергалиев Х. Уильям Шекспир. Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер. – Астана: Аударма, 2004. – 688 б.
12. Shakespeare's Sonnets. [Электрон. ресурс]. - URL: https://www.sparknotes.com/nofear/shakespeare/sonnets/sonnet_104/ (дата обращения: 5.03.2022).

References

1. Kastan D.S., Kastan M. Poetry for Young People: William Shakespeare (Volume 10) (Sterling Publishing Co, New York, Inc, 2000, P. 48).
2. Kvyatkovskiy A. Poeticheskij slovar' [Poetic dictionary] (Soviet Encyclopedia, Moscow, 1966, P. 375) [in Russian].
3. Khamit Yergalievtin audarmalary [Khamit Yergaliev's translations]. 2020. Available at: <https://kk.wikipedia.org/wik> (Accessed: 05.03.2022). [in Kazakh].
4. Yergaliev Kh. Shekspir. Sonety [Shakespeare. Sonnets] (Science, Almaty, 1978, p. 124).
5. Beisembaeva Zh. Sonety U.Shekspira v perevodakh A.Sharakshane. [W.Shakespeare's sonnets in translations by A.Sharakshane]. Available at: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2392> (Accessed: 05.03.2022). [in Russian].
6. Morozov M. Posleslovie k knige "Sonety Shekspira v perevodah S.Marshaka" [Afterword to the book "Shakespeare's sonnets in S.Marshak's translations"] (Moscow, 1952). [in Russian].
7. Baldwin E. Sonnet 104 by William Shakespeare. 2020. Available at: <https://poemanalysis.com/william-shakespeare/sonnet-104/>. (Accessed: 05.03.2022).
8. Poetry Analysis: Sonnet 104 by William Shakespeare. 2017. Available at: <https://clevester.wordpress.com/2017/11/13/poetry-analysis-sonnet-104-by-william-shakespeare/> (Accessed: 05.03.2022)
9. Burrow C. William Shakespeare. The Complete Sonnets and Poems (Oxford University Press, Inc New York, 2002, 750 p.).
10. Marshak S.Ya. Sonety Shekspira [Shakespeare's sonnets] (Goslitzdat, Moscow-Leningrad, 1949). [in Russian].
11. Auezov M., Kekilbayev A., Yergaliev Kh. Uil'yam Shekspir. Otello. Asauga tusau. Gamlet. Romeo men Dzhul'etta. Korol' Lir. Sonetter [William Shakespeare. Othello. The Taming of the Shrew. Hamlet. Romeo and Juliet. King Lear. Sonnets] (Audarma, Astana, 2004, 688 p.). [in Kazakh].
12. Shakespeare's Sonnets. Available at: https://www.sparknotes.com/nofear/shakespeare/sonnets/sonnet_104/ (Accessed: 05.03.2022)

Г.А. Хасенова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан*

У.Шекспирдің 104-сонетінің қазақ тіліндегі аудармасына салыстырмалы талдау

Аңдатпа. Сонетті бір тілден екінші тілге аудару – аударманың ең қиын түрлерінің бірі болып келеді. Сонеттің мән-мағынасын, сөз айшықтарын, ырғағы мен рифмасын ғана емес, сонымен қатар, автордың ақындық рухын жеткізу үшін де аудармашы бар шеберлігін жұмсауы керек. Сонеттерді басқа тілдерге аударудағы қиыншылықтар ағылшын тілінің өзіндік ерекшеліктерінде жатыр. Ал, Уильям Шекспирдің сонеттерін тәржімалау барлық жағынан да қиын болып келеді. Ағылшынның ұлы ақыны тілдің барлық стилистикалық қабаттарын қамтып, француз және неміс тілдерінің сөздерін қолдана отырып, неологизмдерді белсенді түрде жасады. Ұсынылған мақалада Хамит Ерғалиевтің қазақ тіліндегі және Самуил Маршактың орыс тіліндегі 104-сонетінің нұсқалары зерделеніп қарастырылған. Зерттеуде 104-сонеттің үш нұсқасын да егжей-тегжейлі талдау үшін салыстырмалы әдіс кеңінен қолданылды. Зерттеу нәтижелері бойынша үш нұсқаны салыстыру кезінде олардың арасындағы ұқсастықтар көрсетілді және айырмашылықтар анықталды. Атап айтқанда, теңеу, кейіптеу, метафора, әсірелеу және рифманың үш тілде қолданылуы мен қазақ және орыс тілдеріне тәржімалануы жан-жақты зерттеліп, мақалада көрсетілді. Хамит Ерғалиевтің Уильям Шекспирдің 104-сонетінің негізгі мәнін, поэтикалық рухын мүлде басқа тілде – түркі тілінде, яғни қазақ тілінде шебер жеткізгені берілген мақалада кеңінен сипатталған. Мақаланың нәтижелерін жоғары оқу орындарында филология және әдебиеттану білім беру бағдарламалары бойынша оқитын студенттерге арналған дәрістерде, тәжірибелік сабақтарда көмекші ақпарат көзі ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар, ұсынылған деректер студенттердің, магистранттар мен докторанттардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Хамит Ерғалиев, Самуил Маршак, Эмма Болдуин, көркемдеу тәсілдері, сөз айшықтары, поэтикалық рух.

G.A. Khassenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Comparative analysis on translation of W. Shakespeare's 104th sonnet into Kazakh

Abstract. Translation of the sonnet from one language to another is one of the most difficult types of translation. The interpreter must use all his skills to convey not only the meaning, figurative language, rhythm and rhymes, but also the poetic spirit of the author. The peculiarities of the English language made it complicated to translate the sonnets into other languages. The sonnets of William Shakespeare are difficult to translate in all their aspects. English poet captured all the stylistic layers of the language and actively created neologisms using words from French and German. The versions of sonnet 104 by Khamit Yergaliyev in Kazakh language and by Samuil Marshak in Russian language are considered in this article. The research was completed by using a comparative method for detailed analysis of three variants of sonnet 104. According to the results of the study, similarities were indicated, and differences in the comparison of three versions were revealed. In particular, the use and translation of simile, personification, metaphor, hyperbole, and rhyme in Kazakh, Russian and English languages were studied and demonstrated in detail. The article shows that Khamit Yergaliyev was able to masterfully convey the main meaning and the poetic spirit of the 104th sonnet of William Shakespeare in such a completely different Turkic language as Kazakh language. The results of the article can be applied in higher educational institutions at lectures and in practical classes as an auxiliary material for learners in the specialty of philology and literary studies. Moreover, provided data may be useful for research work of students, undergraduates and doctoral students.

Keywords: Khamit Yergaliyev, Samuil Marshak, Emma Baldwin, stylistic devices, figures of speech, poetic spirit.

Сведения об авторе:

Хасенова Г. А. – – қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Khassenova G. A. – Ph.D. student of Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

А.А.Демесинова*Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан
E-mail.ru: d.akerke1978@mail.ru)*

Көркем әдебиеттегі фэнтези жанрының шығу төркіні мен түрлері

Аңдатпа. Мақалада фэнтези жанрының шығу төркіні қарастырылып, шығарма мазмұнына өзек болатын архетиптік сюжеттер мәселесі көтеріледі. Ғылыми фантастика мен фэнтези жанрының жанрлық өзгешелік сипаттары айқындалады. Фэнтези жанрындағы өзгеше астралды, параллель әлемнің көркемдік шындық әлеміне айналып, өзінің көркемдік заңдылықтарымен өмір сүруінің алғышарттары түйінделіп, тұжырымдар жасалады. Фэнтезидің ертегілерден өзгешелігі мұндағы таңғажайып оқиғалар суреттелетін әлемде қалыпты жағдай ретінде бейнеленіп, ақиқат шындықтағы табиғат заңдылығы сияқты жүйелі көрініс табады.

Мақала мазмұнында әлем әдебиетіндегі және қазақ әдебиеті фэнтези жанрының көрнекті өкілдерінің шығармаларына шолу жасалады. Негізгі бөлімде фэнтези жанрының ғылыми анықтамасы, оның қазіргі кездегі негізгі жанрлық түрлері – эпикалық, басқаша атасақ, батырлық немесе қаһармандық фэнтези, ертегілік фэнтези, «қара» фэнтези, нормалық фэнтези, пародия фэнтезиі, қала фэнтезиі, ғылыми фэнтези, мистикалық фэнтези туралы тұжырымдар жасалады. Фэнтези жанрының тууына түрткі болған мифологиялық сюжеттер мен эпикалық дастан-жырлардың көркемдік генезисіне назар аударылады. Фэнтези жанрындағы шығармалардың сюжеттік кеңістігіндегі реалды, мифологиялық, эпикалық, фантастикалық кеңістік сипаттары талданады. Қазақ фэнтезиінің қалыптасып, дамуына тоқтала келіп, оның көркемдік деңгейі зерделенеді. Қорытынды бөлімде мақаладағы түйінді пікірлер сараланып, тұжырымдар жасалады. Қазіргі фэнтези жанрының алдында тұрған мақсат-міндеттер көрсетіледі.

Түйін сөздер: фэнтези жанры, архетиптік сюжеттер, магия, айдаһар, алып дәу, жын-перілер, жанр, кеңістік, оқиға.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-165-171>

Кіріспе. Фэнтези жанры туралы әлем әдебиетінде өткен ғасырларда ғылыми тұрғыдағы пайымдаулар көптеп жазылса, қазақ әдебиетінде соңғы жылдары ғана кең ауқымда қарастырыла бастады. Фэнтези сөзі ағылшынның (fantasy) фантазия сөзінен шыққан. Осы заманғы өнердің жанры, фантастиканың бір түрі ретінде белгілі, фэнтези жанрындағы шығармалар авторлардың талдап, таразылауынан өткен мифологиялық және ертегілік мотивтерге құрылады.

Бұл жанр XV ғасырдың алғашқы жартысында қалыптаса бастады. Көркем әдебиеттегі фэнтезилік шығармалар тарихи-шытырман оқиғалы романдарды еске түсіреді. Олардағы оқиғалар орта ғасырлар мен қайта өрлеу дәуіріне жақын кезеңдерді қамтып, әдеби қаһармандар айрықша күштер, құбылыстармен қақтығысқа түсіп отырады. Көбіне фэнтези архетиптік сюжеттер негізінде құрылады.

Ғылыми фантастикадан өзгешелігі фэнтези көркем шығармадағы оқиға өтетін

әлемді ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырыспайды. Көркем шығармадағы әлем гипотетикалық (болжаммен) тұрғыда өмір сүріп, біздің шындық өмірмен сәйкесе бермейді. Ондағы шындық ретінде параллельді әлем, басқа ғаламшар алынып, ондағы физикалық заңдар жердегіден өзгеше болып келеді. Бұл әлемде құдайлар, магиялар, айдаһар, алып дәулер, фейлер, жын перілер, періштелер, шайтандар оқиғаларға қатысып, өмір сүре береді. Фэнтезидің ертегілерден басты ерекшелігі мұндағы таңғажайыптар суреттелетін әлемде қалыпты жағдай ретінде бейнеленіп, ақиқат шындықтағы табиғат заңдылығы сияқты жүйелі көрініс табады.

Фэнтези жанрындағы шығармалардың көлемі де әрқилы болып келеді. Бірқатар әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан қазіргі таңда фэнтези жанрындағы шығармалардың көлеміне қатысты да даулы пікірлер туындап отыр [1,336].

Зерттеу әдістері. Көркем әдебиеттегі фэнтези жанрының шыға төркіні және түрлерін қарастыруға арналған бұл мақалада салыстырмалы-тарихи, талдау және жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау. Шығыс және Батыс әдебиеттерінде фэнтези жанрының алғышарттары бұрыннан бар. Араб, үнді, қытай, жапон, түркі сияқты шығыс елдерінде буддизм, брахманизм, ислам, түркі мифологиясы негізінде фэнтези жанрының алғашқы нышандары бой көрсетті. Еуропалық әдебиетте фэнтези жанры готикалық, авантюралық, салсерілік (рыцарьлық) романдардың, «фейллік ертегілердің», аруақтар туралы әңгіме-хикаялардың қосындысынан пайда болып қалыптаса бастады.

Шығыс әдебиетіндегі фэнтези жанры біртектес емес және ол Еуропа фэнтезиіне тән өлшем-ұғым, пайым-түсініктен түбірімен бөлек болып келеді. Араб және түркі фэнтезиі, жапон мен қытай фэнтезиі бір-бірінен бөлек сипатта, мүлде ұқсамайды. Оның басты себебі олардың біреуінің ислам, екіншісінің тәңірлік, үшіншілерінің брахманизм мен буддизм сенімдерін ұстануынан деп түсіндіруге болады.

«Қазір батыс фэнтезиі толкиендік эпопеяны: ведьмак (А.Сапковский, Польша), жерорта тарихы, Артур мифтері және ғаламтордағы «фан фикшендер» жазбаларымен толықтырылып жалғастырып келеді. Ресейде толкиендік бағыттағы Ник

Перумовтың «Түнек шеңбері» («Кольцо тьмы»), Н.Васильеваның «Арданың қара кітабы» («Черная книга Арды») және мен «Қарауылдың тәубеге келуі» («Исповедь стража»), К.Еськовтің «Соңғы сақина тағушы» («Последний кольценосец») шығармалары өмірге келді [4].

Еуропа әдебиетінің тек қана толкиендік үрдіске байланып қалмағандығын айтуымыз қажет. Олар өздерінің архетиптік негіздеріне назар аударып, жаңа дәстүрдегі фэнтези туғызуда. Ресей мен поляктар қаламгерлері славяндық мифтерге сүйенсе, Еуропалықтар ежелгі кельт, скандинав, герман мифологиясын негізге алып, мифологиялық фэнтези жанрын өрістетуде. Бұл орайда қазіргі қазақ фэнтези жанрының белсенді өкілдерінің бірі Ильмаз Нурғалиевтің: «Мен әлемге ұлттық фольклорымыздың бай қатпарын барынша танытқым келеді», – дегенінде үлкен мән жатса керек.

Фантастика жанрының алғышарттары көркем өнердің белгілі бір әдіс-тәсілі ретінде ежелгі дәуірлерден мәлім. Адамзат баласының әдебиеті алғашқы қауымдық құрылыстағы мифтік қиял-ғажайып ертегілер мен аңыздарға, одан өсіп балаң әдебиетке, одан кейінгі ержеткен, кемелденген әдебиетке дейінгі көркемдік дамуды бастан кешірді. Ең соңында ғылыми фантастика мен фэнтези жанры өмірге келді. Бұл жанрлар бір-бірімен қанаттаса, өрелесе дамыды. Әдебиеттану ғылымында бұл жанрлардың ара жігін ашып, ғылыми анықтама беру оңайға түсе қойған жоқ. Ғылыми фантастиканың анықтамасы бір ізге түссе де, фэнтези жанры туралы қорытынды байлам, тұжырым қазірге дейін қалыптаса қойған жоқ [3,91].

Фэнтези жанрын зерттеуші Әбіл-Серік Әбілқайыр: «Тауфих Шеғиров-Сәукетаев, Тимур Ермашев, Адам Қапанов және Ильмаз Нурғалиевтар болмыс пен бейболмыс арасындағы межені бұзып, суреттейтін әлемнің шынайылығына өз оқырманын сендіре біледі. Осылайша жасөспірімдер қаламгер фэнтезиінің әлемді түйсіндіру, бейнелеудің, ой елегінен өткізудің өзіндік бір жолы екендігін ұғынады. Аталған жазушылардың бізге ұсынған ертегілік әлемі ертегілік емес әлемге айналып бүгінгі күнгі қазақ қоғамының басты проблемалары астарланып өткен күндердің оқиғаларымен астасады. Осылайша авторлар біздің барша өзекті мәселелерімізді мифпен өрлете түсіндіріп, өзіндік образ сомдаулары

арқылы түрлі қырынан ұсынады. Бұл фэнтезидің тасасында мені танып ал деп қылтиған біздің бүгінгі өміріміздің көлеңкелі жағы жасырынып та жатады. Оның автор тарапынан тереңге жасырынғаны сондай, кез келген оқырман аңғара білмейді. Және батыстық фэнтезиден қазақ фэнтезиінің бір айырмашылығы фольклорға тән сөз саптау мәнерінен қол үзбейді», – деп жазады [4].

Бұған өз тарапымыздан қосар ойымыз бар. Таупық Рымжановтың «Гүл Ағашы» ертегі-хикаятындағы (1999 жылы жарық көрген) басты кейіпкер Қарабектің басынан өткен шытырман оқиғалары адамзат арасында, перілер мен шайтандар еліндегі сюжеттермен өрнектеліп, ең соңында өзінің туып-өскен отаны, адамзат мекені Зарлыхан патшалығына жеңіспен оралып, халқына Гүл Ағашының нұр бейнесін көрсетіп, жұмақ қақпасының күзетшісі Темір адамның жұмақтың кілтін көрсетуімен аяқталады. Сол адамзат патшасы Зарлыханның ішкі шайтанын алып тастау арқылы Қарабек оның зарлап жүрген, көңілсіз қалпынан жадырап жүретін, қолы ашық, жомарт патшаға айналуына жол ашады. Жүз мың жылқысын қол астындағы халқының игілігіне жұмсауға шешім қабылдаған Зарлыхан бейнесі арқылы автордың елдің билігіне жасырын, астарлы белгілер жіберу талпынысын байқауға болады.

Фэнтези жанрында адамның ақылы жетпейтін қиялдағы әлем сюжеттегі оқиға желісіне, суреттеудің негізгі өзегіне тірек болады. Сайып келгенде әлем әдебиетіндегі фэнтези жанрына тән, нышан-белгі, сипат – осы әлемде, яғни реалды әлемде кездеспейтін шындықты, бөлек әлемді сөз етіп, оқиға желісіне айналдыруы. Қазақ әдебиетінде өзінің ұлттық болмысын, ерекшелігін, рухани-мәдени құндылықтар сипатын жоғалтпай өзінің жеке бұзып-жарылмас көркемдік әдемін сомдаған қаламгерлер қатарында – ең алдымен Таупық Рымжановты, одан кейінгі Тауфих Шеғиров-Сәукетаевты, Тимур Ермашевты, Адам Қапановты және Ильмаз Нурғалиевты атауға болады. Фэнтези жанрында жазатын қаламгерлердің басты көркемдік мақсат-мұраты – өскелең ұрпақ тәрбиесін ескере отырып, шынайы өмірде, реалды дүниеде болуы мүмкін емес құбылыстар, тылсым күштерді суреттеу арқылы өзінің дидактикалық мақсатына жарата білуі.

Фэнтези жанры әу баста әдеби ертегінің шекпенінен өрбиді. Ертегіден ерекшелігі

автор шындық өмірден аулақтап (эскапизм) миф пен аңыздарды қайтадан бір ой сарабына салуға бағыт ұстанады. Ұлт басындағы сын сағатты ертегілік образдар мен мотивтер арқылы негіздеген Джон Рональд Руэл Толкин болды. Ол «фэнтезидің атасы» аталды.

«Кеңестік кезеңде қазақ соцреализмінің идеологиялық жүйесі күйреуге ұшырай бастаған кезде ұлттық фэнтезидің алғашқы нышаны балалар әдебиетінде Таупық Рымжановтың туындыларында көрініс тапты. Ғылыми фантастика кеңестік режимге қызмет етсе, фэнтези бұған көнбеді. Өйткені, ол сана мен қисынға емес, сезім мен арманға арқа сүйегендіктен бейсанасыз болып келіп, ешбір идеологияның ырқына көнбейді. Сондықтан мұндай жанрға ескіні көздеушілік деген таңба басылып, аяқ басқан қаламгерлер билеуші топтың қарсылығына да ілікті. Қазір бұл жанрға қалам тартушылар ұлттық нақыштар төнірегінде ой толғайды.

Фэнтезидің барша әлем әдебиетіне ортақ нышан-белгісі – біздің әлемде болмайтын дүниені сөз етулері болып табылады. Жазушының ұлттық құндылықтарға суарылған ертегі-повестері – қазақ халқының рухани қажеттілігін қанағаттандыратын, халықтың сұранысы мен қажеттілігіне жауап бере алатын өміршең туынды» [2,314-325].

Ғалым Әбіл-Серік Әліакбардың «Бір ділді фэнтези ешқашан тілге бөлініп аламанбайды» деген мақаласында Таупық Рымжановты «қазақ фэнтези жанрының негізін салушы, әрі осы жанрдың атасы» дей отырып, оның шығармаларын зерттеу мен зерделеудің қажеттілігін айтқан болатын [4].

Шет ел әдебиетінде Дж. Р.Р.Толкин, Мэри Стюарт, Урсула Ле Гуин, Роджер Желязны, Майкл Муркок, Андрэ Нортон сияқты қаламгерлер фэнтези классиктері саналады.

«Өткен ғасырдың 80-ші жылдары кеңестік әдебиетте фэнтезидің алғашқы үлгілері: Н. Ютановтың «Оборотень», Е. Хаяцкийдің «Мечь и радуга», С.Логиновтың алғашқы әңгімелері мен Орталық Азияда Таупық Рымжанов туындыларында бой көрсетті» [2,314-325].

Қазіргі фэнтези жанрының әкелерінің бірі – Роберт Говард 1936 жылы «Айдаһарлар ғасыры» шығармасын жазды. Жаңа жанрдың бас қаһарманы Киммерлік Конан өмірге келді.

Бұл жаңа жанр «қылыш пен сиқыр» жанры аталды. Осы кезде Дж.Р.Толкиен «Хоббит немесе Анда және сері» шығармасын

жариялады. Д.Р.Толкиен 1954 жылы «Сақиналар әміршісі» романынан кейін ғана шынайы атақ-даңққа жетті [5,43].

Фэнтези жанрының арғы тарихына үңілсек, Еуропада XIX ғасыр шегінің өзінде-ақ Вальтер Скотт, Генри Хаггард, Луи Жаколио сияқты қаламгерлер фэнтези жанырында алғашқы тәжірбиелерін жасап көрген. Сонан кейінде қаншама қаламгерлер осы жанрда шығармалар жазды. Солай бола тұрса да, солардың ешқайсысы да анау айтарлық биікке, үлкен жетістікке жете алмады. Тіпті қазір біз «фэнтези атасы» деп жүрген Джон Толкин де үлкен атақ-даңққа бірден жете қоймаған. Оның әйгілі «Сақиналар әміршісі» ешбір баспа шығармай, бес жыл жатып қалған екен. Ақырында 1954 пен 1955 жылдары ғана бір баспа көңіл бөліп, кітапты үш бөлімге бөліп, аздаған таралыммен шығарған. Америкалық «Балантайн Букс» баспасы ғана 1960 жылы кітапты көп тиражбен басып, шығарма қысқа ғана уақытта нағыз бестселлерге айналып шыға келген.

Нәтижелер. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Ресей кеңістігінде фэнтезиге жаппай сұраныс артты. Шетелдің фэнтези романдары орыс тіліне көптеп аударылып, оқырмандар сұранысы қанағаттандырылды. Орыс әдебиетінде де фэнтези жанрында қалам тарттын жазушылар шыға бастады. Олардың қатарында Ник Перумов, Мария Семёнова, Андрей Белянин, Юрий Никитин т.б. атауға болады.

Жалпы фэнтези деген не өзі?! Алдымен соның басын ашып алайықшы. Қазірге шейін фэнтезидің тық еткізіп қоятын нақты бір анықтамасы жоқ. Дегенмен, осы заманда өмір сүріп жатқан адамдардың тым құрығанда бір рет болсын фэнтезимен бетпелбет келмегені некен-саяқ! Фэнтези әдебиетте, кинода, бейнелеу өнерінде, музыкада, компьютерлік ойындарда және басқа да толып жатқан салаларда қанатын кеңге жайған. Сондықтан фэнтези – әдеби жанр деңгейінен асып метажанрға айналды деуге толық негіз бар. Алайда осының барлығына бастау болған – әдеби фэнтези. Оның өзі тағдырдан көп теперіш көрді. Алғашында әдеби сыншылар оны талғамы төмен кедейкешікке, жарлы-жақыбайға, сумұрын жігіт-желең мен қыз-қырқынға арналған «көңіл көтеруші», «көңіл аулаушы» ғана «бірдеңе» деп, мойындағылары келмеді. Дегенмен фэнтези жарықтық біртіндеп миллиондар мен миллиардтардың назарын өзіне аударып,

бірте-бірте ғылыми фантастикамен тайталаса бастады, тіпті кейбір жерде басып озды. Өйткені адамға жарық жылдамдығымен жарысатын ғарыш кемелері және алыс галактикадағы жат ғаламшарлықтардан гөрі ықылым замандардан бері ата-бабалары аңыз ғып айтып кеткен мифтік кейіпкерлерге толы сиқырлы әлем мен тылсым табиғат астастырыла суреттелетін фэнтези жанры әу бастан жақынырақ еді. Негізі фэнтезиге әлі ешбір ғалым нақты анықтама беріп көрген емес, әркім әртүрлі талдайды. Бәлкім бұл фэнтезиден әр адам өзіне қажеттіні алатындықтан шығар, кім білсін?... Біреулер оны «қылыш пен сиқырлық әдебиеті» десе, енді біреулер мифология мен заманауи әдебиеттің астасуы дейді.

Қазіргі кезде әдебиет зерттеушілерінің пікірінше фэнтези жанрының бірнеше түрі қалыптасқан екен. Олар: батырлық немесе қаһармандық фэнтези, эпикалық фэнтези, баламалы тарихи фэнтези, тарихи фэнтези, «қара» фэнтези, юморлық фэнтези, пародия фэнтезиі, қала фэнтезиі, ғылыми фэнтези, мистикалық фэнтези. Осылардың ішінде көркем әдебиетте ең көп тараған түрі - эпикалық фэнтези. Джон Толкиннің «Сақиналар әміршісі» романы да осы эпикалық фэнтезидің жарқын үлгісі.

Қазіргі кездегі фэнтезидің жан-күйін әдебиеттанушы Әбу-Асқар Мекешұлы былайша сипаттайды: «Қазақта «таз таранып болғанша, той тарқап болады» деген нақыл бар ғой. Осы сөз тура біздің қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрына қатысты айтылғанға ұқсай береді маған. Неге десеңіз, қазір әлемде фэнтезиге деген қызығушылық күрт бәсеңдеген. Жаңа жоғарыда атаған толып жатқан фэнтези түрлері соның салдарынан туындап отыр. Авторлар оқырманның назарын аудару үшін неше түрлі экспериментке баруда. Әу баста түп-тұнық мөлдіреген фэнтезиге ғылымды да, мистиканы да, қала өмірін де, қазіргі заманды да, философияны да, тарихты да, бәрін-бірін қосып, қойыртпақтап жатыр. Қазіргі шығып жатқан фэнтезилерді таза фэнтези деп айтудың өзі қиын. Олар бірнеше жанрлардың қосындысы болып кеткен. Міне әдебиет алаңында болып жатқан осындай алашапқын қым-қуыт жаңалықтар қазақ әдебиетін ары айналып, әлі бір соқпай жүргені таң қалдырады. Жалпы «бізде неге Нобель алған жазушылар жоқ?» деп кінжілеміз. «Ол саясат, бәлен-түген» дейміз. Мүмкін біз әдеби

үрдіске дер кезінде ілесе алмай, басқалар 100 жыл бұрын айтып кеткен нәрсені ғана жазатын шығармыз?! Әйтпесе осы күнге дейін қазақ тіліндегі таза фэнтези жанрында жазылған қомақты туындылардың санының аз болуының сыры неде? Құдайға шүкір ешбір халықтан кем есем мифологиялық базамыз бар, аңыз-әңгіме, қиял-ғажайып ертегілерден кеңде емеспіз. Тіпті керек десеңіз Серікбол Қондыбайдың мифологияны бастан-аяқ зерттеп, жүйелеп берген ғылыми еңбектерінің өзі неге тұрады? Дайын кейіпкерлерді ал да, шым-шытырық сюжеттеріңді құрап, өз фэнтезиіңді бұрқырата бер. Иә рас, жоғарыда фэнтезиге деген оқырманның сұранысы азайды, фэнтезидің күні өтіп барады деген пікірлерді келтірдік. Сонда фэнтези жазудың қандай қажеті бар деуіңіз мүмкін ғой?! Ол да жөн сөз. Бірақ фэнтези кез-келген сәтте адам баласы күтпеген жерден жарқ етіп шыға келуге әбден бейімделген құбылыс. Есіңізде ме, сөзімнің басында айтып едім ғой, «Сақиналар әміршісінің» өзі шаң басқан сөрелерде қаншама жыл жатты деп. Оған дейін де қаншама мықты фэнтезилер болған. Бірақ адамдарды тарта алмады. Оларды көп тиражбен шығарған баспалар шығынға белшелерінен батып жатты. Ал Толкиеннің туындысы өзіне ғана тән, оқырманын ғажайып фэнтезиәлемінетартыпкететінтуынқтығымен ғана бес батпан шаңның астынан жарқ етіп шықты. Одан кейін оқырман тағы да сүлесок бола қалды. Қаншама мықты туындылар жарық көрді. Бірақ олар «Сақиналар әміршісінің» көлеңкесінде қалып қоя берді. Сол кезде «Болды! Бітті! Фэнтези өлді!» деген пікірлер болған. Алайда күндердің бір күнінде қарапайым ғана жалғыз басты даяшы әйелдің нәресте баласын көтере жүріп «Салфеткаларға жазған» Гарри Поттері жарқ етті! Яғни, фэнтезидің өлмегенін, ешқашан өлмейтінін, тек оны оқырманға ұсына білуі керек екенін ұғындырды [5,43].

Ал қазақәдебиетіндегі фэнтези жанрының жан-күйі қандай екен? Соған аздап тоқтала кетсек. Біздің жас әдебиеттанушыларымыз фэнтези жанрына назар аударып, өз ой-пікірлерін айта бастады. Зерттеуші Әбіл-Серік Әлиакбар балалар жазушысы Тауық Рымжановтың «Гүл ағашы», «Ерден батыр», «Күн перзенттері» атты ертегі-хикаяттарын фэнтези жанрына жатқызып отыр. Әдебиеттанушы-ғалым Еркінгүл Солтанаева Зира Наурызбаева мен Лиля Калаустың «Алтын тостағанды іздеу: «Бату

және оның достарының басынан кешкендері», А.Түлембаеваның «Дамака және оның достары» секілді шығармаларын фэнтези жанрының туындылары ретінде қарастырады. Қазақстандық фэнтези қазақ тілінде ғана емес, орыс тілінде де жарық көре бастады. Солардың бірі Ержан Есімхановтың «Соғыс» («Война») атты фэнтези романы. Ал екінші бір орыс тіліндегі «Дастан мен Арман» фэнтезилік саласының авторы Ильмаз Нурғалиев: «Мен әлемге ұлттық фольклорымыздың бай қатпарын айқын танытқым келеді» дейді. Бұлардан басқа Адам Қанаевтың «Әуедегі қоныс» («Воздушное кочевье») роман фэнтезиінде Аңсар деген аңшы жігіт пен оның сүйген жары, айдай сұлу Нұрияның асыл махаббаты арқау болады. Шығармадағы оқиға, уақыт пен кеңістік мифтік әлем кеңістігінде, аспан көшпелілері елінде өтіп жатады. Ал қаламгер Тимур Ермашевтың «Әпсаналарды тірілтуші» («Воскрешающий легенды») фэнтезилік шығармасында екі дос тылсым жағдайда болған апаттан кейін қазақ тарихындағы атақты «Орбұлақ шайқасының» жауынгерлеріне айналып кетеді. Қазақ ханы Салқам Жәңгір мен бірге оның сарбаздарының қатарында, Батур қоңтайшының 50 мыңдық жоңғар қолын талқандауға қатысқан екі жігіттің қызықты да шытырман тағдыры шығарманың сюжеттік желісіне айналып оқырмандарын қызықтыра тартып, бей-жай самарқау қалдырмайды.

Қорытынды. Фэнтезиге бет бұру – қазіргі қазақ әдебиетінде кең тарала басталған құбылыс десек, реалистік дәстүрдегі қазақ қаламгері М.Мағауиннің өзі «Қыпшақ аруы» хикаятында осы жанрдың қағидат-ережелерін шығармашылық тұрғыда сіңіре отырып, постмодернистік сипаттағы ерекше мистикалық, мифологиялық кеңістікке еркін кірген туынды туғызады.

«Кеңестік кезеңге қазақ социализмінің идеологиялық жүйесі күйреуге ұшырай бастаған кезде ұлттық фэнтезидің алғашқы нышаны М.Дүйсеновтің, Б.Соқпақбаевтың, Р.Тоқтаровтың, Т.Рымжановтың, т.б. белгілі қаламгерлердің туындыларында ұшыраса бастады» [6].

Қазақ фэнтезиінде айрықша танымал тұлға Тауық Рымжанов болып отыр. Жазушы туындыларында тылсым (магия) мен тылсым емес антагонистік күштер бір-бірімен аяусыз күресіп жатады.

«Фэнтези туындылары көбіне тарихи-шытырман оқиғалы туындыны еске түсіріп,

ондағы іс-әрекет белгілі бір ұлттың бағзы баба дәуіріндегі, орта ғасырлардағы тыныс-тіршілігін танытанын ойдан шығарылған әлемде өтіп, бас кейіпкер құдай ерекше қылып жаратқан құбылыстар және мақұлықтармен аяусыз күреске түседі.

Кейбірде фэнтези архетиптік сюжеттер негізінде құрылады. Ғылыми фантастикаға қарағанда фэнтези іс-әрекет орын алып отырған әлемді ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырыспайды. Батыс фэнтезиінде оқиға өтетін әлем не параллельді әлемде, не басқа ғаламшарда орын алады. Ондай әлемде құдайлар, құшнаштар, мифтік мақұлықтар (айдаһар, гном, тролли) немесе басқа

фантастикалық мақұлықтар шынайы өмір сүреді. Олардың әдеби ертегіден өзгешелігі суреттелетін әлемнің дағдылы қалыбы деп танылып, «табиғаттың бұлжымас заңдылығы деп қабылданады» - деп жазады әдебиеттанушы ғалым Әбіл-Серік Әліәкбар [4].

Сайып келгенде барша әлем әдебиетіне ортақ нышан белгісі – біздің әлемде болмайтын дүниені сөз етулері болып табылады. Қазақ әдебиетінде бұл жанр енді өркендеп келеді. Алдағы таңда әдебиет зерттеушілері, сыншылар бұл жанрға ерекше көңіл бөліп, талдап, саралау нысанына айналдырса деген мақсат қоямыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Чепур Е.А. Русская фэнтези: к проблеме типологии характеров // Проблемы истории, филологии, культуры.- 2008. - 336 с.
2. Тайманова С., Байдәулетова А.Ә., Сақтағанова А.Т. Балалар әдебиетінің жаңашыл жазушысы – Тауық Рымжанов // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің Хабаршысы. – 2022. №1 (64). - Б.314-325.
3. Беренкова В.М. Жанр фэнтези как объект лингвистического исследования // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. - 2009. - №4.
4. Әбіл-Серік Әліәкбар. Бір ділді Алаш фэнтезиі ешқашан тілге бөлініп аламанбайды [Электронды ресурс]. – 2019. – URL: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/syn/58282/amp/> (дата обращения: 14.01.2023);
5. Иванова Э. Создание вторичных миров: Дж.Р.Р.Толкин и жанр «фэнтези» // Искусство в школе. – 2008. - №4 – С. 43.
6. Әбу-Асқар Мекешұлы: Қазақ әдебиетінде фэнтези бар ма? [Электронды ресурс]. -2017. - URL:./ <https://adebiportal.kz/kz/amp/news/view/1839> (дата обращения: 14.01.2023).

References

1. Chepur E.A. Russkaya fentezi: k probleme tipologii harakterov [Russian Fantasy: on the Problem of Character Typology], Problemy istorii, filologii, kul'tury [Problems of History, Philology, Culture], 336 (2008).
2. Taimanova S., Baidaletova A.O., Saktaganova A.T. Balalar adebietinin zhanashyl zhazushysy-Taupyq Rymzhanov, [Innovative writer of children's Literature - Taupyk Rymzhanov], Abylaj khan atyndagy Qazaq khalyqaralyq qatynastar zhane alem tilderi universitetinin Khabarshysy [Bulletin of Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages], 1 (64), 314-325 (2022).
3. Berenkova V. M. Zhanr fentezi kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya [Fantasy genre as an object of linguistic research], Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Filologiya i iskusstvovedenie [Bulletin of the Adygea State University. Series 2: Philology and Art History], 4 (2009).
4. Abil-Serik Aliakbar. Bir dildi Alash fentezii eshkashan tilge bolinip alalanbajdy [One-language Alash fantasy is never divided into languages] [Electronic resource].- 2019. – URL: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/syn/58282/amp/> (Accessed: 14.01.2023).
5. Ivanova E. Sozdanie vtorychnyh mirov: Dzh. R.R. Tolkin i zhanr «fentezi» [The Creation of Secondary Worlds: J.R.R. Tolkien and the Fantasy Genre], Iskusstvo v shkole [Art at school], 4,43 (2008).
6. Abu-Askar Mekeshuly: qazaq adebietinde fentezi bar ma? [Is there a fantasy in Kazakh literature?] [Electronic resource] - 2017. – URL: /<https://adebiportal.kz/kz/amp/news/view/1839>. / (Accessed: 14.01.2023).

А.А. Demessinova

*Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan***The origins and types of fantasy genre in fiction**

Abstract. The article examines the origin of fantasy genre, raises the problem of archetypal plots that underlie the content of the work. The features of the genres of science fiction and fantasy are determined. Conclusions are also drawn and the prerequisites for the existence of another astral, parallel world with its artistic laws are summarized, turning into a world of artistic reality in the fantasy genre. The difference between fantasy and fairy tales is that in the world where miracles are described, they are portrayed as normal and real life as a natural law in reality.

The content of the article provides an overview of the works of the fantasy genre, outstanding representatives of world literature and Kazakh literature. The main section draws conclusions about the scientific definition of the fantasy genre, its main genre types today – epic, otherwise called heroic fantasy, fairy-tale fantasy, ‘dark’ fantasy, normal fantasy, parody fantasy, urban fantasy, scientific fantasy and mystical fantasy. The main attention is paid to the artistic genesis of mythological plots and epic sagas, which served as the impetus for the birth of the Fantasy genre. The properties of the real, mythological, epic, fantastic space in the plot space of works of the Fantasy genre are analyzed. In connection with the formation and development of Kazakh fantasy, its artistic level is being studied. In the final part, the key opinions in the article are analyzed and conclusions are drawn. The goals and objectives facing the modern fantasy genre are shown.

Keywords: fantasy genre, archetypal plots, magic, dragons, giant, fairies, demons, genre, phenomenon, event.

А.А.Демесинова

*Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан***Истоки и виды жанра фэнтези в художественной литературе**

Аннотация. В статье рассматривается происхождение жанра фэнтези, поднимается проблема архетипических сюжетов, которые лежат в основе содержания произведения. Определяются жанровые особенности научной фантастики и фэнтези, а также делаются выводы о предпосылках существования иного астрального, параллельного мира с его художественными законами, который превращается в мир художественной реальности в жанре фэнтези. Отличие фэнтези от сказок заключается в том, что удивительные события здесь изображаются как нормальные в описываемом мире, а истина находит системное выражение как закономерность природы в реальности.

В содержании статьи дается обзор произведений жанра фэнтези, выдающихся представителей этого жанра в мировой и казахской литературе. В основном разделе делаются выводы о научном определении жанра фэнтези, его основных видах на сегодняшний день – эпическом фэнтези, иначе называемом героическим, сказочном фэнтези, «темном» фэнтези, нормальном фэнтези, пародийном фэнтези, городском фэнтези, научном фэнтези и мистическом фэнтези. Основное внимание уделяется художественному генезису мифологических сюжетов и эпических саг, которые послужили толчком к рождению этого жанра. Анализируются свойства реального, мифологического, эпического, фантастического пространства в сюжетном пространстве произведений описываемого жанра. В связи с формированием и развитием казахского фэнтези изучается его художественный уровень. В заключительной части анализируются ключевые мнения в статье и делаются выводы. Показаны цели-задачи, стоящие перед современным жанром фэнтези.

Ключевые слова: жанр фэнтези, архетипические сюжеты, магия, дракон, великаны, феи, джины, демоны, жанр, явление, событие.

Автор туралы мәлімет:

Демесинова А.А. – докторант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Demessinova A.A. – PhD student, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

С.А. Қасқабасов¹,
Ж.Т. Карипбаев²,
А.К. Мырзабек²

¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: seit.kaskabassov1940@mail.ru

Бүгінгі фольклортану және Ахмет Байтұрсынұлының ауыз әдебиетін саралау ұстанымдары

Аңдатпа. Осы мақалада қазақтың аса көрнекті ғалымы А. Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» еңбегінде ауыз әдебиетін саралауға байланысты қолданған ғылыми ұстанымдары, өзінен кейінгі кеңестік және бүгінгі фольклортану ғылымындағы ұстанымдар тұрғысынан пайымдауға қадам жасалды. Зерттеу барысында А. Байтұрсынұлының ауыз әдебиетіне байланысты пікірлері өз заманындағы теориялық ұстанымдарының ықпалы болғаны анықталды. Зерттеу әдісі ретінде тарихи-салыстырмалы және герменевтикалық әдістер қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу барысында оның ғылыми парадигмасы мен ұстанымдарына байланысты туындаған мәселелер анықталып, оның діни факторға байланысты екеніне көрсетілді. Ауыз әдебиетіндегі жекелеген жанрлар бойынша тиісті салыстырулар жасалып, Алаш, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдер арасындағы көзқарастарға байланысты сабақтастықтар анықталды. Тарихи және замана агымына байланысты әдебиеттану мен фольклорда орын алған ғылыми көзқарастардың өзгеруіне байланысты А. Байтұрсынұлы ауыз әдебиетіне жатқызған жанрларға байланысты өзгерістер болғаны айқындалды. Осы пайымдауларға байланысты тиісті қортындылар мен тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: А. Байтұрсынұлы, ауыз әдебиеті, Алаш кезеңі, кеңес кезеңі, тәуелсіздік кезеңі, фольклорлық жанрлар, жанрларды саралау, ертегі, ертегі жыр, М. Габдуллин, С. Қасқабасов.

Мақала 2022–2024-жылдарға арналған АР 14870833 «Алаш қайраткерлері және ұлттық фольклор» атты гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-172-180>

Кіріспе. Әр халықтың өнері мен әдебиетінің бағасы, оның мұрасын тұтастай алып ғылыми және тарихи негізде пайымдау, тиісті дәрежеде талдау, маңызы мен заңдылықтарының мәнін ашып, мағынансын тарқату арқылы берілмек. Осы орайда, XX ғасыр басындағы, қазақтың сөз өнері мен әдебиетін ғылыми негізде алғашқы пайымдаған зерттеу еңбектің бірі Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы»

кітабы екені белгілі. Алаш ғалымының осы еңбегін әр жылдары З. Қабдолов, Р. Сыздықова, Т. Кәкішев, Ш. Сәтбаева, Д. Қамзабекұлы, Ж. Смағұлов, А. Ісімақова, Ұ Еркінбаев және басқа да ғалымдар мен зерттеушілер әр қырынан зерделеп, оның ішіндегі мәселелерді жанжақты қарастырғандары белгілі.

Осы орайда, академик З. Қабдолов: «Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» арқылы қазақтың таза ұлттық топырағына

егіп-өсіріп, жалпы әдебиет дегеннің болмысы мен бітімі Ахаңша есіліп, Ахаңша көсіліп бір толғап берді. Бұл – сөз өнерінің басы, «Әліп-биі». Өйткені сөз өнерінің тек ұлттық проблемалары әдебиеттің болмыс-бітімін белгілеумен ғана шектелмейді, бұдан әрі біріне-бірі тұтасып, әдеби шығарманың сыры мен сипатын парықтау, ақыр-аяғында әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау жатыр» [1, 203], деп қорыта айтқан ойы көп жайдың мәнін ашып қана қоймай сонымен қатар бірқатар міндеттерді де айқындап бергендей. Осы пікір, академик Р. Нұрғалидың: «Ахмет Байтұрсыновтың эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының ерекше зор, айтылған ойларының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта да қызмет ететін, ешқашан маңызын жоймайтын, асыл еңбек. Ұлттық әдебиеттану ғылымы қазір қолданып жүрген терминдер, категориялар, ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалғанын ашып айтатын уақыт жетті. Бұл ретте, Ахмет Байтұрсынов – тіл терминдерін жасауда қандай кемеңгер, данышпан болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер, данышпан» [2, 25], деген пікірі, ілгеріде айтқан З. Қабдоловтың пікірін біршама толықтырып, сабақтасып, бүгінгі зертеушілердің алдында мынандай бірқатар мәселелерді қояды:

Біріншіден, А. Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» еңбегінде әдебиеттану мен фольклортану саласы бойынша қамтылған ғылыми таным мен көзқарас, саралау жүйесі мен категориялар, ұғымдар мен терминдер, бүгінгі заман тұрғысынан қаншалықты деңгейде зерттелгенін пайымдау.

Екіншіден, «Әдебиеттанушы» еңбегінің өзінен кейінгі кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінде қай тұстары бойынша сабақтастығы сақталып, қай тұсытарындағы ұстанымдары ескірісіз қалғанын анықтау.

Үшіншіден, бүгінгі әдебиеттану мен фольклортануда А. Байтұрсынұлының қандай ғылыми ұстанымдарын пайдаланып әрі қарай дамытуға негіздер бар және ол көтерген қандай мәселелер бүгінге дейін қамтылмай келгені мен оның астарында қандай себептердің жатқанын салыстыру негізінде айқындау.

Сонымен қатар, осы еңбектің тәуелсіздік жылдары жаңғырып қайта басылып шыққанымен, Алаш ғалымының ғылыми ізденістері толыққанды зерттеліп, бүгінгі қазақтың әдебиеттану ғылымымен сабақтастығы анықталып, ғылыми айналымға ұсынылған терминдер мен жіктеулері сіңісе алмай жүрген жағдаяттар орын алғаны да белгілі. Мұндай кенжелеушіліктің объективті себептерінің бірі ретінде ұлттық әдебиеттану ғылымының әлі де кеңестік, оның ішінде орыс әдебиеттанудың ықпалынан шыға алмай жатқанымен байланысты болса, екінші жағынан, осы еңбектің әдебиеттанушылар тарапынан әлі де жүйелі негізде зерделенбеуінен деп түсіну керек.

Зерттеу әдістері. А. Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» еңбегі өткен ғасырдың алғашқы ширегінде жазылған еңбек болған соң, оның мәнін ашу мен мазмұнын талдау тарихи факторларды ескеруді қажет етеді. Сонымен қатар, ғылыми құндылығын бағамдап, тиісті талдаулар мен тұжырымдар жасау үшін, «Әдебиеттанушы» еңбегі жарияланғаннан кейінгі аралықтағы кеңестік және бүгінгі әдебиеттану мен фольклортануда жарық көрген негізгі еңбектермен салыстыруды қажет етеді. Осы орайда, негізгі зерттеу әдісі ретінде салыстырмалы әдістер, оның ішінде салыстырмалы-салғастырмалы және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылатын болады. Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлының қолданған терминдері мен ғылыми ұстанымдары біршама түсіндірулерді, соған байланысты талдауларды қажет етеді. Сондықтан мұнда герменевтикалық әдіс те қолданылатын болады.

Нәтижелер. «Әдебиеттанушы» еңбегі екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлімі – «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталып, онда сөз өнері теориялық тұрғыда талданып, оның құрамдас бөлектері мен жүйесі көрсетіледі, екінші бөлімі – «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталып, мұнда сөз өнерінің жанрлары жүйелеп, тарихи даму ерекшеліктері сөз етіледі. Бірінші бөлімінде А. Байтұрсынұлы сөз өнерін оны әдебиет пен ауыз әдебиетіне бөле жарып қарамайды, оның көркем-эстетикалық элементтерін ақыл, қиял және көңіл деген категорияларға саралау арқылы қарастырады. Бүгінгі тілмен айтқанда, бұнда көркем сөзді лингвистикалық, психологиялық, нарратологиялық, мәдениеттанулық, этимологиялық және эпистемологиялық бөлшектерге саралау

арқылы нақты жанрларға жатқыза талдайды. Бірінші бөлімде сөз мәнісіне қарай келтірілген мысалдарда Алаш ғалымы бірде авторы белгілі әдеби туыңдылардан мысал келтірген болса, келесі жетінде ауыз әдебиеті жататын туыңды немесе жанрларға жүгінеді. Сондықтан бірінші бөлімінде сөз өнері әдебиет пен ауыз әдебиетіне саралап қарамай, оны тұтастай алып қарайды.

«Әдебиеттанушының» екінші бөлімі өз атына екі тараудан тұрады, алғашқысы тарауы «Қара сөз» деп аталған да, кейінгісі тарауын «Дарыңды сөз» деп атаған. Осы бөлімді бастағанда А. Байтұрсынұлы, екі түрлі лебіз барын, біріншісі – жалаң, екіншісі – көрнекі, деп екі салаға бөліп қарастырады. Көрнекі лебізден дарыңды сөзді саралап шығарады, ал оны жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттеріне тармақтай отырып талдайды [3, 102-103]. Ілгеріде аттары аталған ғалымдардың көпшілігі А. Байтұрсынұлының әдебиетке қатысты тұстарын қарастыруға арналған болатын, сондықтан осы зерттеудің нысаны ретінде зерттеушілер тарапынан көп мән берілмей, сондықтан астары ашылмай, зерттеу насынына алыбай, сондықтан қарастырылмай келген ауыз әдебиетін жүйелеу мен жанрларға саралау жағы пайымдалмай келген жағы қарастырылады.

Талқылау. Жалпы сол кезеңде, кеңес билігінің күшейуімен қатар, «қазақта әдебиет болмады», «халық сауатсыз надан болды» деген түсініктер орнықтырыла бастады. Сонымен қатар, барлық оң жетістіктерді «алдыңғы қатарлы» кеңес билігі мен орыс мәдениетінің арқасында болды деген түсініктерді халық санасына сіңірі бастаған уақыты болатын. Ал қазақ әдебиеті, әдебиет ретінде тек кеңес кезінде ғана қалыптасты, ал оған дейінгі халықтың мәдени және рухани жетістіктері жоққа шығарылды. Кеңес саясаты үстемдік құрып, орыс шовинистері мен кеңесшіл белсенділерінің сөзі ғана сөз болып мойндалған шақта, А. Байтұрсынұлының «Әдебиеттанушы» еңбегі сондай саяз әрі солақай саяси құйтырқылар мен негізсіз пікірлерге берген ғылыми негізде дәйектеліп берілген, өрелі жауабы сынды көрінеді.

Бүгінгі күнгі отандық гуманитарлық ғылымда ауызша айтылып, авторы аноним болған ауыз әдеби үлгілерін – фольклор, деп атап жүрміз. Бұл кеңес кезінен бері фольклор мен фольклортануға байланысты қалыптасқан ұғым. Ал халықаралық гуманитарлық ғылым болса, фольклорды

тек сөз өнерінің аясымен шектеп қоймай, оған сонымен қатар халықтың әдет-ғұрпын, салтын, рухани және материалдық мәдениетін тұтастай қарайтын пән ретінде түсіндіріледі. Жалпы барлығымызға фольклор сөзі термин ретінде Уильям Дж. Томсон 1846 жылы кіргізіп, Британ фольклорлық қоғамы (The Folklore Society) қабылдағаннан бері тек халықтың сөз өнері ғана емес барлық материалдық құндылықтарымен біргелікте түсінеді [4, 203-216] сонымен Ал кеңестік анықтамаларда халықтың сөз өнерінен басқа материалдық, ғұрыптық және салттық дәстүрлерін этнографияға, яғни тарих пәніне жатқызып келді [5, 4-5]. Ал фольклорды тек ауызша жеткен әдеби мұрамен байланыстыру қалыптасқан үрдіс екені белгілі. Осы орайда, А. Байтұрсынұлы пайдаланған «ауыз әдебиеті» деген ұғым әлдеқайда нақты және әдеби-көркемдік тұрғыда орынды келетіні дау туғыза қоймайды. Бұл кейінгі кезде басқа бірқатар елдердің фольклортанушыларының, оның ішінде Түркия ғалымдары ауыз әдебиетін – халық әдебиеті деп, оны фольклордың бір саласы ретінде қарастырып, жазба әдебиеттен негізгі айырмашылығы ретінде оның авторының белгісіз, яғни аноним, немесе дүйім жұрт бірге шығарған туыңды, бір топ кісілердің ауыша шығармашылығы пікір айтады [6, 69-71]. Айталық, Түркияның танымал ғалымы Метин Екижи «фольклор» терминін түрк елінде қалыптасқан гуманитарлық ғылым саласындағы дәстүрге орай, «халық даналығы» деген ұғым ретінде қолданып, оны қарапайым халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыпының жиынтығы ретінде түсіндіреді [7, 14-23].

Дегенде, әрі қарай екінші бөлімді талдауды жалғастыратын болсақ, онда мәністер мен шығармаларды: ауызша шығарма және жазбаша шығарма деп екіге жіктейді. Ол: «Жазу-сызу, өнер ғылымы жоқ анайы халықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айтылған ауыз шығармалары болады. Сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиеті яки анайы әдебиет деп аталады» [3, 109 б.], деп ауыз әдебиетіне алғаш анықтама берген қазақ ғалымы. Бұл анықтамаға назар аударатын болсаңыз А. Байтұрсынұлы фольклор туралы өз заманында қалыптасқан ғылыми танымды жақсы білгенін және фольклортану тарихына көз жүгірткені анық байқалады Себебі, сол кездегі еуропалық ғылымда фольклорлық мұраға анай, яғни тым қарабайыр сөз, қара

халықтың ауыз екі тілінің көркемдік деңгейі төмен, немесе жазу мәдениеті қалыптаспаған, жабай халықтардың (туземец) сөз өнері мен мiәдениетi деген түсiнiк орныққан болатын [6, 38-39]. Алайда, осы ғылыми көзқарастарға, А. Байтұрсынұлы: «қай халықтың да болса жазу-сызу, өнер-ғылым бiлмеген шағы болған. Сондықтан анайы әдебиет халықтың бәрiнде де болады» [3, 110], деп те түсiндiре отырып, әдебиетi дамыды деген халықтарда осындай дәуiрдi бастарынын өткiзгенiн аңғартқан.

«Қазақ ауыз әдебиетi жұмсалатын орнына қарай әуелi екi салаға бөлiнедi: **1. Сауықтама.**
2. Сарындама.

Сауықтама саласына барша сауық үшiн айтылған сөздер кiредi.

Сарындама саласында жұрттағы келе жатқан салт-сарынымен айтылған сөздер кiредi. Ол салалардың әрқайсысы тарауға, тараулары тармаққа, бұтаққа бөлiнедi» [3, 110], деп ауыз әдебиетiн екi үлкен тарауға бөле отырып қарастырады.

Осы саралауға байланысты ықшамдап келтiретiн болсақ, сауықтаманы: ермектеме мен сауықтама деген тағы екi салаға бөлген. Ал ендi сауықтама саласын: ермектеме (ермек сөз) және сауықтама деп әрi қарай тарқатады.

Ермектеме – ермек үшiн айтылатын сөздер: 1. Ертегi, 2. Ертегiсiмек, 3. Өтiрiк өлең, 4. Жұмбақ, 5. Жаңылтпаш, 6. Бас қатырғыш, деген iштей өз ара дараланатын жанрларға саралайды.

Әрине осы саралаудың бүгiнгi саралаудан айтарлықтай айырмашылығы да бары сөзсiз. Бiрақ жанрлардың табиғатын ашу үшiн берiлген анықтамалары кейiнгi фольклортану ғылымына үлкен әсер еткенi және сабақтастық негiзде пайдаланылғаны күмән туғыза қоймайды. Айталық осы зерттеуде: «**Ертегi** – қиялмен қисынын келтiрiп, қызықты ету мақсатпен шығарған әңгiмелер. Әдебиет тарихшылары ертегiлердi адамның жоққа нанған шағындағы сөзi деп есептейдi. Ертеде шыққан әңгiме екендiгiн ертегi деген аты да көрсетiп тұр» [3, 110], дейдi. Немесе: «Ертегi – халықтың ескiден қалған жұрнақтарының қордасы» [3, 111], деп ХIХ ғасырда орныққан мифологиялық мектеп өкiлдерiнiң ертегi туралы түсiнiгiмен ойын сабақтастыралды. Эстетика бағытында зерттеу жасаған неместiң философтары Фридрих В. Шелинг және ағайынды Август пен Фридрих Шлегельдердiң орнықтырған идеяларын ағайынды Якоб пен Вильгельм Гримдер дамытып, кейiн осы идеяны орыс ғалымдары Ф.И. Буслаев,

А.Н. Афанасьев пен А.Н. Пыниндердер дамытқаны белгiлi. Ал А. Байтұрсынұлы сол зерттеулермен жақсы таныс болған деген ой айтуға негiз бередi.

А. Байтұрсынұлынан кейiн, кеңес кезеңiнде қазақ фольклорын зерттеген М. Ғабдуллин: «Барлық ауыз әдебиетiнен мол орын алған және халықтың жазу-сызу өнерi болмаған кезiнде ауызша шығарған күрделi шығарманың түрi – **ертегi**. Ертегiлер көбiнесе, қара сөз ретiнде айтылғандықтан, оны халықтың ерте заманда шығарған көркем әңгiмесi деп қараймыз» [7, 133], деп ертегiге берген анықтамасын Алаш ғалымының анықтамасына жақын болып келедi.

Ал бiздiң заманымыздағы академик С. Қасқабасов: «Ертегi жанрының түп төркiнi – алғашқы қауымда пайда болған көне миф, аңшылар туралы әңгiме, хикая және әр түрлi кәде ырымдар мен аңыздар» [8, 198] дейдi. Қарап отырсаңыз А. Байтұрсынұлының анықтамасымен осы анықтамада сабақтасады, тек бұл жерде жанрлық тұрғыда нақтылана түседi.

Бiрiншiден, қарап отырсаңыздар М. Ғабдуллин кеңес заманында өмiр сүрсе де, Қ. Жұмалиев А. Байтұрсынұлының теориялық жекелеген теориялық ұстанымдары мен анықтамаларын қалай пайдаланған болса, ол да «ауыз әдебиетi» деген терминдi сол қалпында қолданған.

Екiншiден, ертегiге берiлген үш ғалымның анықтамасында да А. Байтұрсынұлы – «адамның жоққа нанған шағындағы сөзi», М. Ғабдуллин – «халықтың ерте заманда шығарған көркем әңгiмесi» және С. Қасқабасов – «алғашқы қауымда пайда болған көне миф», деген анықтамалары өте ұқсас. Әрине мұнда әлемдiк фольклортануда берiлген анықтамалар деңгейiнде типологиялық ұқсастық бары да сөзсiз. А. Байтұрсынұлы «әдебиет тарихшылары» деп өзге елдердiң ғалымдарының мұрасымен таныс болғанын меңзейдi. Ал оның алғашқы болып ертегi жанрына берiлген анықтамасы бүгiнгi күнге дейiн өзектiлiгi мен дәлдiгiн әлi де жоғалпағанын көрiге болады.

Үшiншiден, ертегiнiң шығу тегiне байланысты айтылған жерiне назар аударатын болсақ, онда барлық анықтамаларда «әңгiме», яғни оның астарында эстетикалық мазмұн барына меңзеу бар. Бұл ертегiнiң ермектеме тарауына жатқызуынан да байқалады.

Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлының ертегiнiң қызметiн, атқаратын функцияларын

да дәлдікпен анықтап кеткені және кейінгі зерттеушілер толықтырып кеңейте түскені де орынды үрдіс. Оның тағы бір саласы «ертегісімекке» берген анықтамасына, кеңес кезеңінде тиісті назар аударылмай, қалпынша ертегі жанрына қосылып келді. Тек XX ғасырдың 80-ші жылдары С. Қасқабасов «ертегісімек» - деп, қаз қалпында қолданбаса да «аңыздық проза» деп өз атына бөлек жанр екенін дәйектеп бергені белгілі.

Ермектемеге кіргізілген жанрлар әрине тура қаз қалпында бүгінгі күнге дей қолданыста деу қиын. Дегенде ауыз әдебиетіне тиісті жанрлар екенін кейінгі зерттеулердің барлығы да жоққа шығармайды. Осыған байланысты, зерттеу аясында тағы бір аңғарылған жайт ол А. Байтұрсынұлының ғылыми парадигмасын, яғни ғылыми зерттеудегі ұстанымдарының, әдістерінің және ойлау концепцияларын анықтау қажеттігі. Себебі А. Байтұрсынұлының салыстырған кезінде, оның М. Ғабдуллин мен С. Қасқабасовтардан басқа парадигмалардың жатқаны байқалады. Ал М. Ғабдуллин мен С. Қасқабасов сынды ғалымдар кеңестік кезеңде қалыптасқан және жалпы әлемдік гуманитарлық ғылымда үстем болып келе жатқан формациялық парадигманы ұстанғаны белгілі. Осы орайда, ол қандай парадигма деген кезде А. Байтұрсынұлының әдебиетке арналған тарауында екі дәуірге бөлгені белгілі, алғашқысы – діндарлар дәуірі де, кейінгісі ділмарлар дәуірі. Мұнда негізгі меже ретінде шығармашылық тұлғаның діни ұстанымдары ғана алынған. Ал одан кейінгі кеңестік дәуірде, XX ғасырдың 60-шы жылдарына дейін діни факторға мүлдем назар аударылмай келді. Діни жанрлардың атаулары аталғанымен де, фольклорлық туындылардың астарындағы дінің әсері мен орнына ешқандай мән берілмеді. Сондықтан, А. Байтұрсынұлының әдебиет саласындағы ғылыми ізденістерінің парадигмасын мен ұстанымдарын анықтау қосымша зерттеулерді қажет ететін тағы бір фактор екені анықталды.

Келесі бір тарауында, «Зауықтама деп көңіл көтеру үшін сөйленетін сөзде айтылады. Мәселен, ертегі жыр (батырлар жыры (жалпы эпосты тұтастай алып сөз етеді), тарихи жыр, айтыс өлең, үгіт өлең, үміт өлең, толғау, түрлі терме өлең» [3, 114] деген жанрларға тармақтайды. Осында бірден көзге түсетіні бүгінде фольклордың поэзиялық жанрларын прозалық жанрлардан бөліп

алып қарауы. Алаш ғалымының осы ұстанымы ХХІ ғасырдағы ұстанымдарымен сабақтасып жатқан тұстарымен қатар, айырмашылықтары да бар екені сөзсіз. Айталық алғашқы ертегі жыр мен тарихи жыр бүгінгі күнге дейін қолданыста бар. Әрине уақыт өте келе жыр дегеннен көрі эпос немесе дастан деген терминдер қолданылады, жанрлық сипаты да тереңдеп, саралануы да кеңейе түскен. Егер А. Байтұрсынұлы жырдың тек екі түрін ғана атаса, бүгінгі қолданыста ол 11 жанрға бөліп қаралады [9, 179-243].

Ал кейінгі, айтылған айтыс өлең, үгіт өлең, үміт өлең, толғау, терме өлеңдер ауызша шығарылғанымен авторлары белгілі болғандықтан ауыз әдебиеті емес әдебиетке жатқызылып әдеби мұралар ретінде бағалануда. Алайда олардың жанрлық сипатын анықтаған кезде жалпылама қарау бар және А. Байтұрсынұлының саралауы есепке алынбай қалғаны байқалады. Ал айтыс өнеріне келетін болсақ, ол ауызша шығарылғанымен, авторы белгілі болғандықтан аралас жанр ретінде анықтама беріліп жүр.

Әдебиеттанушылар ауыз әдебиетінің екінші саласы ретінде, сарындама көрсетілген.

Сарындама үш тараудан тұрады: **1. Салт сөзі, 2. Ғұрып сөзі, 3. Қалып сөзі.**

Салт сөзі – салт сарынымен сөздерді айтады, оларға: 1. Мысалдар, 2. Ділмар сөз, 3. Тақпақтар, 4. Мақалдар, 5. Мәтелдер, деп буындайды

Ғұрып сөзі – ғұрып бойынша айтылатын сөздер: 1. Той бастар, 2. Жар-жар, 3. Неке қияр, 4. Беташар, 5. Жоқтау, 6. Жарапазан, 7. Бата деп буындалған.

Қалып сөзі – тұрмыс қалпында болатын істер сарынымен айтылатын сөздер: 1. Жын шақыру, 2. Құрт шақыру, 3. Дерт шақыру, 4. Бесік жыры [3, 110-142] деген жанрларға бөліген.

Әрине бұл жерде де келісетін жерлері болғанымен, сонымен қатар жанрлар бойынша кейінгі қалыптасқан ұстанымдарға орай қайшылықтар да байқалады. Айталық, «салт сөзін» алатын болсақ онда А. Байтұрсынұлында бүгінгі талаптар бойынша саралау қағидаттарынан өзгеше болып келеді. Алаш ғалымы бірақ ұстанымға тоқталған, ол – мысалға келтіріп отырған сөздің ауызша жетуі ғана, ал оның авторының болуы басты меже ретінде қаралмайды. Бүгінгі күнде салт сөзінен фольклорға толықтай тек мақал мен мәтелдер кірген. Ал өзге

аралас немесе авторы белгілі сөзде әдебиетке жататын жанрлар ретінде қарастырылады.

Кеңес кезінде де, бүгінгі күнде де, «ғұрып сөзі» мен «қалып сөзі» А. Байтұрсынұлының ұйғарғарымымен сабақтасып фольклорлық мұраға жатқызылып келуде. «Ғұрып сөзі» мен «қалып сөзі» М. Ғабдуллинде «тұрмыс-салтқа байланысты шығарылған шығармалар» десе, бүгінгі күнде «фольклордың көне бейкөркем түрлері» деп аталып жүр. Әрине, мұнда іштей толықтырулар мен өзгерістер болғаны түсінікті, бірақ мәні сол күйінде сақталған.

«Әдебиеттанымдық» еңбегінде қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін әдебиеттен бөліп алып пайдалану мүмкін болмағанға қосайды. Осы еңбектің алғашқы тарауындағы теориялық пайымдаулар да мысалдар келтірген кезде бөле жарып түсіндіру мүмкін болмаған сияқты. Айталық, осы еңбекте Алаш ғалымы заманының үлкен шығармашылық тұлғалары Абай, Мағжан, Сәкен, Әбубәкір, Байтөк ақын, Орынбай ақын, Сүгір ақын, Ыбырай Алтынсарин, Шернияз ақын, Нұржан Наушабаев, Мәделі Қожа, Бұдабай ақын, Нысанбай жырау, Наурызбай би, Қубала ақын, Алтыбас Ақмолда, Орақұлы Әлібек, Мұрат, Мөңке, Молда Мұса, Шортанбай, Жүсіпбек және өзінің туындыларымен қатар мол ауыз әдеби мұраларын қолданған. Айталық, «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр» «Алпамыс батыр» батырлық жыр-дастандарын, ауызша айтылған шешендер сөзін, жар-жар, қара өлең, ескі жыр, айтыс, толғау, жоқтау, әлди, мақал мен мәтелдер, беташар, жарапазан, бата үлгілерін молынан пайдаланған. Ғалым Ж. Смағұловтың анықтауынша осы еңбегінде А. Байтұрсынұлы, «әдебиеттануға қатысты 327 термин қолданған болса, 267-сі (80%) қазір қолданылмайды» [10, 188], деп пайымдайды. Тап сол бүгінгі қолданыста пайдаланылып келе жатқан терминдердің көпшілігі ауыз әдебиетіне орай пайдаланылған терминдер екенін көрініп тұр.

А. Байтұрсынұлының осындай жанрларға бөлуі және салаларға жатқызуындығы негізгі ұстанымдарының өзектілігін бүгінгі күнге дейін жоғалтпағаны көрінеді. Сондай-ақ, оның ауыз әдебиеті мұраларының саралауындағы тарихи және көркемдік ерекшеліктер, шығарма мазмұнына орай, мәнін ашу, бағасын беру ұстанымдары мен негізгі қағидаттарды қазіргі қолданыста бар.

Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлының ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы және

жариялаушы екені де белгілі. Оның 1923 жылы Мәскеуде жариялаған үлгілерінің бірі «Жоқтаулар» жинағына ел ауызында сақталған 23 жоқтау кіргізіліп және «Ер Сайын» батыр жырын жеке жеке-жеке басылым болып жарыққа шығуған. «Жоқтаулар» жинағы хақында А. Ісімакова: «Совет кезінде Кенесары-Наурызбай мен Қаздауысты Қазыбекті аңсаған жоқтауларды Мәскеудің баспасынан шығару Алаш саяси қайраткерінің сол билікке білдірген ашық екені де анық» [11, 8], деп орынды пікір білдірген. Шынында да 23 жоқтау қазақ тарихында елге елеулі еңбегі сіңген, немесе жадында өшпестей із қалдырған айтулы есімдер айтылып қана қоймайды, осы жарияланым арқылы олардың тарихтағы орны мен бағасы да берілген. Сонымен қатар «Жоқтау» жинағы Қыр баласымен, яғни Әлихан Бөкейханмен бірге шығарғаны да көп жайтты аңғартады. А. Байтұрсынұлынан кейінгі кезеңдегі қазақ фольклорануының тарихына зер салсаңыз, 23 жоқтау да, «Ер Сайын» батырлық жыры да, содан кейін кеңес кезінде қайта басылып шықпады, тіпті ғылыми айналымнан алынып тасталды. Ал ХХ ғасырдың 40-шы жылдары «Ер Сайын» жырын мектеп оқулығына қосқан Қ. Жұмалиев қатты сынға алынып, 25 жылға сотталғаны да белгілі жайт, ал кейін осы жырдың атын атауға да тиым салынды.

Қорытынды. А. Байтұрсынұлының ауыз әдебиетінде саралауына баланысты және оларға анықтыма беріп, жанрларға жатқызу негізінде, одан кейінгі кезең ғалымдарымен ұқсас ұстанымдар жатқаны сөзсіз. Осыған байланысты келесіде тұжырымдар ойға келеді:

Біріншіден, сөз өнерін эстетикалық және тұрмыстық ғұрыпқа орай, сауықтама мен сарындамаға бөлуінде, сауықтаманың адам баласына эстетикалық тұрғыда көңілін аулап, сауықтық мазмұндағы сипаты ескерілгені аңғарылады. Тіпті осы топтағы жанрлардың атауының өзі дәлдікпен қойылғаны да көрінеді.

Екіншіден, сауықтаманы ерімектеме мен зауықтамаға бөлген кезінде, бүгінгі күнде ауыз әдебиетін прозалық және поэзиялық жанрларға бөліп қарағандай типологиялық ұқсастық байқалады. Айталық, ертегіні – ерімектемеге жатқызса, ертегі жырды – зауықтамаға жатқызылған. Әрине, арасында араласушылық та бар, дегенде негізгі жанрлар

сол ұстанымдар бойынша саралау бүгінгі күнге дейін сақталуда.

Үшіншіден, бүгінгі ғылымда кей жанрларды өлең А. Байтұрсынұлы сияқты мазмұнына қарай саралап жатпайды, ал саралайтын болса жанрдың анық сипаттарына ғана мән береді. П. А. Байтұрсынұлында болса, мұндай жағынан алғанда олқылық байқалмайды, ол өлең мазмұнына зер салып үгіт және үміт деген салаларға екі бөлек салаларға жатқызады. Тіпті, қазіргі поэзияның өзінде осы саралауға келетін мазмұндардың да, дәстүрдің де көмескіленуінен болар.

Төртіншіден, бүгінгі замандағы саралауда да, Алаш ғалымы қолданған ертегі жыр мен тарихи жыр, бүгінгі жіктеудегі батырлық және тарихи жыр деп бөле қарау бар. А. Байтұрсынұлының мысалға келтірге жырлары да бүгінгі күні сол ұстанымдар бойынша тиісті жанрларға жатқызылуда. Сонымен бірге ертегі жыр анықтамасында бертінгі уақытқа дейін қиял-ғажайып эпос, кейін көне эпос деп қолданылып, тек бүгінгі кезде ғана мифологиялық айтылып жүр. Шынымен де мифке ең жақын жанр ол ертегі, ал ертегі болса көне мифологиялық сананың көркемдік деңгейде құбылуы және дамуы деп те қарастырылады.

Өкінішке қарай кейбір жанрлар бүгінгі қолданыстан түсіп қалғаны белгілі, ал жар-

жар сияқты жанрлар алғашқы сипатынан мүлдем айрылған. Қазіргі жар-жар бұрынғы замандағыдай қыз ауылында алқа қотан айтысу мен сыңсу сипаты мүлдем жоқ, жігіт жақтағы үйлену тойында жастарды қарсы алатын жай ғана ғұрыптық өнге айналған.

Зерттеуді көрнекті ғалым Ш. Сәтбаеваның: «Әдебиеттанушы» еңбегінде А. Байтұрсынов ауыз және жазба әдебиеттің әлеуметтік, қоғамдық, мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық, әсемдік әуенін талдауға бейіндік танытады. Сөйтіп, А. Байтұрсынов зерттеуші ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара қарамай, барлық халықтар әдебиетіне тән көркем сөз түрлерінің қазақ әдебиетінде де бар екенін, кейбірісін кезде жоқ болса, туа бастағанын, келешекте дамитынын айтады» [12, 96-97 бб.] деп қортындылап. Алаш ғалымы тек өзінің заманының өресінен ғана зерттеу жүргізбегені анық, ал кейбір теориялық тұжырымдары бүгінгі заманмен сай келмесе де, оның ұсынған көптеген ұғымдары мен ұстанымдарының кейінгі әдебиеттануда, оның ішінде ұлттық фольклортануда сабақтастық тапқаны анық. Осы мақала аясында А. Байтұрсынұлының ауыз әдебиетіне байланысты көзге көрінген, көңілге түйілгендеріне ұстанымдарын назар аударылды. Сонымен қатар аңғарылған мәселелер келесі зерттеулерде жалғасын табатын болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.-4. – Алматы, Ел шежіре, 2013. – 384 б.
2. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана, Күлтегін баспасы, 2002. – 528 б.
3. Байтұрсынов А. Әдебиеттанушы. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы, Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Jonatan Roper. Thoms and the Unachieved “Folk-Lore of England” // Folklore 118 (August 2007), No 2. – P. 203-216.
5. Этнография: Учебник / Под ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е. Маркова. – М.: Высш. школа, 1982. – 320 с.
6. Türk halk edebiyatı. El kitabı. – Ankara, Grafiker, 2004. – 422 s.
7. Ғабдуллин М. Қазақ халық ауыз әдебиеті. – Алматы, Рауан баспасы, 2013. – 456 б.
8. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылдардағы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
9. Қасқабасов С.А., Аймұхамбет Ж.Ә. Қазақ фольклоры. – Алматы: CyberSmith, 2018. – 288 б.
10. Смағұлов Ж. Ұлттық әдебиеттану әлемі. Монография. – Қарағанды: Болашақ Баспа, 2005. – 317 б.
11. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.-5. – Алматы: Ел шежіре, 2013. – 384 б.
12. Сәтбаева Ш.Қ. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.-5. – Астана: Елорда, 2013. – 480 б.

References

1. Baitursynuly A. *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy* Collection of works in six volumes. T.-4. - Almaty, Yel shezhire, 2013. - 384 b.
2. Nurgali R. *Qazaq adebietinin altyn gasyry. Zertteu Golden age of Kazakh Literature. Research.* - Astana, Kultegin baspasy, 2002. - 528 b.
3. Baitursynov A. *Adebiettanytkysh. Zertteu men olender. Literary critic. Research and poems* - Almaty, Atamura, 2003. - 208 p.
4. Jonathan Roper Thoms and the Unachieved "Folk-Lore of England" // *Folklore* 118 (August 2007), No. 2. – P. 203-216.
5. *Etnografija [Ethnography].* Textbook. Edited by Yu.V. Bromley and G.E. Markov (Vyssh. shkola, Moscow, 1982, 320 p.).
6. *Turk khalq edebiyati [Turkish Folk Literature].* Manual (Grafiker, Ankara, 2004. - 422 p.).
7. Gabdullin M. *Qazaq khalyq auyz adebiyeti.* - Almaty, Rauan Baspasy, 2013. -456 b.
8. Kaskabassov S. *Zhanazyq. Ar zhyldardagy zertteuler [The Funeral. Research in Different Years]* (Audarma, Astana, 2002, 584 p.).
9. Kaskabassov S.A., Aimukhambet Zh.A. *Kazak fol'klory [Kazakh Folklore]* (CyberSmith, Almaty, 2018, 288 p.).
10. Smagulov Zh. *Ulttyq adebiettanu alemi [World of National Literary Studies].* Monograph (Bolashak Baspa, Karagandy, 2005, 317 p.).
11. Baitursynuly A. *Alty tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in six volumes].* Vol.5 (Yel shezhire, Almaty, 2013, 384 p.).
12. Satbayeva Sh.K. *Bestomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes].* Vol.5 (Yelorda, Astana, 2013, 480 p.).

C.A. Kaskabassov¹, Zh.T. Karipbayev², A.K. Myrzabek²

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Modern folklore and scientific methods of classification of oral folk art by Akhmet Baitursynuly

Abstract. This article discusses the work of the outstanding Kazakh scientist A. Baitursynuly *Adebiettanytkysh* (literally – *The Cognizer of Literature*), which assesses his scientific attitudes in the classification of oral folk art (literature), from the standpoint of Soviet and modern folklore. In the course of the study, it was found that the formation of A. Baitursynuly's views on oral folk art was influenced by the theoretical positions of his contemporaries. Historical-comparative and hermeneutic methods were used as a research method. In addition, the study identified problems associated with the need to determine its scientific paradigm and revealed its relationship with the religious factor. Appropriate comparisons of individual genres in oral folk art were made, continuity between the periods of Alash, the Soviet and the period of independence was determined. In connection with objective historical and scientific changes in literary criticism and folklore, there have been changes associated with the attribution of certain genres of oral folk art, established by A. Baitursynuly. Based on these considerations, appropriate conclusions and conclusions were made.

Keywords: A. Baitursynuly, oral folk art, Alash period, Soviet period, period of independence, folklore genres, classification of genres, fairy tale, epic fairy tale, M. Gabdullin, S. Kaskabassov.

С.А. Каскабасов¹, Ж.Т. Карипбаев², А.К. Мырзабек²

¹Институт литературы и искусства имени М.О.Ауезова, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Современная фольклористика и научные установки классификации устного народного творчества Ахметом Байтұрсынұлы

Аннотация. В данной статье рассматривается труд выдающего казахского ученого А. Байтұрсынұлы «Әдебиеттантқыш» (буквально - «Познаватель литературы»), где дается оценка его научных установок при классификации устного народного творчества (литературы) с позиции советской и современной фольклористики. В ходе исследования было установлено, что на формирование взглядов А. Байтұрсынұлы, касающихся устного народного творчества, оказали влияние теоретические позиции его современников. В качестве метода исследования использовались историко-сравнительный и герменевтический методы. Кроме того, в ходе исследования были выявлены проблемы, связанные с необходимостью определения его научной парадигмы и выявлена ее связь с религиозным фактором. Были проведены соответствующие сравнения отдельных жанров в устном народном творчестве, определена преемственность между периодами Алаша, советским и периодом независимости. В связи с объективными историческими и научными переменами в литературоведении и фольклористике произошли изменения, связанные с определением тех или иных жанров устного народного творчества, установленных А. Байтұрсынұлы. На основании этих соображений были сделаны соответствующие выводы и заключения.

Ключевые слова: А.Байтұрсынұлы, устное народное творчество, алашский период, советский период, период независимости, фольклорные жанры, классификация жанров, сказка, эпическая сказка, М.Габдуллин, С.Каскабасов.

Авторлар туралы мәлімет:

Қасқабасов С.А. – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, М.О.Ауезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.

Карипбаев Ж.Т. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мырзабек А.К. – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kaskabassov S.A. – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Karipbaev Zh.T. – PhD, L.N. Gumiliov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Myrzabek A.K. – PhD student, L.N. Gumiliov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

**А.А. Рубас*,
А.Е. Агманова**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

E-mail: agmanova@mail.ru, alena1992.18@mail.ru

Особенности восприятия в рамках учебного дискурса: потенциал методики дополнения

Аннотация. В контексте новых требований к языковой подготовке в образовательных учреждениях разных уровней в работе предпринята попытка рассмотреть особенности смыслового восприятия текста в условиях учебного дискурса. В условиях модернизации целей и задач современного казахстанского среднего образования актуальность и научно-методическая значимость исследования учебного дискурса бесспорны. Основная цель работы заключается в определении универсального и индивидуального в процессе восприятия учебного текста. Поставленная цель требует детального изучения механизмов формирования новых смыслов у учащихся. Процесс взаимодействия учебного дискурса и индивидуального сознания через декодирование текстов наиболее явно проявляется на лексическом уровне в виде восприятия обучающимися новой учебной информации. В статье данный процесс исследуется путем применения методики дополнения при выявлении специфики восприятия и индивидуальной интерпретации предложенного текста в рамках учебного дискурса. Тексты были подобраны согласно программному материалу учебников для 5 и 11 классов. Особое внимание было обращено на систематизацию основных случаев дополнения на месте прочерка. В работе представлены результаты экспериментальных данных по трем видам текстов: научного, публицистического и разговорного стилей. На основе анализа осуществлена дифференциация полученных реакций по 4 категориям: точное совпадение пропуска, семантически потенциальный вариант, семантически неподходящий вариант, ответ отсутствует. Экспериментальный материал подвергнут анализу не только с точки зрения специфики восприятия текстов разных стилей, но и различных субъективных переменных в виде личных убеждений, эмоций, установок.

Ключевые слова: учебный дискурс, учебная коммуникация, обучающийся, методика дополнения, восприятие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-181-190>

Введение. Масштаб понятия «дискурс» в реалиях современных лингвистических исследований непрерывно расширяется и видоизменяется. В рамках данного исследования актуально рассмотрение

особого типа дискурса: учебного. Учебный дискурс представляет информацию о том или ином предмете, явлении, об их свойствах и качествах с целью обучения через восприятие, переосмысление и понимание. В данной

работе мы остановимся на рассмотрении особенностей восприятия и интерпретации содержания текстов в условиях учебного дискурса.

Учебные тексты и учебная коммуникация задают особый образовательный контекст. В этом образовательном контексте эти две системы связаны воедино рамками учебного дискурса. Актуальность данной работы определяется вхождением ее в круг научных интересов, направленных на изучение и описание человека с точки зрения его осмысления окружающей реальности и своего внутреннего мира через язык, что весьма актуально в контексте задач современного школьного образования. Так, в условиях учебного дискурса происходит формирование ключевых компетенций учащихся с опорой на их индивидуальное сознание, проявляющее себя как в эксплицитных, так и в имплицитных коммуникативных средствах. В конечном счете все коммуникативные стратегии учебного дискурса направлены на реализацию главной идеи образования: получение новых знаний с дальнейшим усвоением и их применением, т.е. в рамках учебного дискурса результативность образовательного процесса во многом определяется особенностями апперцепционной базы и ее взаимодействием с новым знанием.

В рамках учебного дискурса используются тексты учебника, создаются тексты ученика и учителя [1]. Тексты учебников стандартизированы и стремятся к универсальности, точности, единообразию. Тексты учащихся создаются в процессе коммуникации на учебные стимулы. Тексты учителя преимущественно реализуются через устную коммуникацию и характеризуются индивидуальным подходом и стилем в организации процесса преподавания. В данной статье мы рассмотрим письменные учебные тексты разных стилей, а именно, особенности их восприятия обучающимися, применяя для реализации поставленной цели методику дополнения.

Постановка цели и задач. Основная цель работы заключена в выявлении универсального и индивидуального при восприятии текстов разных стилей. Известно, что текст определенного стиля характеризуется особой формой передачи информации и набором специфических признаков, что, несомненно, отражается и на процессе восприятия этих текстов. В работе

использованы научные, публицистические и разговорные тексты.

Гипотеза работы заключена в предположении о том, что обучающийся, встречаясь с непонятным для него фрагментом текста, заменяет неидентифицированный смысл на похожий по формальным признакам, опираясь на личный опыт, основанный на структурном, семантическом и функциональном характеристиках. Задача исследования – рассмотреть учебный текст через реализацию моделирующей смысловой функции языка, которая отражает субъективную сторону познавательной деятельности в интерпретации определенной когнитивной категории с применением методики дополнения. Под когнитивной категорией понимается объединение смыслов, репрезентируемых вербальными или невербальными единицами, что позволяет классифицировать личный опыт человека через язык [2].

Особое значение в свете поставленной задачи приобретает проблема идентификации в определении объекта изучения. Это может быть сам учебный текст или же обучающийся, который его воспринимает и интерпретирует. В нашей работе мы анализируем реакции обучающихся при работе с текстами разного стиля.

Методология методики исследования. Перспективу для решения поставленной цели открывает применение методики дополнения. Методика дополнения является универсальным приемом исследования текста и процессов его восприятия через разрушение текста с помощью пропуска элементов текста, равных слову. Сфера ее применения весьма разнообразна и получила освещение в работах Н.И. Жинкина, И.А. Гальперина, О.Д. Кузьменко-Наумовой, Г.В. Бондаренко, Ю.А. Сорокина, А.М. Шахнаровича и многих других исследователей в разных областях лингвистики для изучения специфики восприятия текста, параметров текста, полученных реакций самого испытуемого на этот текст.

Методика дополнения разрушенного текста является весьма продуктивной, поскольку она позволяет осуществлять исследование процесса смыслового восприятия текста как продукта речемыслительной деятельности сразу в нескольких аспектах, поскольку «смысловое восприятие» - это процесс формирования

осмысленного целостного образа предмета с помощью интеллектуальных, мыслительных когнитивных процессов на основе низших когнитивных процессов (сенсорных и перцептивных) [3].

При интерпретации результатов эксперимента по методике дополнения использованы следующие ключевые понятия: эталонный текст – текст, использованный для эксперимента, поврежденный текст – текст с пропущенными словами, который предъявлялся испытуемым, исходные варианты – пропущенные в эталонном тексте слова, прочерки – место пропущенных слов, реакции – полученные от испытуемых дополнения на месте прочерков [4]. Выполнение заданий по заполнению прочерков требует от ученика применения не только знаний самого языка, но и его лингвистических способностей, учебных умений, личного опыта.

Обсуждение. Обращение к учебному дискурсу является исходным моментом в разработке данного исследования. Учебный дискурс актуализируется не только в учебных текстах, текстах учителя, но и во вторичных текстах и ответах обучающегося, что показывает союз учебного текста и учебной коммуникации [5]. Интересной представляется точка зрения на учебный дискурс П.В. Токаревой, которая рассматривает его в аспекте соотношения с ментальными процессами порождения и понимания речи и трактует как целенаправленное использование репертуарных стратегий и тактик [6, 199 с.]. Привлекает внимание относительно нашей проблематики взгляд М.Ю. Федосюка на учебный дискурс, который характеризует его с точки зрения коммуникативной направленности при решении специфических задач в условиях учебной коммуникации и функциональности [7]. Таким образом, исследователи отмечают тот факт, что в условиях учебного дискурса от его участников ожидается предсказуемое поведение, продиктованное их социальной ролью и индивидуальным восприятием.

Процесс восприятия происходит поэтапно: восприятие значения слова, восприятие учебного текста. Система является иерархической, но в то же время она действует одновременно, что проявляется в принятии решения о слове на основе цепи предварительных решений. В языковом сознании учащихся предполагается

структурированность предшествующего опыта и самих познавательных процессов, что с неизбежностью ведет к схематизации новых знаний, подстраиванию их под существующие структуры [8]. Поскольку лингвистический опыт каждого носителя языка сформирован на основе общих закономерностей функционирования данной языковой системы, правомерно ожидать, что в эксперименте с использованием методики дополнения проявятся эти общие закономерности. Вместе с тем наличие у каждого из испытуемых своего речевого опыта предполагает и некоторые различия [9].

Важным для исследования является положение о том, что методика дополнения применима как к рецептивной, так и продуктивной речи, так как она, с одной стороны, позволяет фиксировать внимание на восприятии предлагаемой информации, с другой – направляет на воспроизведение полученной информации и использование в конкретной ситуации с применением имеющихся знаний. Данное наблюдение объясняет действие механизма эквивалентных смысловых замен, возникающих в сознании человека, что приводит к индивидуальному пониманию текста [10]. Множественность выбора нужной лексической единицы позволяет выявить особенности восприятия текста разных стилей.

Результаты и интерпретация эксперимента. Эксперимент был проведен с учащимися 5 и 11 классов (г. Астана, Казахстан). Выбор контингента связан с попыткой выявить специфику восприятия учебных текстов разных стилей у обучающихся разных возрастных категорий, а также определить универсальные и индивидуальные особенности интерпретации предъявленного материала. Для этого было подобрано два комплекта текстов для 5 и 11 класса. Всего 6 текстов с учетом возрастных особенностей и типовой учебной программы. Обучающимся было предложено дополнить пропущенные слова на месте пропусков в трех поврежденных текстах научного, публицистического и разговорного стилей.

Перед началом выполнения заданий была дана следующая инструкция: *Прочитайте три текста, на месте прочерков (_____) напишите слова или словосочетания, которые, по вашему мнению, больше всего подходят по смыслу. Пропущенные*

слова могут относиться к любой части речи (самостоятельные и служебные). Время выполнения: 30 минут.

Всего в эксперименте приняло участие 67 обучающихся из школ с русским языком обучения.

В результате эксперимента среди учащихся 5 класса получено 659 реакций от 33 человек (на каждого 27 прочерков). Из них по научному тексту – 153 реакции, по публицистическому тексту – 267, по разговорному – 239. Количество незаполненных прочерков – 232. Среди учащихся 11 класса получено 1400 реакций от 34 человек (на каждого 42 прочерка).

Из них по научному тексту – 336 реакций, по публицистическому тексту – 624, по разговорному тексту – 440. При этом были исключены незаполненные прочерки – 194.

На основе анализа полученных результатов реакции дифференцированы по 4 условным категориям:

- точное совпадение пропуска;
- семантически потенциальный вариант;
- семантически неподходящий вариант;
- ответ отсутствует

Корреляция полученных результатов представлена в обобщающей таблице 1 в разрезе используемых текстов научного, публицистического и разговорного стилей:

Таблица 1 – Корреляция результатов, полученных реакций, в разрезе стилей

Класс	Категории, полученных реакций	Стиль текста		
		научный	публицистический	разговорный
5 класс	точное совпадение пропуска, включая синонимы	55%	25%	20%
11 класс		48%	27%	25%
5 класс	семантически возможный вариант	25%	49%	26%
11 класс		12%	64%	24%
5 класс	семантически неподходящий вариант	23%	34%	43%
11 класс		19%	29%	52%
5 класс	ответ отсутствует	41%	59%	0%
11 класс		30%	53%	17%

Статистический анализ полученных реакций показал, что максимальное количество точных совпадений было обнаружено в текстах научного стиля (5 класс – 55%, 11 – 48%). Семантически возможный вариант преобладает в текстах публицистического стиля (5 класс – 49%, 11 – 64%). Семантически неподходящий вариант проявлен в текстах разговорного стиля (5 класс – 43%, 11 – 52%). Данные наблюдения показывают, что восприятие и интерпретация содержания учебных текстов

в большей степени зависят от стиля текста, а не от возрастной категории.

На основе анализа полученных результатов реакции дифференцированы по 4 условным категориям:

- точное совпадение пропуска;
- семантически потенциальный вариант;
- семантически неподходящий вариант;
- ответ отсутствует.

Корреляция полученных результатов представлена в обобщающей таблице 2 в разрезе используемых текстов научного, публицистического и разговорного стилей:

Таблица 2 – Корреляция результатов, полученных реакций, в разрезе стилей

Класс	Категории, полученных реакций	Стиль текста		
		научный	публицистический	разговорный
5 класс	точное совпадение пропуска, включая синонимы	55%	25%	20%
11 класс		48%	27%	25%
5 класс	семантически возможный вариант	25%	49%	26%
11 класс		12%	64%	24%
5 класс	семантически неподходящий вариант	23%	34%	43%
11 класс		19%	29%	52%
5 класс	ответ отсутствует	41%	59%	0%
11 класс		30%	53%	17%

Статистический анализ полученных реакций показал, что максимальное количество точных совпадений было обнаружено в текстах научного стиля (5 класс – 55%, 11 – 48%). Семантически возможный вариант преобладает в текстах публицистического стиля (5 класс – 49%, 11 – 64%). Семантически неподходящий вариант проявлен в текстах разговорного стиля (5 класс – 43%, 11 – 52%). Данные наблюдения показывают, что восприятие и интерпретация содержания учебных текстов в большей степени зависят от стиля текста, а не от возрастной категории.

Рассмотрим выявленные особенности в разрезе каждого предложенного текста.

Научные тексты для 5 и 11 классов были выбраны из области естествознания. Большинство ответов приходится на точное совпадение прочерков, включая синонимы эталонного ответа. Вероятно, на этот факт влияет специфика текста, который содержит информацию о конкретных фактах, законах и явлениях, что не позволяет найти другой такой же верный ответ:

Отрывок из текста для 5 класса (текст из учебника по химии):

При нагревании твёрдые (вещества¹) плавятся, а жидкие закипают, превращаясь в (пар²).

Ответы учащихся на первый прочерк (вещества): *вещества, элементы, частицы, молекулы*. Самым частотным ответом был правильный, идентичный с эталонным текстом (вещества – 95%). Выбор терминологического сочетания обоснован частотностью использования в учебнике и в

учебном процессе, что обусловило устойчивое его закрепление в сознании учащихся. Ответы учащихся на второй прочерк (пар): *твёрдое, газообразные, газообразные, газ, пар*. Как видно, частотны реакции в начальной форме слова (90%). Анализ полученных реакций свидетельствует о том, что обучающиеся при дополнении пропуска в тексте научного стиля ориентируются на весь контекст. Правильное заполнение второго прочерка (90%) объяснимо по причине того, что на предыдущий прочерк было дано 95% правильных реакций, что говорит о целостном восприятии предложенного текста, а также о том, что понятия, термины, процессы, используемые и описываемые в предложенном тексте, являются распознаваемыми и интерпретируемыми.

Отрывок из текста для 11 класса (текст из учебного пособия по химии):

Без катализаторов невозможно обеспечить производство моторных (топлив¹) для двигателей экологического стандарта «Евро-5» и (выше²).

Ответы на первый прочерк: *топлив, масел, двигателей*. Ответы на второй прочерк: *выше, тому подобное, т.д., дальше, далее*.

Поскольку описываемый в тексте процесс был знаком (тема «Катализ»), учащиеся вполне успешно справились с пропусками, актуализировав предметные знания по данной теме. Представляется, что такой процент подходящих, но не точных дополнений, связан со знаниями, полученными вне рамок учебного дискурса, то есть мы наблюдаем реализацию уже имеющихся знаний на этот учебный текст.

Таким образом, восприятие и адекватная интерпретация научного текста могут быть осуществлены только подготовленным в данной области обучающимся.

Перейдем к рассмотрению полученных результатов в ходе дополнения текстов публицистического стиля. Поскольку публицистический стиль может быть представлен переработанными текстами, созданными в рамках других стилей, пятиклассники дополняют текст как точными совпадениями, так и семантически возможными вариантами.

Отрывок из текста для 5 класса (Публикация А. Кончаловского на Facebook из письма А.П. Чехова: 8 качеств воспитанного человека):

Воспитанные люди должны удовлетворять следующим условиям:

– *(Они¹) уважают человеческую личность, всегда снисходительны, мягкие, (вежливые²), уступчивые.*

Ответы на первый прочерк: *всегда, они, воспитанные, добрые люди, они всегда, люди, воспитанные люди.*

Ответы на второй прочерк: *добрые, гордые, понимающие, толерантные, уважительные, умные, находчивые, хорошие, слабые.*

Как видно из полученных реакций, они согласованы с контекстом на уровне его синтагматики, имеют в 85% положительную коннотацию, на что повлияла целеустановка первого предложения. Однако в ряде случаев встречаются семантически не подходящие варианты (*находчивые, слабые, гордые*), что говорит о понимании отдельного предложения, но вместе с тем неадекватном восприятии текста в полном объеме.

Отрывок из текста для 11 класса (из книги Неру Джавахарлал «Взгляд на всемирную историю»):

Это правда, что блестящие периоды в прошлом (были¹) во многих странах – в Индии, Египте, (Китае²), Греции.

Первый прочерк содержал эталонный ответ *были*. На месте этого прочерка получены следующие варианты: *жизни, веке, расположены, были, году, находятся*. В данном ряду мы наблюдаем достаточно распространённые языковые конструкции, которые частотны в повседневной жизни: *в прошлой жизни, в прошлом веке, в прошлом году*. Однако данные реакции демонстрируют неправильное определение учащимися функционального назначения синтаксемы

в прошлом, выступающей в предъявленном фрагменте текста в роли обстоятельства времени, выраженного субстантивированной формой прилагательного, в результате чего не был также распознан предикат высказывания, что, очевидно, обусловлено «нарушением механизмов декодирования субъекта и предиката, отсутствием целостного восприятия смысла данного предложения» [11, 4 стр.]. Все реакции, кроме единственно верного ответа «*были*», свидетельствуют о нарушении на уровне пропозициональной структуры высказывания, что ведет к нарушению субъектно-предикатной конструкции – основы законченной мысли в виде представленного предложения. Уникальные реакции на второй прочерк: *Руси, и т.д., России, Китае, Америки, Италии*. Расположение прочерка внутри перечисления предполагает дополнение, однородное к этому ряду. Собственно, мы это и наблюдаем из полученных ответов учащихся. В этом ряду интересна реакция *и т.д.* (встречается дважды), так как такое сокращение используется только в конце перечисления, что говорит об ориентации на ближайшее окружение, а не на полное восприятие целого предложения. Среди полученных ответов обращает на себя внимание реакция *на Руси*. Выбор древнего исторического названия обусловлен, на наш взгляд, предшествующей, первой частью предложения и представляется вполне логичным и стилистически оправданным.

Таким образом, анализ полученных реакций позволяет говорить о том, что восприятие одного и того же контекста активизирует разное смысловое понимание, которое может быть оформлено через разные языковые средства, их выбор может быть представлен как стандартизированными языковыми шаблонами, так и единичными индивидуальными реакциями.

Итак, особенностью дополнений текстов публицистического стиля является широкий охват и разнообразие лексики.

Дополняя прочерки в тексте разговорного стиля, 5-классники максимально правильно по отношению к содержанию эталонного текста выполнили поставленную задачу.

Отрывок из текста (из пособия «Русский язык с улыбкой»):

– *Я сегодня ужасно занят.*

– *У тебя (опять¹) репетиция?*

– *Мы репетируем каждый день с (двух²) до пяти.*

– *Слушай, на чём ты (играешь³)?*

На месте первого прочерка даны повторяющиеся реакции: *сегодня, завтра, сейчас, есть, опять, будет*. Прежде всего в реакциях наблюдается доминирование временного отрезка происходящего действия. Другой случай дополнения – интуитивное достраивание субъектно-предикатной структуры в неполном предложении.

К тому же следует отметить, что нет случая отсутствия ответа на месте прочерка.

Следовательно, текст адекватно воспринят и понят испытуемыми и имеет актуальную реализацию аналогичного контекста в жизни.

Далее рассмотрим результаты у 11-классников (из пособия «Русский язык с улыбкой»):

– Скажи, Миша, тебя как в детстве (*воспитывали*¹)? Здорово прессовали?

– Меня держали в ежовых (*рукавицах*²). Шаг влево, шаг вправо – попытка к (*бегству*³).

Реакции на первый прочерк можно назвать типичными с точки зрения синтаксической конструкции, но лексически разнообразными в силу допущения вариативного контекста: *держали, обижали, звали, наказывали, воспитывали*.

Реакции на второй прочерк интересны по причине того, что дополнение является продолжением устойчивого выражения. При этом помимо верного дополнения (*рукавицах*) были получены неожиданные реакции (*берлогах, иглах*). Возможно, это обусловлено тем, что данное выражение не актуально в реальной коммуникации и, может быть, даже не знакомо для большей части учащихся.

Реакции на третий прочерк лексически однотипны и выбор большинства из них логичен с точки зрения контекста (*к концу, нулю, побегу*).

Исходя из анализа полученных дополнений в текстах разговорного стиля, можно говорить о том, что в интерпретации часто наблюдаются значительные расхождения. Ведь потенциальное содержание и наполняемость такого текста зачастую неоднозначны и вариативны, в отличие от других стилей, в которых преобладает стремление к максимальной однозначности. В связи с этим при восприятии разговорного текста возможно создание нового текста собственного содержания, коренным образом отличного от оригинала.

В целом анализ полученных данных позволяет дифференцировать следующим образом стратегии выбора учащимися

лексической единицы для восстановления текста: 1) при возможности вариативных дополнений учащиеся ориентировались на непосредственное окружение пропущенного отрезка текста, выбирая семантически согласованный с ним ответ; 2) основным ориентиром для учащихся являлась денотативная ситуация, описываемая текстом. Таким образом, в рамках учебного дискурса возможны следующие ситуации:

- структура самого учебного текста не обладает содержательной вариативностью и возможностью неоднозначного ее развития (научный текст);

- восприятие текста происходит на основе собственной системы смыслов, которые могут не совпадать с целевой наполняемостью учебного текста (публицистический, разговорный стили).

Выводы. Результаты проведенного анализа позволяют сделать некоторые частные выводы, представляющие интерес для нашего исследования:

1. На основе анализа полученных результатов реакции дифференцированы по 4 условным категориям: точное совпадение пропуска, семантически потенциальный вариант, семантически неподходящий вариант, ответ отсутствует. Статистический анализ полученных результатов показал, что максимальное количество точных совпадений было обнаружено в текстах научного стиля. Семантически возможный вариант преобладает в текстах публицистического стиля. Семантически неподходящий вариант проявлен в текстах разговорного стиля.

2. Восприятие и интерпретация содержания учебных текстов в большей степени зависит от стиля текста, а не от возрастной категории, что задает рамки восприятия смысловой структуры текста. Восприятие текста происходит поэтапно: восприятие знаковой оболочки текста, восприятие смысла высказывания, восприятие целостного текста. Семантически верные дополнения объясняются прохождением всех этапов восприятия текста, а неверные – искажением восприятия на каком-либо из этапов. Опорными элементами этих этапов могут быть ситуация, контекст, индивидуальный опыт, формальные показатели и т.д.

3. Испытуемые восстанавливают текст, используя внешнюю установку на понимание (условия учебного дискурса предполагают

предсказуемое поведение от учащихся) и свои представления о его возможном содержании (собственное прогнозирование и моделирование потенциальной ситуации). Результаты эксперимента по методике дополнения показали, что восприятие текста в рамках учебного дискурса происходит на основе собственной системы значений. Особенно это проявляется в работе с текстами публицистического и разговорного стилей, потенциал которых обладает поливариантными индивидуальными когнитивными проекциями, так как

существует множество сценариев развития содержательного плана.

Хотелось бы подчеркнуть, что в процессе дополнения представленного текста обучающиеся осуществляют смысловые замены элементов текста синонимичными элементами, опираясь на свой индивидуальный опыт и собственную базу знаний. Таким образом, каждый обучающийся становится активным участником процесса порождения и воссоздает для себя свой текст, соотношенный с эталонной версией учебного текста.

Список литературы

1. Габидулина А.Р. Категория связности в учебно-педагогическом дискурсе // Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: сб. ст. участников IV междунар. науч. конф., 25–26 апр. 2008 г. – Челябинск, 2008. – Т. 2. – С. 464–467.
2. Коновалова М. В. К вопросу о когнитивной категории в медиадискурсе // Вестник ЧелГУ. 2019. - №4 (426). [Электрон.ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kognitivnoy-kategorii-v-mediadiskurse> (дата обращения: 20.06.2022).
3. Белянин В.П. Экспериментальное исследование психолингвистических закономерностей смыслового восприятия текста. Автореф. канд. филол. н.– М., 1983. – 20 с.
4. Шелестюк Е.В. Этапы и закономерности смыслового восприятия текста // Вопросы когнитивной лингвистики. - 2010. - №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/etapy-i-zakonomernosti-smyslovogo-vospriyatiya-teksta> (дата обращения: 22.07.2022).
5. Олешков М.Ю. Системное обоснование дискурсивной модели: лингвопрагматический подход // Вопросы филологии. – 2006. – № 1 (22). – С. 39–43.
6. Токарева П.В. Коммуникативные стратегии и тактики в учебном дискурсе // Вопросы современной филологии и методики обучения языкам в вузе и школе: сборник материалов V Международной научно-практической конференции. – Пенза, 2005. – С. 199–204.
7. Федосюк М.Ю. Русский язык для студентов-нефилологов: учебное пособие. – М.: Флинта, 2000. – 256 с.
8. Болдырев Н.Н. Доминантный принцип организации языкового сознания // Когнитивные исследования языка. 2019. Вып. XXXVII. – С. 37–44.
9. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. Пер. с англ. Е. И. Негневицкой / Под общ. ред. и с предисл. д.ф.н. А. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1976. – 336 с.
10. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 157 с.
11. Агманова А.Е. Textoобразующая функция предикативных конструкций // Текст в системе обучения русскому языку и литературе: материалы международной научно-практической конференции / Отв. Ред. Е.А. Журавлева, Л.Г. Юсупова. Екатеринбург, 2020. – С. 3–8.

References

1. Gabidullina A.R. Kategoriya svyaznosti v uchebno-pedagogicheskom diskurse [The Category of Connectivity in Educational and Pedagogical Discourse]. Slovo, vyskazyvanie, tekst v kognitivnom, pragmaticheskom i kul'turologicheskom aspektah: sb. st. uchastnikov IV mezhdunar. nauch. konf. [Word, statement, text in cognitive, pragmatic and cultural aspects: IV international scientific. conf.]. Chelyabinsk, 2008. pp. 464–467. [In Russian]
2. Konovalova M. V. K voprosu o kognitivnoj kategorii v mediadiskurse [On the issue of cognitive category in media discourse], Vestnik CHelGU [Bulletin of ChelSU], 4 (426) (2019). Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kognitivnoy-kategorii-v-mediadiskurse> (accessed: 20.06.2022). [In Russian]

3. Belyanin V.P. Eksperimental'noe issledovanie psiholingvisticheskikh zakonomernostej smyslovogo vospriyatiya teksta [Experimental study of psycholinguistic patterns of semantic perception of the text]. Abstract of the dissertation of the Candidate of Philological Sciences (Moscow, 1983, 20 p.). [In Russian]
4. Shelestyuk E.V. Etapy i zakonomernosti smyslovogo vospriyatiya teksta [Stages and patterns of semantic perception of the text], Voprosy kognitivnoj lingvistiki [Issues of cognitive linguistics]. 2010. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/etapy-i-zakonomernosti-smyslovogo-vospriyatiya-teksta> (accessed: 22.07.2022). [In Russian]
5. Oleshkov M. YU. Sistemo obosnovanie diskursivnoj modeli: lingvopragmaticheskij podhod [System substantiation of the discursive model: linguo-pragmatic approach], Voprosy filologii [Questions of Philology], 1 (22), 39-43 (2006). [In Russian]
6. Tokareva P. V. Kommunikativnye strategii i taktiki v uchebnom diskurse [Communication strategies and tactics in educational discourse], Voprosy sovremennoj filologii i metodiki obucheniya yazykam v vuze i shkole: sbornik materialov v mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii [Issues of modern philology and methods of teaching languages at the university and school: collection of materials of the V International Scientific and Practical Conference] (Penza, 2005, pp. 199-204). [In Russian]
7. Fedosyuk M.Yu. Russkij yazyk dlya studentov-nefilologov: ucheb. posobie [Russian language for non-philology students: study guide] (Flint, Moscow, 2000, 256 p.). [In Russian]
8. Boldyrev N.N. Dominantnyj princip organizacii yazykovogo soznaniya [The dominant principle of the organization of linguistic consciousness], Kognitivnye issledovaniya yazyka [Cognitive Language Studies], Is. 37, 37-44 (2019). [In Russian]
9. Slobin D., Grin Dzh. Psycholinguistics [Psiholingvistika]. Translation from English by E. I. Negnevitskaya. General ed. and a preface by Doctor of Philology A. A. Leontiev (Progress, Moscow, 1976, 336 p.). [In Russian]
10. Zhinkin N.I. Rech' kak provodnik informacii [Speech as a conductor of information] (Science, Moscow, 1982, 157 p.). [In Russian]
11. Agmanova A.E. Tekstoobrazuyushchaya funkciya predikativnyh konstrukcij [Text-forming function of predicative constructions], Tekst v sisteme obucheniya russkomu yazyku i literature: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii [Text in the system of teaching Russian language and literature: materials of the international scientific and practical conference] (Ekaterinburg, 2020. pp. 3-8). [In Russian]

А.А. Рубас, А.Е. Агманова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Оқу дискурсындағы қабылдау ерекшеліктері: толықтыру әдістемесінің әлеуеті

Аңдатпа. Түрлі деңгейдегі оқу орындарында тілдік оқытуға қойылатын жаңа талаптар аясында мәтінді мағыналық қабылдау ерекшеліктерін оқу дискурс контекстінде қарастыруға талпыныс жасалды. Қазіргі қазақстандық орта білім берудің мақсаттары мен міндеттерін жаңғырту жағдайында оқу дискурсты зерттеудің өзектілігі мен ғылыми-әдістемелік маңыздылығы даусыз. Оқу процесінің белсенді субъектісі ретінде оқушы тұлғасына көңіл бөлу тіл үйренуге жаңа талаптар қояды. Соңдықтан оқушының танымдық-коммуникативтік іс-әрекетінің ерекшеліктері мен оқу жағдайында білімді меңгеру ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу қажеттілігі туындайды. Қазіргі қазақстандық орта білім берудің маңызды векторы ұсынылып отырған оқу коммуникациясы аясында оқушының өзіндік пікірін білдіре білуі болып табылады. Жұмыстың негізгі мақсаты – мәтінді түсіну кезінде адам бойындағы әмбебап және даралықты анықтау. Бұл мақсат оқушыларда жаңа мағыналардың қалыптасу механизмдерін жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Мәтінді декодтау кезінде білім беру дискурсы мен жеке сананың өзара әрекеттесу процесі оқушылардың жаңа білім ақпаратын қабылдауы түрінде лексикалық деңгейде барынша айқын көрінеді. Мақалада бұл процесс мәтіндегі бос орындарды толтыру техникасы арқылы қарастырылады. Мәтіндер 5 және 11-сынып оқулықтарының бағдарламалық материалына сәйкес таңдалды. Алынған реакцияларды жүйелеуге ерекше көңіл бөлінді. Жұмыста мәтіннің үш түрі бойынша эксперименттік деректердің нәтижелері берілген: ғылыми, публицистикалық және ауызекі сөйлеу стилі. Эксперименттік материал әртүрлі стильдегі мәтіндерді нақты қабылдау тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар жеке сенімдер, эмоциялар, көзқарастар түріндегі әртүрлі субъективті айнымалылар тұрғысынан талданады.

Түйін сөздер: оқу дискурсы, оқу қарым-қатынасы, оқушы, толықтыру методикасы, қабылдау.

A.A. Rubas, A.Ye. Agmanova
*L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan*

**Peculiarities of perception within academic discourse:
the potential of the additions technique**

Abstract. In the context of new requirements for language training in educational institutions of different levels, an attempt was made to consider the features of the semantic perception of the text in the context of academic discourse. In the context of modernization of the goals and objectives of modern Kazakhstani secondary education, the relevance and scientific and methodological significance of the study of academic discourse are indisputable. Attention to the personality of the student as an active subject of the educational process puts forward new requirements for language training, which is the reason for the need for a multidimensional study of the specifics of the cognitive and communicative activity of the student, the features of mastering knowledge and their exteriorization in the conditions of academic discourse. The process of interaction between academic discourse and individual consciousness through text decoding is most clearly manifested at the lexical level in the form of students' perception of new educational information. In the article, this process is explored by applying the supplement technique in identifying the specifics of perception and individual interpretation of the proposed text within the academic discourse. The texts were selected according to the program material of textbooks for Grades 5 and 11. The paper presents the results of experimental data on three types of texts: scientific, journalistic and colloquial styles. The experimental material is analyzed not only from the point of view of the specific perception of texts of different styles, but also from the point of view of various subjective variables in the form of personal beliefs, emotions, attitudes.

Keywords: academic discourse, educational communication, student, additions technique, perception.

Сведения об авторах:

Агманова А.Е. – д.ф.н, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Рубас А.А. – докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Agmanova A.Ye. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theoretical and Applied linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Rubas A.A. – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

МРНТИ 16.21.33

А.Г. Калиева,
А.Ж. Жапарова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

E-mail: kalievaai99@gmail.com, asemzhan@mail.ru

Особенности и основные проблемы аудиовизуального перевода

Аннотация. Статья посвящена аудиовизуальному переводу как отдельному виду переводческой деятельности, его особенностям и трудностям. Особое внимание уделено теме теоретического обоснования аудиовизуального перевода и его самым распространенным видам. В работе раскрывается содержание понятий «дублирование» и «субтитры» и рассматривается, какой из этих форм аудиовизуального перевода предпочтительней. Выделяются и описываются проблемы, с которыми сталкиваются переводчики аудиовизуального перевода.

Исследования в области аудиовизуального перевода значительно расширились в плане изучения и преподавания перевода в академических целях. Интерес к этой области приводит к увеличению исследований по дублированию, субтитрам и в то же время по изучению лингвистических аспектов в дидактике аудиовизуального перевода. Автор приходит к выводу, что аудиовизуальный перевод отличается особой сложностью и при данном переводе языковая эквивалентность может отойти на задний план.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, субтитрование, дублирование, экстралингвистические факторы, безэквивалентная лексика, перевод юмора.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-191-197>

Введение. Мы сталкиваемся с аудиовизуальным переводом во всех сферах нашей повседневной жизни. Это актуальная экономическая деятельность и один из важнейших каналов передачи культуры. Это основная причина, по которой аудиовизуальный перевод (АВП) является одной из самых быстрорастущих областей в исследовании перевода. Поскольку исследования в области перевода уделяют внимание аудиовизуальному переводу, были разработаны новые образовательные и исследовательские темы. Аудиовизуальный

перевод в настоящее время рассматривается с нескольких точек зрения. Интерес к этой области продолжает значительно расти, и аудиовизуальный перевод стал широко признанной научной областью во всем мире. Это привело к тому, что АВП в настоящее время изучается в некоторых университетах на уровне бакалавриата, а также магистратуры.

Университеты в Казахстане не являются исключением, и обучение АВП было введено наряду с более традиционными областями, такими как литературный или технический перевод.

Цель данной статьи - проанализировать аудиовизуальный перевод как отдельный вид переводческой деятельности, сосредоточив внимание на различных категориях этой деятельности и выделив их преимущества и их недостатки.

Основная часть. Столкнувшись со спецификой данного рода деятельности, необходимо определить, что входит в понятие АВП.

АВП – это специальный метод перевода, при котором работают с двумя каналами восприятия: слуховым и визуальным. Его часто называют «ограниченным переводом» [1, 13 стр.], потому что он связан

с экстралингвистическими элементами, поскольку при создании целевого текста необходимо учитывать несколько экстралингвистических аспектов.

Переводчик АВП является активным участником в социальных, культурных, политических и технологических изменениях. Это качество требует большей специализации и большего разнообразия знаний со стороны практиков и исследователей.

Аудиовизуальный переводчик работает с разными формами АВП [2, 4 стр.].

Формы аудиовизуального перевода можно увидеть в таблице 1.

Таблица 1

Основные и второстепенные формы АВП

Основные формы АВП	Второстепенные формы АВП
– дублирование; – субтитры.	– закадровый голос (в основном используется в документальных фильмах); – локализация (перевод веб-страниц и видеоигр); – субтитры для глухих и слабослышащих; – аудиоописание для глухих и слабослышащих; – фан-дублирование и фан-субтитры (то есть дублирование и субтитры, выполняемые непрофессионалами).

Двумя наиболее распространенными и популярными формами АВП являются:

1. Дублирование.

Дублирование – это процесс замены оригинальной звуковой дорожки фильма звуковой дорожкой, переведенной на другой язык. «В то же время должен быть реализован процесс синхронизации звуков и движений губ между исходным текстом и переведенным текстом, чтобы минимизировать различия между двумя языками и создать у аудитории иллюзию, что актеры говорят на том же языке, что и они. Дублированные тексты занимают промежуточное положение между письменным и устным языком. Язык фильма во многом отличается от языка спонтанного разговора. Например, в спонтанной речи есть особенности, которые являются результатом факторов, связанных с исполнением таких, как паузы или колебания, или есть наложения, которые обычно отсутствуют в диалогах фильмов» [2, 5 стр.].

Процесс перезаписи можно разделить на несколько этапов: перевод сценария и последующая корректировка, руководство

актерами, несколько дублей записи и так далее. В этих этапах участвуют профессионалы из разных сфер деятельности и с определенным профилем. Есть, например, переводчик, который специализируется на озвучивании, режиссер дубляжа, звукооператор, супервайзер и актеры дубляжа. Среди нескольких частей дубляжа перевод сценария, возможно, является одним из менее ценимых аспектов.

В большинстве случаев роль переводчика, для перевода дублированной версии, ограничивается предложением первого черновика сценария. К сожалению, в первый перевод часто вносятся корректировки из-за технических требований. Эти манипуляции и изменения в работе переводчика дают возможность появления ошибок в переводе.

Тем не менее переводческая деятельность – это важная часть, без которой невозможно было бы осуществить весь процесс без сбоев. Поэтому мы считаем, что переводчик должен участвовать в процессе дублирования, и следит за тем, чтобы качество лингвистических элементов не ухудшалось.

2. Субтитры.

Субтитры – это текстовое сопровождение видеоряда на языке оригинала или перевода, которое появляются в нижней части экрана. «Однако субтитры содержат не только диалоги между актерами, а весь текст, который появляется на экране (буквы, знаки, страницы газет) и саундтреки (песни). Эксперты в этой области, похоже, согласны с идеей, что субтитры должны играть более важную роль в области аудиовизуального перевода. Преимущество субтитров над дублированием в том, что это дешевле и быстрее. Субтитры должны быть синхронизированы с изображением и диалогами и должны оставаться на экране достаточно долго, чтобы аудитория могла их легко прочитать» [2, 6 стр.].

Одним из преимуществ субтитров, например, является то, что зритель может слушать оригинальные голоса актеров и, следовательно, может лучше оценить игру персонажей. Однако одним из основных недостатков субтитров является то, что субтитры портят часть изображения и отвлекают аудиторию.

В субтитрах обычно используются стандартные знаки препинания, но также используются некоторые особые правила пунктуации, которые компании могут менять в зависимости от их предназначения. Субтитры можно считать модификацией, ведь они меняют устную речь на письменную. Диалог в субтитрах - это не совсем то же самое, что обычный устный диалог, это связано с тем, что диалог в субтитрах должен иметь ряд особенностей, которые отдаляют его от письменного дискурса, таких как незаконченные предложения, повторы, редкие придаточные предложения и так далее.

У аудитории есть определенные предпочтения к тому или иному виду АВП в соответствии с традициями каждой страны. Европейские страны, предпочитают дублирование, в то время как Португалия, Нидерланды, Греция и страны Северной Европы выбирают субтитры. «Важно

отметить, что выбор метода (дублирование или субтитры), не зависит от личных предпочтений переводчика и в основном основан на коммерческих вопросах. Аудиовизуальные переводчики сталкиваются с теми же проблемами, что и любой другой переводчик. Однако ограничения АВП, такие как трудности переноса устного текста в письменный, должны быть включены в процесс перевода. Это основная причина, по которой АВП создает определенные трудности для переводчиков. Перевод ограничен невербальными элементами, которые могут быть предназначены для передачи значения или завершения значения слов. Субтитры, как и дублирование, зависят от изображения (то, что произносится или отображается на экране, не должно противоречить тому, что делают символы) и времени (длина переведенного сообщения должна соответствовать исходному сообщению)» [3, 89 стр.].

Согласно исследованиям, в тексте есть элементы, которые для АВП более проблематичны, чем другие. Например, экстралингвистические факторы – одна из самых серьезных проблем, с которыми приходится сталкиваться переводчикам.

«Известно, что перевод как многоаспектное явление не только транскодирует семантико-синтаксическую структуру, но и отражает лингвистическое видение ситуации, языковую картину мира, воплощаемую в тексте, всегда отличающемся своим национальным своеобразием» [4, 113 стр.]. Такие условия обычно называют экстралингвистическими факторами. «Особое значение внеязыковые компоненты имеют при переводе национально-маркированной лексики, которая в научной литературе называется безэквивалентной или фоновой» [5, 124 стр.]. Также применяются понятия «лакуна», «культурная реалия», «экзотизм» [6, 145 стр.].

Пример перевода экстралингвистического фактора можно увидеть в таблице 2 на материале анимационного сериала «Аватар: Легенда об Аанге».

Таблица 2

Пример 1

Оригинал	Дубляж	Комментарий
Aang: So hungry... Is that... <i>egg custard</i> in that tart?	Аанг: Есть хочется... Это... <i>яичная болтуня</i> в той миске?	“Egg custard” - это не яичная болтуня, а сокращение от “egg custard tart chinese” - яичный китайский пирог.

Эти намеки на людей, места, учреждения, обычаи или еду не известны публике, если они не знают соответствующего языка или если у них нет исходной информации о рассматриваемой культуре. «Обычно фильмы распространяются по всему миру и через самые разные средства массовой информации, поэтому некоторые из них достигают огромной и чрезвычайно разнообразной аудитории в первые месяцы после их выпуска. Кроме того, символы в фильмах представляют собой важную проблему, поскольку и визуальная, и звуковая системы фильма вносят свой вклад в формирование исходной культуры. Таким образом, культурное разнообразие кинематографа ставит перед переводчиками целый мир проблем. Наиболее сложная ситуация возникает, когда в целевой культуре нет аналогичного элемента и/или когда он неизвестен большинству целевой аудитории. Переводчикам необходимо найти альтернативу, которая позволит зрителям максимально эффективно заполнить пробел в целевой культуре. Поэтому для переводчиков очень важно обладать как двуязычием, так и двукультурным видением. Переводчики являются посредниками между культурами (включая идеологии, моральные системы и социокультурные структуры) чтобы найти решения для несоответствий, препятствующих передаче смысла» [7, 134 стр.].

Разговорный язык в отличие от письменного изменчив. Социокультурные и географические маркеры в речи персонажей, влияющие на грамматику, синтаксис, лексику, произношение и интонацию, говорят нам об их личности и происхождении. Из этого можно сделать вывод, что лингвистический выбор в фильмах никогда не случайный.

Преображение сложных устных языковых версий в упорядоченную форму становится серьезной проблемой для переводчиков АВП, так как субтитры все же являются формой ограниченного языка.

Тут мнение экспертов разнится, одни считают, что субтитры должны исправлять грамматические, а также другие ошибки, если они встречаются в исходной версии, поскольку субтитры служат образцом грамотности. Другие же утверждают, что субтитры должны совпадать с устным словом и полностью передавать регистр языка.

Из этого выходит еще одна проблема АВП – эмоционально заряженный язык (табуированные слова, матерные слова, междометия). Несмотря на то, что такие слова выполняют определенные функции в диалогическом взаимодействии, они часто смягчаются в субтитрах или даже удаляются, если пространство ограничено.

Пример перевода эмоционально заряженного языка можно увидеть в таблице 3 на материале анимационного сериала «Аватар: Легенда об Аанге».

Таблица 3

Пример 2

Оригинал	Дубляж	Комментарий
Katara: If you two <i>meatheads</i> want to throw away everything we've worked for, fine. Go ahead and glow it up!	Катара: Если вы готовы погубить все, ради чего мы старались, то давайте - сияйте!	В оригинале Катара назвала Аанга и Сокку “meatheads”, что в переводе «балбесы».

Переводчикам необходимо распознавать и оценивать влияние и эмоциональную значимость конкретного эмоционально заряженного слова или фразы в исходной культуре и переводить эти слова или фразы в целевую культуру.

Кроме того, «табуированные слова - это слова, использование которых ограничено, а в некоторых случаях даже запрещено общественными нормами. Поскольку нецензурные слова являются оскорбительными и используются для выражения раздражения, агонии или волнения, некоторые нецензурные слова также являются запретными и требуют осторожного обращения. Кроме того, в разных культурах разные эмоциональные реакции и, следовательно, разные ругательства и табуированные слова. С другой стороны, времена меняются, и некоторые слова постепенно становятся более или

менее приемлемыми. Еще одна проблема, с которой сталкиваются переводчики - это перевод юмора. Это большая проблема, поскольку некоторые типы юмора пересекают лингвистические, географические, временные, социокультурные и даже личные границы. Первая задача переводчиков - это понять, что является юмористическим в исходном тексте, распознать все подсказки, а также комический репертуар или часто используемые приемы, такие как преувеличение или преуменьшение. Это требует проницательности и творчества. Затем им нужно найти способ перенести воспринимаемый юмор в целевой текст и переформулировать его в новое утверждение, которое вызовет эквивалентный эффект» [8, 98 с.].

Пример перевода юмора можно увидеть в таблице 4 на материале анимационного сериала «Аватар: Легенда об Аанге».

Таблица 4

Пример 3

Оригинал	Дубляж	Комментарий
Katara: You can't keep us here! Let us leave! Bumi: <i>Lettuce leaf?</i>	Катара: Вы не смеете нас задерживать! Отпустите нас! Буми: <i>Отпустите вас?</i>	Не передана игра слов. Буми, услышав "Let us leave" от Катары, берет салатный лист и спрашивает: "Lettuce leaf?" (салатный лист?) что созвучно с "Let us leave", поэтому Сокка и говорит, что Царь – сумасшедший. Перевести фразу, сохранив игру слов, можно таким образом: <i>Катара: Мы уже наелись на вашем пиру. Отпустите нас!</i> <i>Буми: А я вот не наелся!</i>

Визуальный юмор может вызвать улыбку повсюду, но когда мы сталкиваемся со словесным юмором, вопрос о том, что можно или нельзя воспринимать как юмор, менее ясен, ведь, как известно, словесный юмор плохо переводится. Усложняет перевод словесного юмора так же тот факт, что он визуально и акустически связан с другими элементами аудиовизуального текста.

Рассмешить публику это основная цель комедии и поэтому переводчик должен решить, что делать в первую очередь при переводе юмора. Сохранение одного и того же юмористического элемента в переводе может не иметь смысла для целевой аудитории,

в таком случае переводчикам может потребоваться изменить исходный текст.

Выводы. Основная цель данной статьи состояла в том, чтобы описать аудиовизуальный перевод и особенно дублирование и субтитры с целью показать читателям огромный объем работы, стоящий за любым аудиовизуальным переводом: от рекламы на телевидении до фильма в кинотеатре. Мы также определили, что основными проблемами АВП являются:

- 1) экстралингвистические факторы;
- 2) эмоционально заряженный язык;
- 3) безэквивалентная лексика;
- 4) перевод юмора;
- 5) перенос устного текста в письменный.

В большинстве случаев переводчики соблюдают все правила перевода. Однако бывают случаи, когда по разным причинам (тип материала, тип публики) они решают выбрать другие варианты.

АВП в наши дни - это подразделение переводческих исследований, отдельное от медиаперевода (трансляция мировых новостей) и мультимедийный перевод

(локализация видеоигр, веб-сайтов и т. д.). Эти три типа могут быть очень скоро интегрированы, поскольку большинство будущих документов, которые будут переводиться, станут не только более мультимедийными, но также будут включать все больше и больше различных носителей. Пора обучать исследователей выходить за рамки традиционной «текстовой» парадигмы.

Список литературы

1. Titford C. Subtitling: constrained translation. – *Lebende Sprachen*, 1982. – 118 p.
2. Rica J.P. Audiovisual translation: a bilingual list of oral inserts in English and Spanish movie subtitles. – London (UK), 2011. – 186 p.
3. Pilar O. Topics in audiovisual translation. – John Benjamins Publishing Company, 2004. – 211 p.
4. Ревзин И. И., Розенцвейг В. Ю. Основы общего и машинного перевода. – М.: Высшая школа, 1963. – 242 с.
5. Nida E. A., Taber C. The theory and practice of translation. – Leiden, 1982. – 218 с.
6. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
7. Bogucki L. A relevance framework for constraints on cinema subtitling. – Lodz: Uniwersytetu Lodzkiego, 2004. – 154 p.
8. Dror, A.D. Media and Translation: an Interdisciplinary Approach. – Bloombury Academic Inc, 2014. – 132 p.

References

1. Titford C. Subtitling: constrained translation. – *Lebende Sprachen*, 1982. – 118 p.
2. Rica J.P. Audiovisual translation: a bilingual list of oral inserts in English and Spanish movie subtitles. – London (UK), 2011. – 186 p.
3. Pilar O. Topics in audiovisual translation. – John Benjamins Publishing Company, 2004. – 211 p.
4. Revzin I. I., Rosenzweig V. Yu. Osnovy obshchego i mashinnogo perevoda [Fundamentals of General and Machine Translation] (Higher school, Moscow, 1963, 242 p.).
5. Nida E. A., Taber C. The theory and practice of translation. – Leiden, 1982. – 218 с.
6. Barkhudarov L. S. Yazyk i perevod [Language and Translation] (Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow, 1975, 240 p.).
7. Bogucki L. A relevance framework for constraints on cinema subtitling. – Lodz: Uniwersytetu Lodzkiego, 2004. – 154 p.
8. Dror, A.D. Media and Translation: an Interdisciplinary Approach. – Bloombury Academic Inc, 2014. – 132 p.

А.Г. Калиева, А. Ж. Жапарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аудиовизуалды аударманың ерекшеліктері мен негізгі мәселелері

Аңдатпа. Бұл мақалада аудиовизуалды аударма қызметінің жеке түрі ретінде, оның ерекшеліктері мен қиындықтарына арналған. Аудиовизуалды аударманың теориялық негіздеу тақырыбына және оның кең таралған түрлеріне ерекше назар аударылады. Мақалада дубляждау және субтитрлеу тұжырымдамасының мазмұнын ашып, аудиовизуалды аударманың осы түрлерінің қайсысы қолайлы екендігін қарастырады. Аудиовизуалды аударма аудармашыларының проблемалары ерекшеленеді және сипатталады. Аудиовизуалды аударма саласындағы зерттеулер академиялық мақсатта аударманы оқу мен оқытуды айтарлықтай кеңейтеді. Бұл салаға қызығушылық дубляж,

субтитр және сонымен бірге аудиовизуалды аударманың дидактикасындағы лингвистикалық аспектілерді зерттеудің көбеюіне әкеледі. Автор аудиовизуалды аударудың ерекше қиын екендігіне және бұл аудармада тілдік эквивалент артта қалуы мүмкін деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: аудиовизуалды аударма, субтитрлеу, дубляж, экстралингвистикалық факторлар, баламасыз лексика, әзіл аудармасы.

Zh. A.G. Kaliyeva, A.Zh. Zhaparova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Features and major problems of audiovisual translation

Abstract. The article is devoted to audiovisual translation as a separate type of translation activity, its peculiarities and difficulties. Particular attention is paid to the topic of theoretical foundation of audiovisual translation and its most common types. The article reveals the content of the concept of dubbing and subtitling, and considers which of these forms of audiovisual translation is preferable. The problems which are usually met by translators of audiovisual translation are highlighted and described.

Audiovisual translation research has expanded significantly in the studying and teaching of translation for academic purposes. Interest in this area leads to an increase in research on dubbing, subtitling and, at the same time, on the study of linguistic aspects in the didactics of audiovisual translation. The author comes to the conclusion that audiovisual translation is particularly difficult and with this translation linguistic equivalence may recede into the background.

Keywords: audiovisual translation, subtitling, dubbing, extralinguistic factors, non-equivalent vocabulary, humor translation.

Сведения об авторах:

Калиева А.Г. – магистр филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Жапарова А.Ж. – доктор филологических наук, профессор кафедры иностранной филологии и переводческого дела, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kaliyeva A.G. – Master of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Zhaparova A.Zh. – Professor of the Department of Foreign Philology and Translation, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Бас редактор: **Ж.Ә. Аймұхамбет**

Компьютерде беттеген: **Ж.Қ.Оспан**

**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.**

2 (143) 2023. Астана: ЕҰУ. 198 б.

Шартты б.т.: 13,3 Таралымы: 10 дана

Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көш., 2.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды